

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SANAYİLEŞME SÜRECİNDE FESHANE-İ
AMİRE

BEKİR EMRE AŞKIN
2501170315

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. AHMET KALA

İSTANBUL-2020

ÖZ

SANAYİLEŞME SÜRECİNDE FESHANE-İ AMİRE

BEKİR EMRE AŞKIN

Kuruluşundan itibaren hem Avrupa hem de Tunus'ta üretilen feshlere karşı rekabet etmek zorunda kalan Feshane-i Amire, Osmanlı Devleti için iktisadi ve siyasi öneme haizdir. Fabrikanın kuruluş amacı, kaliteli fakat pahalı Tunus feshleri ile ucuz fakat kalitesiz Fransız feshlerine karşı ithal ikameci bir politikayla yerli üretimi başarıya ulaştırmak olmuştur. Başarısızlıkla sonuçlanan ilk girişimlerden sonra fes üretimine nâzır olarak Ömer Lütü Efendi atanmış ve eksik olan teknik bilgiyi edinmek için üretimde mahir Tunuslu ustalar 1832'de Feshane'ye getirilmiştir. Yerli kıvrıcık koyunu yapağısı fes üretiminde istenilen sonucu vermediğinden Tunusluların kullandığı gibi İspanya Merinos koyunu yapağısının ithaline başlanmıştır. Teknik bilgi ve kaliteli hammadde ile üretim yoluna girmiş ve elde edilen kârda artış meydana gelmiştir. Daha güvenli bir piyasa sunan devlet alımlarının aksine, halka yapılan satışlarda uluslararası rekabette öne geçmek için üretim maliyetlerini düşürüp daha ucuza satış yapmak amaçlanmış ve 1841'de Fransa'dan makineler ithal edilmiştir. 1843'te ise daha önce İngiltere'den ithal edilen buhar makinesi kullanılmaya başlanarak fabrikada inorganik enerjiye geçilmiştir. Bu tarihten sonra fabrikanın kârları kullanılarak İngiltere, Fransa, Belçika ve Saksonya'dan tarak, vargel, şardon-perdaht makineleri ithal edilmiş hatta elle örmeye ikame olarak örme makineleri dahi satın alınmıştır. Sonuç olarak, rekabete ve hammadde sıkıntısına rağmen Feshane, devletin talebini karşılamanın ötesine geçerek sivil piyasada da büyük pay sahibi olmuş, kendi mekanizasyonunu kârlarıyla gerçekleştirerek yıllık yüz binlerce fes üretim hacmine ulaşmış, kuruluş ve gelişmesinde başarılı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Feshane-i Amire, sanayileşme, ithal ikamesi, rekabet, makineleşme.

ABSTRACT

THE IMPERIAL FEZ FACTORY IN THE INDUSTRIALIZATION PROCESS

BEKİR EMRE AŞKIN

The Imperial Fez Factory, which had to compete against the fezzes produced in both Europe and Tunisia since its establishment, has economic and political importance for the Ottoman Empire. The aim of the factory was to achieve success in domestic production with an import substitution policy against high-quality but expensive Tunisian fezzes and cheap but low quality French fezzes. After the first unsuccessful attempts, Ömer Lütü Efendi was appointed as the minister of fez production and in order to obtain the missing technical knowledge, the skilled Tunisian masters were brought to the Factory in 1832. Since the domestic *kıvrık* sheep fleece did not give the desired result in fez production, the importation of Spanish Merino sheep fleece started as used by Tunisians. With technical knowledge and high quality raw materials, production has been regulated and the profit obtained has increased. Unlike government purchases that offer a safer market, it was aimed to reduce production costs and sell cheaper in order to get ahead in international competition in sales to the public and for this purpose, machines were imported from France in 1841. In 1843, the steam engine, which was previously imported from England, started to be used and inorganic energy was introduced at the factory. After this date, using the profits of the factory; carding, spinning, teasel raising-polishing machines were imported from England, France, Belgium and Saxony, and even knitting machines were purchased as a substitute for hand knitting. As a result, despite the competition and the shortage of raw materials, the Imperial Fez Factory went beyond meeting the demand of the state and gained a large share in the civilian market, achieving the volume of producing hundreds of thousands of fez by realizing its own mechanization with its profits, and succeeding in its establishment and development.

Keywords: The Imperial Fez Factory, industrialization, import substitution, competition, mechanization.

ÖNSÖZ

Osmanlı sanayileşme süreci, devletin son dönemine dair özellikle inhitat (çöküş, gerileme) paradigması içinde en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Batı Avrupa devletlerinin Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirerek üstünlük sağladığı fakat Osmanlıların bu devrime ilgisiz kaldıkları hatta bir sanayilerinin dahi olmadığı algısı azımsanmayacak kadar yaygındır. Halbuki 18. yüzyılın başlarında bir örneği olduğu gibi, II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde de Osmanlıların sanayileşme atılımına girdikleri görülmektedir.

Bunlar arasında, 19. ve 20. yüzyıllardaki “Osmanlı” imgesinin belki de en tanımlayıcı tarafı olan kırmızı feslerin üretimini sağlayan Feshane-i Amire'nin önemli bir yeri vardır. Fabrikanın kuruluşunda, gerek iktisadi gerekse siyasi yönüyle ithal feshlere olan bağılılığa son verilerek; iktisadi olarak ülke dışına fuzuli para çıkışını önlemek, siyasi olarak ise Osmanlıların askeriyesinden memuruna devletin temelini oluşturan unsurların ithal mallar kullanmasına son verilmesi amaçlanmıştır. Amaçları nihayete erdirmek için hammadde-makine tedarikinden Tunus, Fransa ve İngiltere'den teknisyenlerin getirilmesine kadar pek çok alanda politikalar uygulanmıştır. Bu çalışmada, bahsedilen politikalar ve durumlar ışığında, Feshane'nin kuruluştan geliştirilmesine kadar hangi aşamalardan geçtiği incelenmiştir.

Tez konumun belirlenmesinde ve Osmanlı sanayisine dair gerek ders gerekse sonraki süreçte benden desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Ahmet Kala hocama desteklerinden dolayı müteşekkirim. Yine tez konumun “ümitsiz” belirlenme sürecinde Feshane üzerinde çalışmam için beni cesaretlendiren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Tevfik Güran'a teşekkür ederim. Tezle ilgili Osmanlı Arşivi'nde çalıştığım süreçte eksiklik hissettiğim anda sayısız defa kapısını çalıp yardım istediğim ve bir gün dahi beni geri çevirmeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ercüment Balcı'ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıntılarda bocaladığım aşamalarda bana yön gösteren ve farklı noktalardan bakmamı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Mehtap Özdeğer'e çok teşekkür ederim. Bilimsel araştırma ve akademik etik konularında düşünmemi sağlayan ve öğrencisi olmaktan bahtiyar hissettiğim değerli hocam Doç. Dr. Yakup Akkuş'a ayrıca teşekkür ederim.

Tez sürecinde beni hep destekleyen, başta en değerli hazinem olan aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ederim. Beni yetiştiren cennetmekan babaannemin nuru, annemin duası, halamın sevgisi ve babamın emeği olmasa bugünkü ben olamazdım. Aynı şekilde arkadaşlarımla yoldaşlığı olmasa yine ben olamazdım. Hepsine tüm kalbimle teşekkür ediyorum.

Bekir Emre AŞKIN

ERZURUM-2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	viii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM FESHANE-İ AMİRE'NİN KURULUŞU VE BÖLÜMLERİ

1.1. Feshane'nin Kuruluş Süreci	8
1.1.1. Dinkhane	16
1.1.2. Boyahane.....	21
1.1.3. Feshane'ye Bağlı Depolar	23
1.2. Fabrika Sermayesi ve İdaresi.....	24

İKİNCİ BÖLÜM HAMMADDE VE MAKİNE TEDARİKİ

2.1. Hammadde Tedariki	28
2.1.1. Yapağı	28
2.1.1.1. Yapağının Direkt Tedariki	29
2.1.1.2. Koyun Temini Yoluyla Yapağı Tedariki	33
2.1.2. Zeytinyağı	39
2.1.3. Boya	41
2.1.3.1. Pernikok.....	42
2.1.3.2. Kırmızı	44
2.1.3.3. Kökboya.....	45
2.1.3.4. Mordan Maddeleri	46
2.1.4. İpek.....	47
2.1.5. Kardon (Devedikeni).....	49
2.1.6. Kömür ve Odun.....	49
2.2. Makine Tedariki	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM FESHANE'DE İSTİHDAM

3.1. İdari Personel.....	61
3.1.1. Yönetim.....	61
3.1.2. Memurlar.....	70
3.2. Teknik Personel	73
3.2.1. Ustalar (Muallimler).....	73
3.2.1.1. Feshane’de Tunuslu Ustalar Dönemi.....	73
3.2.1.2. Tunuslu Ustalar Döneminin Sonu ve Yerli Ustalara Geçiş	80
3.2.1.3. Avrupalı Mühendis ve Ustaların İstihdamı.....	82
3.2.2. İşçiler.....	84
3.2.2.1. İşçilerin Görevleri	84
3.2.2.2. İşçi Ücretleri	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ÜRETİM VE SATIŞ

4.1. Fes Üretim Süreci	95
4.2. Feshane Üretimi	98
4.2.1. Feshane’de Üretilen Fes Çeşitleri	101
4.2.2. Feshane’de Üretilen Feslerin Birim Maliyetini Etkileyen Değişkenler..	103
4.3. Feshane’de Üretilen Fes Miktarı	106
4.4. Fes Satışları	107
4.4.1. Askeriyeye Yapılan Satışlar.....	108
4.4.2. Feshane’ye Bağlı Dükkanlarda ve Fesçi Esnafınca Yapılan Satışlar	114
4.4.3. Tüccarlara Yapılan ve Diğer Satışlar.....	119
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA	126
EKLER.....	134

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: İnşa Edilen Çarh Mahalli ve Diğer Mahaller, 1840 (Zira/Kuruş).....	15
Tablo 2: Hocabey'den Feshane için Getirilen Koyunların Durumu (Baş)	34
Tablo 3: İlk Merinos Koyunlarından Hasıl Olan Yapağı ve Verilen Ücret (kıyye/kuruş)	35
Tablo 4: Feshane-i Amire'ye Mahsus Koyunların Miktarı, 1840-1849 (Baş).....	37
Tablo 5: İstanbul'da Üretilen Fes Şardon ve Perdaht Makineleri Masrafları	56
Tablo 6: Belçika'dan İthal Edilen Tarak ve Eğirme Makineleri	57
Tablo 7: Belçika'dan İthal Edilen Fes Perdaht ve Şardon Makineleri Masrafları	58
Tablo 8: İngiltere'den İthal Edilen Mil ve Teçhizat Masrafları	59
Tablo 9: Fes Dokumak için Saksonya'dan İthal Edilen Makine Masrafları	59
Tablo 10: Feshane Yöneticilerinin Görev Süreleri ve Hüviyetleri, 1827-1846	70
Tablo 11: Feshane Memurlarının İsim, Görev ve Maaşları, 1835-1836 (Kuruş)	72
Tablo 12: Tunus'tan Talep Edilen Usta ve Halifeler	75
Tablo 13: Tunuslu Ustaların ve Tercümanın Çalıştıkları Süre ve Maaşları.....	77
Tablo 14: Tunuslu Ustaların Teknik Bilgi Aktarımı İçin Yanlarına Verilen Yerli İşçinin Çalıştıkları Süre ve Maaşları	78
Tablo 15: Tunuslu Ustalar Döneminde İşçi Ücretleri	80
Tablo 16: Yün İplik Üretiminde İstihdam Edilen İşçiler ve Maaşları.....	90
Tablo 17: Yerli Usta ve İşçilerle Gerçekleştirilen Fes Üretiminin Bir Yıllık Seyri..	99
Tablo 18: Üretiminde Kullanılan Yün Miktarı, 1835-1848 (Kıyye/Kuruş).....	101
Tablo 19: Kullanılan Boyalara Göre Çeşitlerin Oranı, 1840-1848 (Yüzde).....	102
Tablo 20: Feshane'nin Satış Gelirleri ve Üretim Giderleri, 1836-1848 (Kuruş)	108
Tablo 21: Elbise Ambarına Verilen Feslerin Miktar ve Fiyatları, 1835-1848 (Adet/Kuruş)	110
Tablo 22: Elbise Ambarına Verilen Feslerin Gelir, Gider ve Karı, 1835-1847 (Kuruş)	111
Tablo 23: Dükkanlarda Satılan Feslerin Miktar ve Fiyatları, 1836-1848 (Adet/Kuruş)	117
Tablo 24: Dükkanlarda Satılan Feslerin Gelir, Gider ve Kârı, 1838-1847 (Kuruş)	118

Tablo 25: Feshane'den Çeşitli Yerlere Yapılan Satışlar, 1840-1847 (Adet/Kuruş) 119

Tablo 26: Tüccara ve Diğer Yerlere Satılan Feslerin Gelir, Gider ve Kârı, 1840-1847 (Kuruş) 120

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Fes İpliği Üretimindeki İşçilerin Ücretleri, 1835-1841 (Kıyye/Kuruş)	89
Grafik 2: Örücü İşçilerinin Örgü Çeşidine Göre Ücretleri, 1835-1843 (Kuruş)	91
Grafik 3: Dinkhane İşçilerinin Aylık Toplam Ücretleri, 1835-1838 (Kuruş).....	92
Grafik 4: Üretiminde Birim Başına Kullanılan Yün Miktarı, 1834-1847 (Dirhem)	104
Grafik 5: Kullanılan Yünün Ortalama Birim Maliyeti, 1834-1847 (Kuruş).....	105

KISALTMALAR LİSTESİ

A.}MKT	:	Mektubî Kalemî
A.}MKT.MHM	:	Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
B.	:	Receb
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
C.AS	:	Cevdet Askeriye
C.DRB	:	Cevdet Darphane
C.İKTS	:	Cevdet İktisat
C.ML.	:	Cevdet Maliye
D.BŞM.BNE.d	:	Başmuhassebe Bina Eminliği Defterleri
D.BŞM.d	:	Başmuhassebe Kalemî Defterleri
D.DRB.İ	:	Darphane İradeler
ed.	:	Editör
h.	:	Hicri
HAT.	:	Hatt-ı Hümayun
HH.d	:	Hazine-i Hâssa Nezâreti Defterleri
HH.FSH	:	Hazine-i Hassa Feshane Müdürlüğü
İ.DH	:	İrade Dahiliye
İ.HR	:	İrade Hariciye
m.	:	Miladi
MAD.d	:	Maliyeden Müdevver Defterler
MB.İ	:	Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri
R.	:	Rebiyülahir
S	:	Safer
S.	:	Sayı
Ş	:	Şaban
ŞD.	:	Şura-yı Devlet
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
TS.MA.e	:	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

GİRİŞ

Yüzyıllar boyunca büyük bir değişime yol açmayan istisnai ve kesintili teknik yenilikler sonrası, Sanayi Devrimi olarak adlandırılan ve başta İngiltere’de olmak üzere Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde teknik, sınai, ticari, zirai pek çok alandaki köklü değişimleri içeren atılımlar meydana gelmiştir. Sanayileşme, özellikle tekstil ve demir-çelik sanayilerinde görülen çarpıcı ilerlemeler sayesinde ivme kazanmış ve ardından diğer sektörleri de dönüştürmeye başladığından kendi kendini besleyecek sermaye birikimini sağlayarak süreklilik kazanmıştır. 18. yüzyılda başladığı genel kabul gören Sanayi Devrimi, ismen bir devrim olarak tanımlansa da aslında 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar süregelen ve sonrasında giderek genişlemiştir. Yeni düzende daha fazla enerji, daha fazla hammadde, daha fazla mamul mal, daha fazla atık, daha fazla ulaştırma gereksinimiyle beraber tüm süreci takip edip yönetecek daha fazla memur, malları satın alacak daha çok tüketici, satacak daha çok satıcı, daha büyük sermayesi olan ve fazla insan çalıştırabilen firmalar ortaya çıkmıştır.¹

Hem ekonomik hem de teknik imkanların mevcudiyeti ile başarılabilen teknik ilerlemelerin etkileri sonucu nüfuzunu dünyanın büyük bölümüne genişleten İngiltere ve diğer Avrupalı devletler karşısında diğer devletlerin aldığı pozisyon daima ilgi konusu olmuştur.² Hindistan ve Japonya’nın sanayileşme deneyimleri gibi ilgi çekici örneklerin yanı sıra Osmanlı Devleti’nin sanayileşme süreci de konumu itibarıyla önem arz etmiştir. Tarihsel düzlemde değerlendirildiğinde, daha çok esnaf birlikleri tarafından gerçekleştirilen üretim etrafında şekillenen bir yapıya sahip olan Osmanlı’da devlet dışında sanayileşme girişimleri nadir görünmektedir.

Klasik Osmanlı provizyonizm politikası ile ülke içinde üretilen hammadde ve mamul malların ihracına ciddi müdahalelerde bulunan devlet, fiskal ve diplomatik amaçlar dışında nadiren ithalata müdahale etmiştir. İthal mamullere ciddi bir müdahale olmadığından hatta tam tersi kolaylaştırıldığından, yerli üretimin korunmasına dair kapsamlı bir iktisadi düşünce yer bulmamıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında ise kısmî ithal

---

¹ William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, (çev. Alaeddin Şenel), 17. baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2019, s. 594.

² Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılâbı**, (çev. Tevfik Güran), 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 107.

ikameci politikaların uygulanmasıyla bu durum değişmeye başlamıştır. Bu dönemde ithal ikameci devlet girişimlerine ihtiyaç duyularak yünlü ve ipekli sektörlerinde adımlar atılmıştır. İhtiyacın doğuş sebebi, askerî (yönetici) kesimin ithal edilen ince y nl  ve kaliteli ipekliler gibi yüksek kalitede tükettikleri ürünlere harcanan yüksek meblağın devleti mal  olarak zor duruma düşürmesi olmuştur.³  uka, basma, kemha, diba gibi dokuma sanayiinden farklı olarak k ğit ve  ini imalathanelerinin de kurulduğu bu süreç ithal ikameci politikanın yaygınlığına tanık olmuştur. Özellikle bu dönemde kurulan ipekli dokuma imalathanesinin piyasadaki Venedik ipeklileriyle başarılı bir şekabet ederek sadece saray tüketiminde değil, aynı zamanda pazarda da yer edinmesi dikkat çekici bir örnektir.⁴

Yüzyılın ikinci yarısında, Avrupalı devletlerin teknolojik ve ekonomik gelişmelerle askeri güçlerini artıracak tahakküme başlaması sonucu Osmanlı Devleti ekonomik ve siyasi bir buhrana sürüklenmiş, reform ihtiyacı daha çok hissedilir olmuştur. Özellikle III. Selim'in silah sanayiine yönelik girişimleri bu dönemde önemli yer tutmuştur. Asıl büyük sanayileşme girişimleri ise ardılları olan II. Mahmud ve Abdülmecid tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilmiştir.

Bu girişimlerden biri olan Feshane-i Amire'nin kurulması, emsalsiz olmasının yanı sıra ekonomik, askeri, kültürel ve siyasi yönlerinden dolayı özel bir yere sahiptir. Feshane fabrikasının ne için ve nasıl kurulduğu –ayakta kalabilmesi için nasıl politikalar izlendiğinin incelenmesi de 19. yüzyıldaki bu özel dönemin aydınlanması ve Osmanlı sanayileşme deneyiminin hangi aşamalardan geçtiğinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.⁵

Osmanlı Devleti'nin gerileme paradigması içinde sanayisizleşme-sanayileşme meselesi, iktisadi olarak en dikkat çeken konulardan biri olagelmiş ve üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Daha çok “sanayileşmemek” sonucuna odaklanarak anakronik bir geriye dönük okuma ile ele alınan Osmanlı sanayisiyle ilgili çalışmaların

---

³ Mehmet Genç, "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends", **Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500–1950**, ed. Donald Quataert, Albany: State University of New York Press, 1994, s. 68.

⁴ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002, s. 255.

⁵ Ahmet Kala, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi  zerine Yapılan  alışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c. 1, S. 1, 2003, s. 252.

sıklıkla birbirini tekrar eder nitelikte oldukları görünmektedir. Buna rağmen gerek monografik gerek kapsamlı pek çok çalışma önemli açılımlarda bulunmuştur. Yapılan çalışmalar içinde Feshane'ye dair olanların miktarı sınırlı sayıda ve farklı yönlü incelemeler barındırmaktadır.

Kütükoğlu'nun öncü nitelikteki makalesi, Feshane'nin kuruluşuna ve işleyişine dair arşiv temelli en önemli araştırma olmuştur.⁶ Yeni kurulan ordunun kıyafetine dair geniş kapsamlı bir araştırma olan bu çalışmada, üretim için devletin hammadde tedariki ve üretim süreçleri; elbise, fes ve ayakkabı başlıkları altında incelenmiş ve çok değerli bilgiler sunulurken ileriki çalışmalar için temel inşa edilmiştir. Güran ise "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" makalesinde Hereke Fabrikası, İzmit Çuka Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası ve Bursa İpek Fabrikası'nın yanı sıra Feshane'nin Tanzimat sonrası faaliyetlerine odaklanmış, gerek gelir-gider gerekse ortalama maliyet ve satışlarla ilgili sayısal veri sunmuştur.⁷ Aynı çalışmada, fes piyasasında Feshane'nin pazar payını büyütmek için uygulanan politikaları ve Feshane'de başlayan çuka üretimini de konu edinmiştir. Yaramış'ın hazırladığı tebliğde de kuruluştan 1839 yılına kadar olan dönem özet olarak fakat yoğun arşiv vesikası kullanımıyla incelenmiştir.⁸ Yazarın bahsettiği gibi, Feshane'nin kuruluş ve taşınma yıllarına dair çok farklı tarihler ileri sürüldüğünden ve münferit bir çalışmada kuruluş süreci değerlendirilmediğinden bu çalışma önemli bir bütünlük sağlamaktadır.

Küçükerman'ın yayımladığı Feshane kitabının akademik bir çalışma olmaktan ziyade, zengin görsel malzeme kullanılarak hazırlanmış bir katalog yayın olduğu görünmektedir.⁹ Fabrikanın son dönemine ait makine fotoğrafları, kumaş kataloğu ve bölüm planı gibi görsel çeşitlilik içeren çalışmada Feshane'nin muhasebe defterlerinden örnekler de gösterilmiş fakat sadece bunların transkripsiyonunun

---

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", **Doğumunun Yüzüncü Yılında Mustafa Kemal'e Armağan**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1981, s. 571-590.

⁷ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 235-252.

⁸ Ahmet Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş Yılları", **Eyüpsultan Sempozyumu VIII**, İstanbul: 2004, s. 94-99.

⁹ Önder Küçükerman, **Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika: "Feshane" Defterdar Fabrikası**, Ankara: Sümerbank Yayınları, 1988, s. 82. Çalışma Osmanlı Arşivi'ne dayanmadığı için Feshane'nin Darphane-i Amire tarafından idare edilmeye başlandığı yıl 1835 olması gerekirken 1843 olarak değerlendirilmesiyle hatalı bilgi verilmiştir.

verilmesiyle yetinildiğinden akademik olarak istifade edilmesi zor bir noktada konumlanmıştır.

Fes üretimi ve ticareti hakkında en önemli bilgileri sağlayan çalışmalar başta Ferchiou olmak üzere Valensi, ben Miled, Faroqhi, Maitte'in eserleri olmuştur. Ferchiou, kaleme aldığı ve 1971'de Paris'teki Etnoloji Enstitüsü'nün bastığı tezinde Tunus'taki fes üretimini kapsamlı bir şekilde incelemiş hatta sonrasında bunu filmleştirerek görsel miras bırakmıştır.¹⁰ Bu eser sayesinde, fes üretimiyle ilgili Osmanlı arşivindeki belge ve defterlerdeki yazılı bilgi daha anlaşılır ve yorumlanabilir olmuştur. Sürece bakıldığında, İstanbul'daki Feshane için *know-how* sağlayan Tunuslu fes ustaları, üretim sürecinde kullandıkları teknik tabirleri de beraberlerinde getirmişlerdi. Fesin örülmüş ham halini "*kabus*", ipekli püskül kısmını ise "*kubbita*" olarak tanımlıyorlardı. Feshane'ye ait arşiv belgeleri ve defterlerinde bu tabirlerle karşılaşılmasına rağmen tam olarak neyi tanımladıkları kesinlik kazanmamıştı. Ferchiou'nun çalışmasında üretim aşamaları tek tek incelendiği ve görsel malzeme dahi sunulduğu için bu tabirlerin neyi tanımladıkları anlaşılabilmiştir. Keza Valensi, 18. ve 19. yüzyıllarda Tunus ve Fransa'daki fes üretimi ve ticaretine dair makalesi sayesinde Feshane ile karşılaştırmalı değerlendirme ve temellendirme imkânı sunmuştur.¹¹ 18. yüzyıla odaklanarak 1830'lara kadar değerlendirilen dönemde, Feshane'nin kuruluşundan itibaren karşı karşıya kaldığı Tunus ve Fransız fesleri rekabetinin aslında çok öncesinden başladığı ve geniş çaplı etkileri olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ben Miled'in resim ve fotoğraf bakımından son derece zengin çalışmasında seyahatnamelerden destek alarak önemli bir bilgi birikimi sağlanmıştır.¹² Fesin tarihi, ilgili resimler, zanaatkarlar, üretim süreci, hammaddeler ve ticaret kısımlarından oluşan eserde geçmiş kadar günümüz de işlendiğinden bağlantılar noktasında ayırt edici niteliktedir. Faroqhi, 18. yüzyılda İstanbul'daki Tunuslu fes satıcılarına dair yaptığı çalışma ile erken dönemde

---

¹⁰ Sophie Ferchiou, **Techniques et sociétés: exemple de la fabrication des chéchias en Tunisie**, Paris: Institut d'ethnologie, 1971.

¹¹ Lucette Valensi, "Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en tunisie et en france aux XVIIIe et XIXe siècles", **Revue d'histoire moderne et contemporaine**, c. 16, S. 3, 1969.

¹² Mika Ben Miled, **Chéchia: le bonnet de feutre méditerranéen**, Kartaca/Tunus: Carthaginoiseries, 2010.

başkentteki fese ve fesçi esnafına dair önemli bilgiler sunmuştur.¹³ Maitte ise fes ticaretindeki Fransız, İtalyan ve Tunuslu üreticilerin rekabeti üzerine yaptığı çalışmayı 19. yüzyılın sonlarına kadar genişleterek ticari dinamikleri incelemiştir.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin bu rekabetteki konumu üzerine önemli tespitlerde bulunmuş ve rakip üretim merkezlerinin yükselişi üzerinde durmuştur.

Kabadayı'nın daha çok istihdam üzerine yaptığı çalışmalarıyla yüzyılın ikinci yarısında Feshane'deki işçilerin etnik, dini ve cinsiyet ayrımlarına dayanan nitelikleri gün yüzüne çıkmıştır. Gerek doktora tezinde¹⁵ gerek sonradan yayımlanan makalelerde¹⁶ arşive dayalı olarak işçilerin ücretleri, işe giriş-işten çıkış süreçleri ve yönetime sundukları dilekçeler gibi konuları derinlemesine inceleyerek bunları etnik-dinsel bağlamda yorumlamıştır. Feshane'ye dair araştırmaları içeren diğer tezlere bakıldığında birkaç çalışma yapılmış olduğu görülmektedir. Her biri ayrı noktalara yoğunlaşarak ele almış olduğundan monografik tarzda kapsamlı bir çalışma ortaya çıkmasa da bilgi birikimi açısından önem arz etmektedirler. Direkt Feshane'ye dair yapılan bir yüksek lisans tezinde¹⁷ gerek tarihler arası geçişin fazla ve hızlı olması, gerek ikincil kaynaklara olan bağlılık nedeniyle pek çok yanlış sonuca varıldığı anlaşılmaktadır. Tespit edilen iki doktora tezinde ise konunun daha detaylı işlendiği

---

¹³ Suraiya Faroqhi, "The Adventures of Tunisian Fez-sellers in Eighteenth-century Istanbul", **Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era**, London: I. B. Tauris, 2014, s. 143-155.

¹⁴ Corine Maitte, "Adapter les produits, jouer sur les marchés. La fabrication des chéchias, XVIIIe-XIXe siècles", **La laine: produits et marchés (XIIIe-XXe siècle)**, ed. Giovanni Luigi Fontana and Gérard Gayot, Padua: Cleup, 2004, s.

¹⁵ Mustafa Erdem Kabadayı, "Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Workers' Ethno-religious and Gender Characteristics in State-subject Interaction in the Late Ottoman Empire", (Ludwig Maximilian University, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Munich, 2008, s. Doktora tezini benimle paylaşan Doç. Dr. Mustafa Erdem Kabadayı hocama ilgilerinden ve nezaketinden dolayı teşekkürü borç bilirim.

¹⁶ Mustafa Erdem Kabadayı, "Working from Home: Division of Labor among Female Workers of Feshane in Late Nineteenth-Century Istanbul", **A Social History of Late Ottoman Women. New Perspectives**, ed. Duygu Köksal and Anastasia Falierou, Leiden: Brill, 2013, s. 65-81. Mustafa Erdem Kabadayı, "Working in a Fez Factory in Istanbul in the Late Nineteenth Century: Division of Labour and Networks of Migration Formed along Ethno-religious Lines", **International Review of Social History**, c. 54, S. 17, 2009, s. 69-90.

¹⁷ Selma İnal, "Feshane-i Amire", (Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars, 2012, s. 1. Tezin ulaştırılmasındaki nezaketi ve ilgisi dolayısıyla Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat'a müteşekkirim.

fakat birisinde mimari ve teçhizat, diğesinde ise genel bilgilerin ön planda olduğı görölmektedir.¹⁸

Tezin araştırma problemi, II. Mahmud'un kıyafet reformu sonrası tekstil sanayiinin maruz kaldığı darbe ile mücadele ve fes talebinin karşılanması kapsamında Feshane-i Amire'nin nasıl kurulduğı, geliştirildiğı ve uygulanan politikaların incelenmesidir.

Tezin birinci bölümünde, yeni kurulan ordu birlikleri ve sonrasında memurlar için fesin resmi başlık olarak kabul edilme süreci ve sonuç olarak Feshane-i Amire'nin kuruluşu, önemli bölümleri, fabrika sermayesi ve idaresi ele alınmıştır. Fabrikanın siyasi, mimari, mali ve idari konularda nasıl şekillendiğinin açığa kavuşturulması hedeflenen bu bölümde kuruluşa odaklanılmıştır.

İkinci bölümde, üretimi gerçekleştirmek, sürdürebilmek ve iyileştirmek için gerekli olan hammadde ve makine tedariki ele alınmıştır. Hammadde tedariki kısmında en önemli görölen yapağı, zeytinyağı, boya, ipek, kardon ve yakacak malzemeler; makine tedariki kısmında ise eski (çıkırık) teknikten yeni (çarh) tekniğe geçişle birlikte Feshane'de buhar makinesinin kullanılmaya başlanması incelenmiştir. Üretimin iyileştirilmesini de içeren hammadde ve makinelerin durumunun aydınlatılmasıyla fabrikanın geliştirilmesi ve korunması daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Üçüncü bölümde, fabrikadaki istihdam, idari ve teknik personel olarak iki bölümde incelenmiştir. Bir devlet fabrikası olarak kurulan ve yönetilen Feshane'de, kurumsal işleyişin en önemli unsurları olan yöneticiler (nazır, müdür, fabrikatör) ve memurlar (ruzmançeci, katip, mizancı) olmadan işletmeyi sürdürmek ve geliştirmek imkansızdır. Bu nedenle nasıl bir kurumsal yapı oluşturulduğunun ortaya konulması son derece önemlidir. Diğer taraftan, teknik personel olarak üretken temel unsurlar olan usta ve işçilerin bu süreçteki rollerinin incelenmesi de zaruridir. Önceki bölümde hammadde ve makine tedarikiyle bağlantılı olarak Avrupalı mühendis ve ustaların

---

¹⁸ Tanju Sarı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi", (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006, s. 106-169. Didem Boyacıoğlu, "Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel Ve Mimari Analizi", (İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2013, s. 132-159.

fabrikada istihdam edilmesi de teknik personelin *know-how* edinmesi bakımından konu edilen başlıklar arasındadır.

Tezin son bölümü olan dördüncü bölümde, önceki bölümlerde bahsedilen hammadde, makine ve işçi girdilerinin çıktısı olarak fes üretimi ve satışı ele alınmıştır. Öncelikle fes üretiminin hangi aşamalardan geçtiği incelenerek üretim mantığı verilmeye çalışılmıştır. Eldeki mevcut kaynaklar ışığında üretilen çeşitler, miktarlar ve satışlar; bunlarla birlikte üretim giderleri ve satış gelirleri karşılaştırmalı ve tarihsel olarak incelenerek fabrikanın karlılığı değerlendirilmiştir. Satışlar askeriye'nin (devlet) yanı sıra, dükkanlar ve tüccarlar (piyasa) olarak ayrı ayrı incelenerek karşılaştırmalı piyasa imkânı sunulmuştur.

İkincil kaynakların azlığı ve var olanların da çoğunlukla birincil kaynakları ya düşük düzeyde ya da yanlış okumalarla kullandığı dikkate alınarak tezin ana kaynağı Osmanlı Arşivi olmuştur. Feshane'nin ilk dönemlerinde fabrikaya ait bilgiler çoğunlukla Hatt-ı Hümayun, İrade ve Cevdet tasniflerinde yer bulmuştur. Özellikle Cevdet tasnifi fabrikanın kuruluşu, ilk dönem fes üretimi ve askeri elbise ambarına verilen fes miktarı, fes fiyatına dair alınan kararlar gibi konularda zengin bilgi sağlamaktadır.

Bahsedilen arşiv belgeleriyle birlikte fabrikanın hammadde alımı, işçi ücretleri, memur maaşları, müteferrik giderler, makine-teçhizat ithali, ağnam muhasebesi ve ana başlık olarak üretim ve satışa dair bilgileri içeren defterler önem arz etmektedir. Feshane 1835'ten itibaren Darphane-i Amire tarafından idare edilmekteyken bu kurum 1850'de Hazine-i Hassa'ya dönüştürüldüğü için defter tasnifleri de Hazine-i Hassa defterlerinden (HH.d) takip edilmektedir. Darphane'ye her ay sunulan icmal (özet) defterlerin yanı sıra onlarca yılı kapsayan mufassal (ayrıntılı) defterlerin¹⁹ de bulunduğu tasnifte fabrikaya ait detaylı bilgi edinilmiştir. Bu tezde, bir devlet işletmesi olan Feshane'yi incelemek için Osmanlı Devleti arşivi temel kaynak olmuş ve Türkçe, Fransızca ve İngilizce ikincil kaynaklardan da destek alınarak değerlendirmelerde bulunulmuştur.

---

¹⁹ Örnek olarak HH.d 32811 ve HH.d 32813 defterleri gösterilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FESHANE-İ AMİRE’NİN KURULUŞU VE BÖLÜMLERİ

1.1. Feshane’nin Kuruluş Süreci

Feshane’nin kuruluş sürecinden bahsederken öncelikle fabrikanın kuruluş nedenleri incelenerek hangi temeller ve ihtiyaçlar üzerine inşa edildiği açıklığa kavuşturulmalıdır. Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti’ndeki askerî (yönetici) sınıf çok çeşitli başlıklar kullanmıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde, 1826’da Yeniçeri Ocağı’nın ilgasında başarılı olan Sultan II. Mahmud’un aldığı bazı kararlarla giyim-kuşam alanında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna, III. Selim döneminde Bostancı Ocağı’na bağlı olarak ihya edilen Nizam-ı Cedid askerinin giydiği hatta Alemdar Mustafa Paşa’nın Sekban-ı Cedid askerinde de tekrardan kullanılmış olan şubara¹ giydirilmesi uygun görülmüştü. Büyük ihtimalle, yeniçeriliği anımsatmayan ve önceki reformlarla bağ kurabilen bir başlık olduğu için tercih edilen şubaranın bir süre sonra kullanışsız olduğu görülmüş² ve bununla birlikte, eski uygulamalara dair simgelerden uzaklaşmak isteyen II. Mahmud yeni bir başlık arayışına girmek durumunda kalmıştır.

Yeniçeriliğin ilgasından sonra donanmasındaki bayrak askerine Tunus fesi giydiren Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa’nın 1827’de Seraskerliğe atanmasından sonra fesin kabulüne giden süreç başlamıştır. Bu askerler, Napolyon ordusunda görev yapmış Fransız piyade talimcisi Galliard’ın (Muallim Hurşid) yardımıyla Fransız usulünde talime başlamışlardı. Hüsrev Paşa’nın serasker olarak atanmasından sonra maiyetindeki askerler de Seraskerliğe nakledilmiş, sonrasında II. Mahmud’un Cuma selamlığında “ta’lîm-i Hüsrevî” icra edilmişti. Hem yapılan talim hem de askerlerin giydikleri kırmızı fesler padişahın beğenisini kazanmıştı.³ Burada her ne kadar II.

¹ Çukadan yuvarlak tepeli ve dilimli bir çeşit baş kisvesi. Reşat Ekrem Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, İstanbul: Doğan Kitap, 2015, s. 221.

² “Asakir-i mansurenin giydikleri şobaralar güneş ve yağmur ve yaşı dayanmayıp az vakitte fersude olduğundan...” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Asakir-i Mansureye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Gakriri ve II. Mahmud’un Hatt-ı Hümayunu”, **Belleten**, c. 70, 1954, s. 227.

³ Yüksel Çelik, **Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 307.

Mahmud'un fesin kabulüne dair şifahi iradesi olsa da farklı kesimlerden bir meclis oluşturularak yeni başlığın bu meclis aracılığıyla seçilmesi daha uygun bulundu. Değişim ihtiyacı iyice ortaya çıktığından, her yıl ruz-ı hızırda askere dağıtılan başlıkların yeni dönemde şubara yerine neyin geçeceğini kararlaştırmak için Sadrazam başkanlığında Bab-ı Meşihat'ta bir meclis toplandı. Bu mecliste Şeyhülislâm Kadızâde Tâhir Efendi, önceki şeyhülislâmlar, Serasker Hüsrev Paşa, eski Serasker Ağa Hüseyin Paşa, Kaptan-ı Derya Darendeli İzzet Mehmed Paşa ve bazı başka önemli kişiler bulunuyordu.⁴ Önceden hazırlanan ve şubaraya benzeyen fakat onun kadar dayanıksız, renk ve şekil bakımından da kötü olmayan numunelerle Padişah'ın beğendiği fes numunesi mecliste incelenmişti. Herkes tarafından beğenilen fes numunesi üzerine yapılan müzakerede, yeni başlığın aslında Mısır ve Hicaz taraflarında hatta Mekke-i Mükerreme şerifinin askerlerince dahi giyildiği vurgulanarak asker ve halktan gelebilecek tepkiler önceden karşılanmaya çalışılmıştı. Numune fesin püskülleri çok uzun görülmüş, bizzat Şeyhülislam'ın yarım parmak kadarlık kısmını kesmesiyle yeni başlığın fes olması kararı üzerinde ittifak olunmuştu. II. Mahmud'un hatt-ı hümayunu ise bu kararın padişah nazarında nasıl şekillendiğini en açık şekilde göstermektedir.

“Benim vezirim, işbu umum meclisinde bi'l-müzakere arz eylediğin takririn manzur ve meal-malum-ı hümayunum olmuştur. Başa fes giymekte şer'an bir şey lazım gelmiyeceği malum ise de gerek asakirin tanzimi ve gerek elbise ve hususat-ı saire bi'l-ittifak ve bi'l-umum müzakere olunarak karar verilmiş olduğundan bu fes maddesinin dahi cümle ittifakıyla karar verilmesi pek isabet oldu. Takririnde beyan olunduğu üzere gelecek ruz-ı hızırda ita olunmak üzere tanzimine mübaderet olunsun. Ancak Tunus ve Cezayir ocakları kapudan paşalara öteden-berü ihale olunmuş olduğundan yine bu husus müşarünileyhe havale olunarak icrasına bakılsın.”⁵

1828 Mayısından itibaren Mansure askerine fes giydirilmesinin kabulüyle ordu için belirsizlik ortadan kalmıştı. Yeniçeriliğin ilgası sonrası kavuk giyme zorunluluğu kalkan yönetici kesimde ise tam bir kargaşa hakimdi. Kavuğun yerine giymek için başka bir başlık ilan edilmediği için herkes kendi isteğine göre tertipsiz başlıklar giymeye başlamıştı. Bu düzensizliğe son vermek için ve memurlara “*alamet-i farika*

⁴ Kütükoğlu, a.g.m., s. 536.

⁵ HAT. 1303/50810. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 229-230.

olmak için” 1829 Nisan’ında bir Elbise Nizamnamesi yayımlanmıştır.⁶ Askerlerden sonra artık Osmanlı memurlarının da fes giymeleri böylece kabul edilmişti.

Meydana gelen büyük talebi karşılamak üzere ilk önce Tunus’tan 50 bin fes sipariş edilmişti. Fes Nezareti de bu arada kurularak fes tedarikinin tertipli bir şekilde halledilmesi amaçlanmıştı. Mecburî sebeplerden ötürü ithal edilmesi gereken feslerin ithaline bağımlı kalmama iradesi aslında ilk başta kendini göstermişti. Bahsedilen hatt-ı hümayunda, yani askere fes giydirmeye kararının alındığı zaman bile “*Dersaadet’e Tunus’dan beş-on fesçi ustası celb olunarak burada yaptırıldığı halde bahasında ehveniyet dahi melhuz ise de...*” denilerek yerli fes üretimin ilk nüvesinin oluştuğu görülmektedir. Bu düşünceyle kısa süre sonra Edirne, Bursa, Selanik ve İstanbul’da yerli fes üretiminin ilk girişimleri meydana gelmiştir. Sadece İstanbul’daki üretimin tüm talebi karşılayamayacağı anlaşıldığından bu önemli şehirlerdeki üretimle birlikte ithal fes sorununun çözüleceği düşünülmüştü. Üretim denemelerinde yerli yün ile üretime başlanmış fakat mamul feslerin çok sert ve kullanışsız olduğu görüldüğünden Tunus fesinde de kullanılan merinos yününün ithal edilerek yerli üretimin iyileştirilmesi hedeflenmiştir.

Bursa’da üretilen fesler, İstanbul ve Edirne’dekilere göre daha yumuşak olmasına rağmen hem şekil hem de renk bakımından istenilen vasıflara sahip değildi.⁷ Edirne üretimi fesler ise kalite olarak sıkıntı yaşamaktaydı. İstanbul’daki fes üretimi bu iki şehirdeki kaliteye bile henüz erişememişti. 1830 yılında askere verilecek feslerin üretimin daha kaliteli yapıldığı yerde üretilmesi düşünülmüş fakat yine istenilen sonuç elde edilemediğinden 1830’da Fes Nezareti lağvedilmiş ve ithal fesler öne geçmiştir.

Fes Nazırlığına Ömer Lütfi Efendi’nin atanmasıyla İstanbul’daki üretimde tekrardan bir canlanma yaşanmıştır. Feshane, başlangıçta İstanbul’un Kadirga semtinde bulunan Cüdi Meydanı’nda Hazine-i Hassa’ya ait bir binada üretime başlamıştır.⁸ Üretime başlama tarihi hakkında çeşitli çalışmalarda farklı tarihler öne

⁶ Ahmed Lûtfi, **Tarih-i Lûtfi**, c. 2, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292 (1875), s. 148.

⁷ Kütükoğlu, a.g.m., s. 572-573.

⁸ Tevfik Güran, "Feshane", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 12, 1995, s. 426.

sürülmüştür. Bu tarih, Wolfgang Müller-Wiener'a göre 1828⁹, Tefik Güran'a göre 1833¹⁰, Edward C. Clark ve Ömer Celâl Sarç'a göre 1835¹¹, Ömer Alageyik'e göre ise 1836¹² olarak görülmektedir. Subay ve erlere Haziran-Kasım 1828 döneminde dağıtılan fesler arasında İstanbul feslerinin de mevcut olduğu düşünüldüğünde bu tarihlerde İstanbul'da fes üretimi yapılmaktaydı.¹³ Aynı şekilde, Fes Nazırı Katip-zade Mustafa Efendi'nin 1244 yılı rûz-ı hızırında (Mayıs 1829) Asakir-i Mansure-i Muhammediye için temin ettiği fesler arasında “*Âsitane'de ma'mul fesler*” de bulunmaktaydı.¹⁴ Yani en azından II. Mahmut'un Elbise Nizamnamesinin yayımlandığı dönemde (1829) İstanbul'da fes üretiminin mevcut olduğu aşıkardı.

Müller-Wiener'in Feshane kuruluşu için 1828 yılını işaret etmesi, bahsedilen noktalardan bakıldığında mantıksız olmamasına rağmen, İstanbul'daki üretimin nasıl ve hangi mekanlarda gerçekleştiğinin, ayrıca Feshane fabrikası ile bir devamlılık ilişkisinin bulunup bulunmadığının kesin olarak bilinmemesi sebebiyle bu tarih muğlak kalmaktadır. Bu muğlak kuruluş tarihinin aksine, Güran'ın 1833 yılının daha sağlam temellere dayandığını söylemek gerekir. Tunuslu ustaların 1832'de İstanbul'a gelmesiyle başlayan eğitim sürecinin, 1833'te fes boyama teknik bilgisinin “entrika” yoluyla edinilmesi sonrası bitmesi, sonradan da bahsedileceği üzere, çok önemli bir başlangıç olmuştur. Bu tarih, ileride bahsedileceği üzere, sonradan Feshane'nin adına dahi işlenecek olan Eyüp'teki Defterdar semtine taşınma kararının alındığı tarih¹⁵ olarak da fark oluşturmaktadır.¹⁶ 1835 senesi ise Fes Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin

⁹ Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992, s. 74.

¹⁰ Güran, a.g.m., s. 239.

¹¹ Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", **International Journal of Middle East Studies**, c. 5, S. 1, 1974, s. 66.; Ömer Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz", **Tanzimat I**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1999, s. 435.

¹² Ömer Alageyik, "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, c. 2, S. 16, 1967, s. 9.

¹³ C. AS. 658/27676. 29 Şevval 1244 (4 Mayıs 1829)

¹⁴ Aynı belge.

¹⁵ Güran'ın makalesinde ve takiben pek çok çalışmada Defterdar semtindeki Beyhan Sultan Sarayı'na taşınma tarihinin 1839 olduğu belirtilse de 1833 gibi erken bir tarihte taşınma işlemleri başlatılıp kısa süre sonra taşınma tamamlanmıştı. Güran, a.g.m., s. 239. C. İKTS. 20/982. 19 Zilkade 1248 (9 Nisan 1833)

¹⁶ Ertürk, 2008 yılındaki çalışmasında Mübahat S. Kütükoğlu ve Emre Dölen'in referans göstermeksizin “1 R 1247” tarihini kuruluş olarak sunduklarını hatalı olarak iddia etse de bahsedilen kişilerin çalışmalarında bu tarih kuruluş tarihi değil, Tunuslu fes ustalarının İstanbul'a geliş tarihi olarak sunulmuştur. Kütükoğlu, a.g.m., s. 575. Emre Dölen, **Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil**

talebi üzerine fes üretimini takip etmek için ruznamçeci ve katipler tayin edilmesiyle bir teşkilatın oluşturulması bakımından önemli olmakla birlikte kuruluş tarihi olarak 1836 yılı gibi kabul edilmeyecek kadar geç bir tarihtir. Sonuç olarak, 1833 yılını Feshane'nin yerli imkanlarla üretime başladığı ve asıl atılımını gerçekleştireceği aşamaya ulaştığı tarih olarak kabul etmek gerekir.

Kadırga'daki ilk tesise dönülecek olursa, burada üretim becerisi arttıkça daha fazla usta ve işçi çalıştırmak gerekmiş fakat bunun için yeterli alan eksikliği yaşanmıştır. İstihdam kısmında ayrıntılarıyla açıklandığı üzere, fabrika yönetimi ile aralarında anlaşmazlık çıkan ve 1833 yılının Mart ayında Tunuslu ustaların bir kısmı hariç hepsinin Tunus'a geri yollanmasından sonra Cündi Meydanı'ndaki binada yerli ustalarla üretime devam edilmiş fakat bir ay gibi kısa bir süre sonra¹⁷ Ömer Lütfi Efendi'nin binanın yetersizliğine dair takriri II. Mahmud'a sunulmuştur.¹⁸ Artık Feshane-i Amire için farklı bir aşamaya geçilmiştir. Tunuslu ustaların fes üretimini inhisar altına almak gayesiyle hareket etmeleri ama sonuç olarak bu planlarının açığa çıkarılması, Feshane yönetimi ve devlet nezdinde belli bir uyanmaya sebep olmuştur. Bu aşama, üretim yapılan mekânın, hammaddenin, istihdam edilen usta ve işçilerin daha dikkatli değerlendirildiği bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmelidir.

Ömer Lütfi Efendi'nin bahsedilen takirinde talep edilen durum, fes üretimi için, 1827 yılında Eyüp'te kurulan İplikhane örneğinden yola çıkarak her tarafa ulaşımı kolay ve geniş bir yer tahsis edilmesi olmuştur.¹⁹ Bu talep değerlendirilmiş fakat mevcut durumda üretime devam edildiği takdirde senelik tahminen 30.000 adet fes üretilebileceği düşünülmüş ve Feshane'nin yer değişikliği talebi ileride halledilmek

---

Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, 1992, s. 405. Yine Ertürk'ün Kadırga'daki fes üretimine dair kullandığı belgede (C. İKTS. 20/982) hicri 1248 (m. 1833) yılını 1245 (m. 1830) olarak hatalı okuması sonucu 1830'da Feshane'nin varlığı konusunda yanlış bir sonuca varmıştır. Nevra Ertürk, "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar", (Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008, s. 53.

¹⁷ C. İKTS. 37/1832.

¹⁸ Bu mekân öylesine dar bir haldeydi ki, fes örücü kadınlar için Cündi Meydanı civarında çalışabilecekleri ayrı bir mekân bile kiralanmak zorunda kalmıştır. D. BŞM. d. 9905. Muharrem-Cemaziyülevvel 1248 (31 Mayıs 1832-25 Ekim 1832). Aylık kira bedeli 150 kuruş olmak üzere 5 aylık için 750 kuruş ödenmiştir.

¹⁹ "Eyüb'de vâki' İplikhane misillü her tarafa semt ve vüs'atlı bir mahal tahsis olunması...". HAT. 317/18671.

üzere rafa kaldırılmıştı.²⁰ Daha sonra, Ömer Lütfi Efendi'nin mevcut binanın “kârhane resminde” olmadığı, üst tarafı divânthane ve alt tarafı ise boş olduğu şeklindeki açıklamaları ile bu kısımların işçilerin konaklayacağı odalar şeklinde tamir ve inşa edilmesi düşünülmüştü. Ebniye-i Hassa müdürü Abdulhalim Bey'in görevlendirdiği neccar kalfalarının gerçekleştirdiği keşif sonrası tamir ve inşa masraflarının 250 bin kuruş gibi bir meblağa tekabül edeceği hesaplanmıştır. Buna rağmen böyle bir işe girilse bile, üretimin artışıyla işçi sayısının da artacağı gerçeğine binaen, altı ay sonra Feshane'de çalıştırılması muhtemel işçilerin buraya sığamayacakları ve mecburen farklı bir yer tahsisi gerekeceği için böyle bir tamir ve inşa masrafının israf olacağı belirtilmiştir. Böylece, Kadırga'daki binanın artık kullanılamayacağı ve Feshane'nin yeni bir yere taşınması kararlaştırılmıştır.

Feshane'nin yeni yerinin en az masrafla halledilebilecek ve fes üretimine elverişli bir yer olması istenmiş, yukarda belirtildiği üzere İplikhane gibi daha kullanışlı bir mahal olması düşünülmüştür. Tamamen yeni bir binanın inşası zaten fazla masraflı olacağından istenmemiş, mevcut bir yapıya nakli daha uygun bulunmuştur. İplikhane-i Amire'nin Eyüp'teki sultan saraylarına kurulması, Tersane-i Amire'nin Aynalıkavak Sarayı'na doğru genişletilmesi, Çini imalathanesinin Tekfur Sarayı'na yerleştirilmesi gibi sultan saraylarının sınai üretim için tahsis edilmesi tecrübeleri nazarında Ömer Lütfi Efendi, Eyüp'ün Defterdar İskelesi'nde bulunan Beyhan Sultan Sarayı'nın tahsis edilebileceğini düşünmüş, bu durumu Serasker Paşa ile görüşerek onayı alındıktan sonra yine Ebniye-i Hassa müdürü ile keşif için bahsedilen sarayı incelemişlerdir. Yapılan inceleme sonucu sarayda enkaz mahalleri bulunmakla beraber gündüzleri işçilerin çalışabilecekleri sağlam mahallerin de mevcut olduğu görülmüştür. Bekar işçilerin geceleri sarayda konaklamamaları istenmiş hatta bunun için sarayın çevresindeki bazı dairelere yerleştirilmeleri dahi düşünüldüyse de harap durumda olduklarından vazgeçilmiştir. Bunun yerine, işçiler için yine aynı arsada birkaç oda inşa edilmesi düşünülmüştür.

Tüm bu yapılar incelendikten sonra tamir ve inşaat için yapılacak masraf hesaplanmış, bina ve su yolları tamiri vesaire toplamda 50-60 bin kuruşa mâl olacağı

---

²⁰ HAT. 317/18671.

belirtilmiştir.²¹ Sonuç olarak, Kadırga'daki Feshane'nin tamirine fuzuli şekilde 250 bin kuruş harcamak yerine, Feshane'nin Defterdar'daki Beyhan Sultan Sarayı'na taşınmasında karar kılınmıştır. Kadırga'daki bina denize çok uzak olmasa bile, direkt Defterdar İskeleyi yakınında bulunan ve Haliç kıyısında yer alan sultan sarayı ihtiyacı karşılar nitelikte değerlendirilmiştir. Her ne kadar daha geniş ve uygun bir mekân bulunmuş olsa da ileride müstakil bir Fes Fabrikası inşa olununcaya kadar geçici olacak şekilde burada üretime devam edilmesi düşünülmüştür.²² Bu taşınma işlemiyle ilgili masrafların da bulunduğu bir ilmühaber Mukataat Hazinesi'ne yollanmıştır.

Belgelerde net bir şekilde yeni Feshane'nin Beyhan Sultan Sarayı'na naklinden bahsedilmesine rağmen²³ bazı çalışmalarda Hatice Sultan Sarayı²⁴ ve Hibetullah Sultan Sarayı²⁵ da mahal olarak zikredilmiştir. Farklı sarayların zikredilmesi, daha sonraki senelerde Beyhan Sultan Sarayı'nın yakınındaki bahsedilen sarayların da Feshane'ye eklenmesinden kaynaklamış olması muhtemeldir. Özellikle, Feshane'nin Beyhan Sultan Sarayı'na taşındığını açık bir şekilde belirtmiş olan Kütükoğlu'ndan yararlanan Müller-Wiener'in, taşınma emrinin Nisan 1833 olduğunu yazacak kadar doğru bilgi sahibi olup Hatice Sultan Sarayı'nda ısrarcı olması ilginçtir.

Her ne kadar 9 Nisan 1833'te padişahın hatt-ı hümayunuyla Beyhan Sultan Sarayı'na taşınma kararı verilse de inşa çalışmalarının 1833 yılının sonlarında bile devam ettiği görülmektedir. İnşaatin devam etmekte olduğu belirtilen bir belgede, Feshane'de istihdam olunan fes örücü işçilerinin fabrikaya giriş ve çıkışları için çarşı tarafına bakan bir kapı inşa edilmesi Ömer Lütfi Efendi tarafından talep edilmiştir.²⁶ Bu kapının açılacağı mahal ise Sultan I. Mahmud'un Ayasofya Camii bitişiğindeki imaretinin vakfının müsakkafat mülklerinin bulunduğu yere denk geliyordu. Burada, aylık 45 akçelik kira ile Mehmed Şemseddin ve Şerefeddin adlı kişilerin sorumluluğunda olan bir kayıkthane bulunuyordu. Onlara da kadı eşrafından olan

²¹ C. İKTS 37/1832.

²² C. İKTS 20/982.

²³ "...Ebu Eyüb el-Ensari .... civarında kain Beyhan Sultan merhumenin sahil sarayının şimdilik fes imaline kifayet edecek mikdar mahalli..." Aynı şekilde; HH.d. 14072. "...mukaddem Feshane-i Amire'nin mahalli cennetmekan Beyhan Sultan tabe seraha hazretlerinin sarayları olduğundan...". C. İKTS 7/330.

²⁴ Müller-Wiener, a.g.m., s. 74-75.

²⁵ Servet-i Fünun, no. 60. (Nisan 1308-1892) akt. Küçükerman, a.g.e., c., s. 167.

²⁶ C. İKTS 31/1532.

dedeleri Mehmed Şemseddin ve babaları Ahmed Fahreddin'den kalmış olan bu kayıkhanenin satın alınması için bahsedilen kişilerle görüşülmüş ve 7500 kuruş bedel üzerine anlaşılmış fakat valideleri Şefika Hanım'ın oğullarına olan 5000 kuruşluk borcunu ödemesi ile halihazırda vasileri de olduğu için kayıkhanenin tasarruf hakkı Şefika Hanım üzerine kassam defterine geçirilmişti. Şefika Hanım ise bahsedilen kayıkhanane mahallinin Feshane-i Amire tarafından tasarruf edilmesine kendi rızasıyla karar vermiş ve bu durum vakıf defterinde derkenar olarak kaydedilmiştir. Kayıkhanenin kirası ise 45 akçeden 90 akçe olarak iki katına çıkarılmıştır. Bu meblağın İstanbul Emtia Gümrüğü'nden karşılanması kararlaştırılarak Kasım 1835'ten itibaren ödemesine başlanmıştır.

Defterdar'daki başlangıç inşasından sonra büyük çaplı bir düzenlemeye maruz kalmayan fabrikada, 1840 yılında Fransa'dan getirilecek çarhlar mahalli ve diğer kısımlar için geniş çaplı inşa çalışmaları başlatılmıştır. Önceden, çarhların yerlerine yerleştirilmesi ve kullanımını öğretmesi için yine Fransa'dan bir mühendis getirtilmiş fakat “*ebniye mevsimine tesadüf etmediğinden*” inşaata başlanamamıştır. 1840'ın Mayıs ayında artık iklim inşaata müsait olduğundan yazışmalara hız verilmiştir. Eşya saklamak için büyük bir depo, çarh mahalli olarak fabrikanın deniz tarafına boydan boya koğuşların inşası ilk düşünülen kısımlar olarak dikkat çekmiştir. Tamamının bitirilmesi fazla masraflı görüldüğünden sadece en elzem kısım olan çarh mahallinin inşa edilmesi önerilse de padişah iradesiyle hepsinin birden inşa edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁷

Tablo 1: İnşa Edilen Çarh Mahalli ve Diğer Mahaller, 1840 (Zira/Kuruş)

	Zira'	Beher Zira'	Toplam Masraf
Dört tarafı halis harçla taş duvarlı, içi sıva ve tavanlı ve boyalı koğuşlar ile bazı eşya ambarları	5.579	100 kuruş	557.900
Dört tarafı taş duvarlı olarak üst katı Padişah'a, alt katı memurlar ve katiplere ait odalar	582	250 kuruş	145.500
Feshane'nin sağ ve sol tarafına yeniden inşa olunan kapı duvarları	765	27 kuruş	20.655
Mevcut duvarların derz ve badanalarının yenilenmesi ve eksik kiremitlerin tamamlanması	16.000	50 pare	20.000

²⁷ “...*ebniye-i merkumenin kamilen inşası ziyade masarife muhtaç görünmüş ise de zikrolunan mahaller ebniye-i saireye makîs olmayub lüzumlu şeyler olduğundan bir takımının şimdiden ve bir takımının dahi ileride yapılması teklifden ise cümlesinin şimdiden inşası suretine bakılması matlub-ı ali olduğuna...*”. İ. HR 5/207. 16 Rebiyülevvel 1256 (18 Mayıs 1840).

Eski işçi koğuşlarının ve iplik boyahanesiyle kayıkthane ve malaların tamiri ve boyaları	3.347	7,5 kuruş	25.102
Eşya ve fes ambarlarının demir kapı ve kanatları	-	-	17.581
İşçi koğuşlarına konulan çok sayıda tezgahlar	-	-	14.000
Diğer masraflar	-	-	53.879
Toplam	26.273	-	854.617

Kaynak: HH.d. 36, s. 42.

Toplam masrafın karşılanması için Kasım 1839-Mart 1840 (Ramazan-Zilhicce 1255) tarihleri arasında Feshane'nin elde ettiği kârlardan 771 kese akçe (385.500 kuruş) mahsup edilmiş, geri kalan 937 kese akçe masraf ise Mart 1840-Şubat 1841 (Muharrem-Zilhicce 1256) kârından karşılanmıştır.²⁸

1.1.1. Dinkhane

Fes üretiminin en önemli aşamalarından biri fesin dinklenmesi işlemiydi. Temel olarak sıcak su ve sabun karışımında dövülme işlemi olan dinkleme çok eski tarihlerden beri çeşitli kumaşlar için uygulanmıştır. Yünlü bir başlık olan fesin üretimi dahilinde Feshane-i Amire çok uzun yıllar İzmit'teki Dinkhane'yi kullanılmıştır. Sürecin başında Feshane'de örülen fesler dinklenmek üzere gemilerle İzmit'e gönderilmiştir. Feslerin gemilerden nakli için ise hamallar kullanılmıştır.

Arşiv belgelerinde belirtildiği üzere Dinkhane, fes üretiminin “*rükn-i âzâmı makamında*” idi. İstanbul'daki fes üretiminin ilk evrelerinde, Beykoz'da bir su dingi yapılması düşünülmüştü.²⁹ Avrupa'daki fabrikalarda olduğu gibi büyük dinkler inşa etmek istenmişse de bunun için çarh ve diğer aletlerin temin edilmesi çok masraflı olacağından, şimdilik Beykoz'daki Kağıthane mahalli incelenmiş ve 5-10 bin guruş ile su dinginin inşa edilebileceği tahmin edilmişti. Yapılacak masrafın net olarak ortaya çıkması için, bu tür işlerde deneyimli olan barutçubaşı Simyon ile Mimar Ağa tarafından mekân ve dink malzemesinin keşfinin yapılması kararlaştırılmıştı. Sultan II. Mahmud'un bu konuyla ilgili hatt-ı hümayunu aşağıda gösterilmiştir.

²⁸ “...iki yüz elli altı senesi Feshane-i Amire'nin vuku bulacak temettuatından ebniye-i merkumenin gayr-ez-mahsub küsurundan dokuz yüz otuz yedi kise akçe küsur iki yüz otuz altı guruş masarifatı mahsub olunacak olduğunu...”. HH.d. 36, s. 42-43.

²⁹ HAT. 593/29067.

“Benim vezirim. İşbu tahrir ve ilâm olunmuş olan tahrir manzur ve malum-ı hümayunum olmuştur. Bu fes hususuna bed'en ve mübâşeret olunmuş ve bu kadar vücûda gelmişken artık bunun üzerine ikdam ve gayret olunarak âhar mahallerden fes almağa ihtiyac kalmayarak Deraliyye'ye getirmek lazımdır çünkü su dingi yapıldığı surette on günde bin fes yapılacağını nazır-ı mumaiyleh suret-i taahhüdde ifade etmiş bu surette tahririnde beyan olunduğu üzere Beykoz'da ol veçhile su dingi yapılmak üzere keşfi hususu Mimar Ağa'ya havale olunarak badehu mersum marifetiyle inşa ve tanzim olunmak üzere taraf-ı hümayunumdan bi'l-istizan icrasına ibtidar olunsun.”³⁰

Konuyla ilgili karar olmasına rağmen daha sonraları Beykoz'da bir Dinkhane'nin varlığına dair veri bulunmamaktadır. Bir süre sonra hâlâ Dinkhane mahalli aranması dikkate alındığında buranın sadece bir dönem Boyahane olarak kullanıldığı görülecektir. Yer seçiminde Dinkhane'nin suyu katıksız ve yumuşak bir akarsuyun yakınına kurulması gerekiyordu.³¹ İstanbul'daki fes üretimini yoluna koyma çabaları kapsamında böyle bir yer arayışına girilmiş ve İstanbul civarında bulunan akarsular tek tek incelenmişti. Daha sonrasında İzmit civarında bulunan akarsular da incelenmiş ve Tunuslu ustalar tarafından İzmit'in güneyinde bulunan ve bugün Kiraz Çayı olarak bilinen akarsu uygun görülmüştü. Belgelerde Kiras Nehri olarak geçen bu akarsu, sıcak yaz aylarında bile kesilmeyecek derecede bol suya sahipti. Mevcut bir yapının bitişiğinde dingin inşası tavsiye edilmiş olsa da kış aylarında Kiras Nehri taşarak üzerinde bulunan köprüyü bile aştığı ortaya çıktığından şimdilik numunelik feslerin dinklenmesi için ahşaptan, daha sonrasında ise kâgir ve sağlam bir şekilde inşa edilmesi düşünülmüştü. Mimar Halife, mühendis ve hamamcı ustalarının yaptığı inceleme sonucu, yaz aylarında ortaya çıkan sel sularının aşırı şiddetli oluşu nedeniyle burada dink inşasından tamamen vazgeçildi.

Bu defa düşünülen inşaat yeri ise, yine aynı nehirdeki köprünün yakınında bulunan bir değirmen mahalli olmuştur. Bu değirmen, Kanuni Sultan Süleyman ve oğlu II. Selim dönemlerinde sadrazamlık görevinde bulunmuş olan Pertev Mehmed Paşa'nın (ö. 1572) vakfına ait olup Şakir Bey'in mutasarrıflığı altındaydı. Altı gözü olan bu değirmenin suyu dağlardan beslenmekte ve gayet leziz olduğundan dink ustasının ifadesine göre Tunus'taki dink sularından bile âlâ olabilecek kalitedeydi. 1832 yılının bahar aylarında, yapılan incelemelere ve İznikmid mütesellimi Şükrü

³⁰ HAT. 593/29067. Belgenin tarihi hicri 1243 (1827/1828) olarak belirtilmiştir.

³¹ C. ML. 251/10378.

Bey'in teklif yazısına binaen burada bir Dinkhane kurulması kararlaştırılmış, malzeme ve işçi temini aşamasına geçilmiştir.

İnşaatta kullanılacak odun tarzı malzemelerin, İstanbul'un ihtiyacını temin noktasında da önemli bir yere sahip olan İzmit çevresindeki ormanlardan elde edilmesi kararlaştırılmıştır. Örneğin, inşa edilecek olukların taban ve yanlarında kullanmak üzere gerekli olan tomruk taşları ilk başta o çevrede bulunamamış ve dışardan getirilmesinin de masraflı olacağı düşünülmüştür. Fakat, İzmit yakınlarında bulunan ve iki yüz sene önce inşa edildiği belirtilen bir sultan sarayında bu taşların olduğu ortaya çıktığından ve bu saray kullanılamayacak derecede harap olduğundan bahsedilen taşlar buradan temin edilmiştir. İşgücü olarak da daha önceden bölgeye yollanmış bir hamamcı ustanın yanı sıra dört hamamcının daha çalıştırılması gerektiği belirtilmiştir. Padişah II. Mahmud, Dinkhane'nin inşasının hızlı olmasını istemiş ve şöyle yazmıştır:

*"Bu def'a müceddeden bina ve inşasına irade-i seniyem taalluk etmiş olan İznikmid haricinde kain fes fabrikası su harklarının sa'y-ı tathir ve tasfiyesi ve muktezi olan ... tomruk taşların mahal-i mezkura nakli maddelerinde kullanılmak ve iktiza eden ücretleri gönderdiği memurlar tarafından verilmek üzere lazım gelen amele ve icab eden kereste ve levazımat-ı sairenin bir an akdem tedarik ve ihzarı zımında..."*³²

Mutasarrıf olan Câbir-zâde Ahmet Şâkir Bey'e değirmenin muacceleli olarak 35000 guruş verilmiştir.³³ Değirmen mahallinin Emlâk-ı Hümayun'a devredilmesi ile önceki kira ücreti olan 75 kuruş iki katına çıkarılarak senelik 150 kuruşun Pertev Paşa vakfına verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kira ücretinin ise İstanbul Emtia Gümrüğü'nden karşılanacağı belirtilmiştir.³⁴ Durumu açıklayan bir ilmühaber de 22 Mayıs 1832'de vakfa verilmiştir. Aynı zamanda değirmenin bitişiğinde bulunan

³² C. İKTS. 9/430.

³³ "...Dinkhane-i mezkurun mahallinde olub müteveffa mir-i ilm Şakir Bey'den ba irade-i seniye mübayaa olunmuş olan değirmenin muacceleli olmak üzere müteveffa-ı mumaileyhe verilmiş olan otuz beş bin guruşla..." C. İKTS. 7/330.

³⁴ Her ne kadar bu kira ücreti İstanbul Emtia Gümrüğü'nden tahsil edilecekse de tahsil edilme kararının alındığı 21 Mayıs 1833 tarihinden 28 Mayıs 1835'e kadar olan iki senelik kira ücreti vakfa verilmemiştir. Bu konuda Pertev Mehmed Paşa vakfı câbisi Halil'in arzuhalı bulunmaktadır. İki senelik kira ücreti olan 300 kuruşun tarafına verilmesi için Baş Muhasebe kalemindeki icare kaydı sunulmuş ve mesele, o tarihte Feshane artık Darbhane-i Amire'ye bağlı olduğundan Darbhane-i Amire defterdarına ilgilenmesi için havale edilmiştir. 16 Receb 1251 (7 Kasım 1835).

arsanın da alınması son derece önemli görüldüğünden, sahibine 1500 kuruş verilerek satın alma işlemi gerçekleştirilmiştir.

Dinkhane'nin kuruluşundan sonra bazı konularda İzmit yakınlarında bulunan Çepni, Köşeler ve Arslanbey karyeleri ahalisinden faydalanılmıştır. Dinkhane'nin ihtiyacı olan tomruk ve odunların kesilmesi, su çarhları ve bendlerin onarım çalışmalarında makul bir ücret karşılığı istihdam edilmeleri düşünülmüştür. Bu hizmetlerine karşılık olarak ise öşür ve diğer vergiler için Evkâf-ı Hümayûn Hazinesi'ne giden 3000 kuruş, Bimarhane vakfı için alınan 231 kuruş, Hamidiye imaret-i amiresine verdikleri 250 çeki odundan muaf tutulmuşlar, bu vergiler ise Feshane-i Amire'ye masraf olarak kaydedilmiştir.³⁵ Daha sonrasında, bu karyeler arasında hizmetlerin yerine getirilmesi konusunda sınır ihtilafları yaşanmış fakat sınırların belirlenmesiyle sorun çözülmeye çalışılmıştır.³⁶

Mehmet Zeki Pakalın'ın yazdığına göre Dinkhane'nin kitabesi şu şekildeydi: *"Yaptırdı Dinkhane giydirdi fes cihâne, bildirdi ins ü câne tedbir-i feyz cûyun, tarihe ayniya fes koysun baş üzre herkes, bak Dinkhane-i fes yapıldı buldu suyun. 1249."*³⁷ Yine bu tarihte yani 1833'te Dinkhane'nin ikinci keşif defteri hazırlanmıştır. Nehir üzerindeki ahşap köprünün önünden hark duvarları inşa edilip havuzun yenilenmesini de içeren bu defterde pek çok ayrıntılı inşa işlemi bulunmaktadır. Örneğin ceviz levhalardan ahşap dink sandıklarına kargir ayaklar konulup tokmak ilave edilerek dink mekanizması tanzim edilmiştir. Bu tokmakların idaresi için kova yerleştirmeye yarayan çemberli çarhlar inşa edilmiştir. Suyu ısıtmak için bakır kazan kullanıldığından, bunun altına odun koymak için ağızlıklı bir ocak yerleştirilmiştir. Ocağın bitişiğinde dört tarafı çarşı tuğlalı kagir bir havuz oluşturularak bu havuza yer altından altı adet boru tariki aracılığıyla su aktarılmıştır. Dinkhane'nin çalışması için bahsedilenler gibi gerekli teknik inşaların yanı sıra yol düzenlemeleri (*seng-i cedidden*

³⁵ C. İKTS. 25/1201. 11 Ramazan 1250 (11 Ocak 1835); Padişah II. Mahmud'un muafiyet onayı için bkz. HAT. 670/32700.

³⁶ Bülent Kulüp, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Darphane-i Amire İle İlgili Düzenlemeler (120, 143 ve 165 Nolu Darphane Defterleri)", (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010, s. 26.

³⁷ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 1, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 452.

Frengî kaldırım ferşiyle üzerine turab imlası) ve köprü-rıhtım inşası da defterde yer almıştır.³⁸

Dinkhane inşa edildikten sonra bazı sorunlarla karşılaşılmıştır. Daha önce de bahsedildiği üzere Kiras Nehri'nin “suyunda lüzumundan birkaç kat ziyade vüs'at ve cesâmet” bulunmaktaydı. Burada kullanımda olan dört çarh, Tunuslu ustaların inada varacak ısrarlarına binaen tek bir oluğa yerleştirilmişti. 1834 yılından bir belgede, eğer bu çarhlardan herhangi birine zarar gelirse, diğer çarhlar da çalışmayı durduracaklarından aslında her çarhın ayrı ayrı oluklara konulması gerektiği belirtilmiştir.³⁹ Sağlamca yerleştirilmiş çarhların ayrı oluklara konulması artık çok zor olduğundan, bunun yerine, ekleriyle birlikte çarhlar yükseltilmiş ve temelleri sağlam ızgaralar üzerine yerleştirilmiştir. Dört çarhın her birine ikişer tokmak daha eklenmiş, bu tokmaklar yekpare ağaçtan yapılmıştır.

Önceden yaptırılan iki adet su kazanı ise bozdurulmuş ve biri sabunhanede olduğu gibi alt kısmı bakır, üst kısmı fiçi; diğeri ise beş arşın boyunda yekpare bakırdan olmak üzere yeni geniş kazanlar imal edilmiştir. Bu kazanlara havuzdan su doldurmak için biri demirden, ikisi ahşaptan olmak üzere üç adet tulumba kullanılmıştır. Kazanlarda kaynatılan sular, borular aracılığıyla çarh sandıklarına taşınmıştır. Normal koşullarda, bir “nevbet” denilen 2.500 adet fesin beş gün beş gecede dinklenmesi böyle sağlanıyordu. Feslerin kurutulması için ise, Dinkhane memurlarının ikamet ettiği mahal yeniden yapılandırılarak içine kat kat sergiler yapılmış, demirden sobalar konulmuş ve böylece bir “nevbet” fesin 24 saatte kurutulması düzenlemiştir. Memurlar için ise üst katta iki oda ve kahve ocağı, alt katta ise küçük bir mutfak, bir ahır ve mühimmat mahzeni bulunacak şekilde daha büyük bir yer inşa edilmiştir.⁴⁰

İnşa edilişinden itibaren devamlı olarak tamir edilmesi gereken Dinkhane, su bendinin büyük kereste ve kazıklarla sağlamlaştırılmasına rağmen suyun şiddetli akışına karşı kagir gibi dayanıklı olamamıştır. Bu sorun, tamirat sebebiyle hem yüklü bir masrafa yol açıyor hem de fabrikayı üretimin durdurulması gibi büyük bir aksaklıkla karşı karşıya bırakıyordu. Soruna çare olarak, 1841 yılında Dinkhane'nin

---

³⁸ D. BŞM. BNE.d. 16406.

³⁹ C. İKTS. 8/359.

⁴⁰ Aynı belge.

yakınında dere içinde bulunan 24 zira' rıhtıma halis harçla 12 zira' daha ilave rıhtım yapılarak mevcut bent düzenlenmiştir. Tamirat için İstanbul'dan İzmit'e duvarcı kalfası ve birçok amele gönderilmiştir. Aynı zamanda İzmit yerlilerinden çalıştırılmak üzere 128 marangoz, 445 hamamcı, 385 hamal, 2207 rençber, 56 neccar istihdam edilmiştir. Gerekli olan taş ve diğer malzemelerin taşınması için çevre karyelerdeki arabalar kullanılmıştır. Bendin keşif ve muayenesi için istihdam edilen mühendise deneme amaçlı 3 adet fes verilmiş ve imal ettirilmiştir.⁴¹

1843 yılına kadar Feshane'nin diğer bölümlerinde olduğu gibi, Dinkhane'de de güç olarak bargirler kullanılmıştır.⁴² Bu bargirler itici güç olarak su çarhlarını döndürüyorlardı. Yine bu dönemde Feshane içinde çuka üretimi de başladığından, çuka kumaşların dinklenmesi burada yaptırılmak üzere Dinkhane'nin genişletilmesi gerekmiştir. Halihazırda dinklenmiş fesleri kurutmak üzere çalıştırılan sobahane mahallinde çukaların de kurutulmasına dair bazı inşa çalışmaları lüzumlu görünmüştür. Çuka dinklemek için Fransa'dan alınan beş çuka dingi kullanılmasına rağmen, üretimin artmasına binaen fazla çukanın İzmit'teki fes Dinkhanesine gönderilmesi uygun görüldüğünden çuka gergileri eklenmiştir.⁴³ Bu düzenlemeler sırasında bent ile Dinkhane arasında kalan Süleyman Efendi'nin tarlası satın alınmış ve yolu düzenlenmiştir.⁴⁴ Ayrıca örülmüş feslerin saklanması için İzmit İskelesi'nde bir ambar kullanılmıştır.⁴⁵

1.1.2. Boyahane

Feshane'nin kuruluş yıllarında fes boyama işlemi Kadırga semtinde bulunan binada gerçekleştirilmiştir. Fes Nazırı Mustafa Efendi'nin belirttiği üzere, buradaki boya kazanları küçük kalmış ve bu yüzden boyanan feslerin boyaları dağılmıştır.⁴⁶

⁴¹ HH.d. 32811, s. 31-32.

⁴² Aynı defter, s. 11.

⁴³ “Sobahane-i mezkur mukaddemce yalnız fes kurutulmasına mahsus olduğu cihetle tül ve arzının lüzumu mikdar yapılmış bulunduğu binaen saye-i hazret-i şahanede derun-ı Feshane-i Amire'de imal olunmakta olan çuka gün-be-gün teksir etmekte olarak mukaddemce Fransa'dan mubayaa ve celb .. yine derun-ı Feshane-i Amire'de imal ve icra olunan beş kıta çuka dinkleri ol veçhile külliyyet üzere imal olunmakta olan çukaların cümlesinin dingi idare edemeyeceğinden fazlasının hasbe'l-icab fes dinklerinde dahi dinklendirilecek olduğundan...”. Aynı defter, s. 114.

⁴⁴ HH.d. 36, s. 41. 3 Cemaziyülahır 1256 (2 Ağustos 1840)

⁴⁵ “İzmid iskelesinde kabus hıfzı için isticar olunan bir bab mağaza...”. HH.d. 14058.

⁴⁶ C. İKTS. 10/488.

Cebahane-i Amire’de mevcut bulunan ya da Beykoz’daki Kâğıt Fabrikası’nda fazladan bulunan ve eskimiş büyük kazanlardan üç tanesi Feshane’ye verilirse boyama işleminin yoluna gireceği düşünülmüştür. Cebahane-i Amire Nazırı mevcut kazanları vermeyi pek istemediğini belirtmiş, Darphane-i Amire Nazırı ise Beykoz Kâğıt Fabrikası kazanlarının kâğıt üretimi için çok elzem olduğunu beyan ederek (kazanlar talep edildiğinde sene 1829 olup bu senelerde Beykoz Kâğıt Fabrikası hâlâ çalışmaktaydı) Feshane’ye verilmesinin uygun olmayacağını belirtmiştir. Sonuç olarak Darphane-i Amire Nazırının istediği olmuş ve Cebahane’deki kazanlar 25 kıyye bakırdan mamul olduğundan çok beğenilmese de en baştan yeni bir kazan yaptırmak hem fazla vakit alacağı hem de masraflı olacağı nedeniyle buradaki iki adet dört kulplu kazanın fes boyama işleminde kullanılmak üzere Feshane’ye verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷

1830’larda Feshane henüz Defterdar’a taşınmamışken, Cebahane-i Amire’den temin edilen büyük boya kazanları yeterli gelmemiş olacak ki, Boyahane olarak kullanılabilecek yeni bir yer ihtiyacı doğmuş ve bunun için Florya veya İzmit’teki Kiras Nehri’nden biri düşünülmüştür. Bunlardan hangisi uygun olursa orada bir Boyahane inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu sırada Tunuslu ustalar meselesi açığa çıkmış ve Avanis Ağa’nın fesleri Beykoz’daki Kağıthane suyunda boyamasıyla bu sudan güzel sonuç elde edilmişti. Böylece Boyahane’nin yeni baştan Florya veya Kiras Nehri sularında kurulmasına artık gerek kalmamıştı.

III. Selim döneminde kurulan ve 1805’te çalışmaya başlayan Beykoz Kâğıt Fabrikası, 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa’daki teknik gelişmelerle kâğıt fiyatlarının hızlıca düşmesi sebebiyle masraflarını karşılayamaz duruma gelmiş ve 1832’de kapanmıştı.⁴⁸ İhtiyacı karşılamak için fabrikadaki tutkal kazanlarının fes boyamaya uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesi gerekliydi. Bu görev Ebniye-i Hassa müdürüne verilmiş ve Beykoz’a giderek mevcut durumu inceledikten sonra bir keşif defteri hazırlaması istenmiştir. 15 Nisan 1833’te (25 Zilkade 1248) tamamlanan keşif defterinde binanın yenilenmesi, tutkal ocağındaki kazanın bozularak fes boyamaya uygun şekilde yeniden yaptırılması, boyanan fesleri kurutmak için üç katlı

⁴⁷ C. İKTS. 10/488. 24 Receb 1244 (30 Ocak 1829)

⁴⁸ Osman Ersoy, "Kağıt", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 24, 2001, s. 165.

ve dört sıra halinde sergi rafları inşasına yapılması gereken masrafların hesaplanması kararlaştırılmıştır. Bina tamiri için 3600 kuruş, ocağın yenilenmesi için 1250 kuruş, sergi rafları için 3600 kuruş ve geri kalan masraflar için 2011 kuruş masrafla fes boyamaya elverişli bir ortam sağlanacağı düşünülmüştür.⁴⁹

1836 yılındaki defter kayıtlarına bakıldığında, dinklenmek için Dinkhane'ye taşınan feslerin boyanma işlemi için Beykoz'daki Boyahane'ye götürüldüğü görülmektedir.⁵⁰ En erken kaydı olan Rebiyülahir 1251 (Temmuz 1835) tarihinden itibaren yıl sonuna kadar (Zilhicce 1251/Nisan 1836) her ay Beykoz Boyahanesi'ne kayıklarla fes taşınmıştır. Fes boyacısı Evakim de burada Zilhicce ayına kadar kalmış ve masrafları kaydedilmiştir.⁵¹

Beykoz'dan vazgeçilme sebebi, Beyhan Sultan Sarayı yakınında büyük hazneli ve Kırkçeşme suyundan bir lüle suyu olduğunun anlaşılması olmuştur. Fes boyamak için elverişli olan bu kaynağın bulunması Feshane özelinde çok önemli bir işlemin fabrika yakınında halledilebilmesi imkânı sağlamıştır. Saray bahçesinin bir tarafında yeni olarak üç ocaklı bir Boyahane, fes kurutmak için tennûr ocaklı iki bab soba ve yağhane inşa edilmesi kararlaştırılmış ve 113.242 kuruş masraf tahmin edilmiştir.⁵²

1.1.3. Feshane'ye Bağlı Depolar

Feshane'de üretilen feslerin üretilmesinde kullanılan malzemelerin ayrı ayrı depolarda stoklanması gerekmiştir. Ulaşılabilen erken dönem arşiv defterlerinden birinde yer alan “*Feshane-i Âmire'nin eşyâ-yı lazimesi vaz'ına mahsus olarak Harirhâne'de vâki' mağazaların...*” kaydından da anlaşılacağı gibi, 1836 yılında İstanbul'da depo olarak kullanılan yerler Feshane için kiralanmıştı.⁵³ Afyonhane denilen mahaldeki depo ise ilk defa Haziran 1838'de kayıtlara yansımıştır.⁵⁴ Bir buçuk

---

⁴⁹ C. İKTS. 37/1832.

⁵⁰ HH.d. 32811, s. 11.

⁵¹ Aynı defter, s. 24.

⁵² C. İKTS. 7/330.

⁵³ HH.d. 32811, s. 27.

⁵⁴ Aynı defter, s. 61.

yıl sonra Muhtar Bey'in fabrika müdürlüğüne gelmesiyle bu depodaki malzemeler Asmaaltı'ndaki depolara taşınmıştır.⁵⁵

Feshane'ye bağlı açılan ilk dükkânın da bulunduğu Yeni Camii çevresinde 1839'da bir depo daha kiralanmıştır. Bir yıl sonra yakınlardaki Rüstem Paşa Camii'nin altındaki depo da kullanılmaya başlanmıştır. 1843 yılında ise “*derun-ı Feshane-i Amire'de mevcud anbarlar fes ve çuka imalatı için mubayaa ve celb olunan yapağı ve saire eşya ile memlû olduğundan lüzumu cihetle refte refte mubayaa olunan yapağı vesair lazımenin vazına mahal kalmamış bulunduğundan bi'l-icab Galata'da isticar olunub yapağı-ı mezkûr vaz olunan iki bab mağaza*” karşımıza çıkmaktadır. Aynı tarihten 1844 Haziranı'na kadar bir yıllığına eşya hıfzı için Muhsin-zade Hanı'nda bir oda tutulmuştur.⁵⁶

1.2. Fabrika Sermayesi ve İdaresi

Fabrikanın kuruluş sermayesi Mukataat Hazinesi'nden parça parça verilecek olan 3000 kese akçe, yani 1,5 milyon kuruştur.⁵⁷ Hazineden alınan bu miktar elde edilecek kârlarla yavaş yavaş geri ödenecekti. En başta yerli yapağı ile fes üretimine başlandığından satın alma işleri için 400 bin kuruş dahi Mukataat Hazinesi'nden verilmesine rağmen o dönem ortaya çıkan darlık nedeniyle fes sermayesi afyon kârına bağlanmıştı. Afyon kârından da 600 bin kuruş mevcut sermayeye taviz karşılığı ilave edilmiştir. Fabrika nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin elinde artık 4000 kese (2 milyon kuruş) sermaye akçesi bulunmasına rağmen Feshane'nin Darphane'ye bağlanması ile talep üzerine Mayıs 1835'te bu miktar 7000 kese akçeye (3,5 milyon kuruş) yükseltilmiştir.⁵⁸

Selim Bey döneminde 9783 keseye çıkan sermaye akçesi, 1839 yılındaki yangın sonucu 1870 keselik tamamlanmamış fes ve hammaddenin zarar görmesi ile 7913 keseye düşmüştür. Selim Bey'den Muhtar Bey'e devredilen mamul ve gayrı mamul fesler ile hammadde vesaire eklenerek 9384 keseye ulaşan toplam sermayeden

⁵⁵ “*Mevcut-ı anbar bulunan bilcümle eşyanın devri ve Afyonhane'den Asmaaltı'nda vaki mağazalara nakli mesarifi*” olarak 1671 kuruş ödenmiştir. Aynı defter, s. 71. Ramazan 1255 (Kasım 1839). Bu depo 1840 yılının sonunda terk edilmiştir. HH.d. 20926, s. 4.

⁵⁶ HH.d. 14064, 14068.

⁵⁷ C. İKTS. 7/330.

⁵⁸ C. AS. 155/6863. 14 Muharrem 1251 (12 Mayıs 1835)

Feshane'nin Darphane'ye olan borçları düşüldüğünde devredilen sermaye miktarı 7871 keseye ulaşmıştır.

1841 yılında 7871 kese olan fabrika sermayesi, bu yıldaki kârdan 1128 kese ile 9000 keseye; 1843 yılı kârından ise 951 kese ilave edilerek sonunda toplam 9951 keseye ulaştırılmıştır.⁵⁹ 1841 yılındaki fes satışlarından ve diğer gelirlerden elde edilen toplam kâr 3090 keseye (1,5 milyon kuruş) tekabül etmiş, bunun %36,5'lık kısmı sermayeye eklenmiştir.⁶⁰ Bahsedilen iki yıl arasında, yani 1842 yılında fes sermayesine neden ilave yapılmadığı incelendiğinde bu yıl kârından 1001 kese ve Darphane mahzenlerinde bulunan Ergani bakırının satış kârından⁶¹ ve diğer kârlardan 1999 kese toplamı olmak üzere 3000 kese ile çuka sermayesi oluşturulduğu için fes sermayesi ilavesinin atlandığı ortaya çıkmaktadır.

Bahsedildiği üzere Feshane kurulduktan kısa bir süre sonra Darphane'ye bağlanarak idaresi daha sağlam temeller üzerine oturtulmuştur. Fes nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin takrir mealine düşülen şerhte belirtildiği üzere “...fes maddesi vakia bundan böyle cesamet bulmakta ve Mansure Hazinesi'nin dahi mesalih ve masarifat cihetiyle kesret-i meşguliyeti derkar olduğundan işbu fes imali maddesinin idaresi Darbhane-i Amire'ye rabt olunarak mumaileyh Lütfi Efendi'nin matlub eylediği sermaye akçesinin dahi Darbhane-i Amire'den verilüb tanzimi münasib olacağından ol veçhile tanzimine ibtidar olunması...” kararlaştırılmış ve hicri 1250 yılının 20 Zilkadesinde (20 Mart 1835) resmen Darphane'ye raptedilmiştir.⁶² Bu işlemin önemli bir nedeni de Ömer Lütfi Efendi'nin üzerindeki nazırlıklardı. Harir Nazırı olarak ipek ve afyon öşrünü idare etmesinin yanında Fes Nazırlığı ile de görevlendirildiği için, sistemin efektif işlemediğini görerek hepsi için ayrı ayrı kalem teşkil edilmesini önermek durumunda kalmıştır. Alınan karar sonucu ipek ve afyon öşrü Mansure

⁵⁹ HH.d. 37, s. 2a. 1841 yılı sermaye ilavesi ilmühaberi 8 Nisan 1842'de, 1843 yılı için ise 30 Nisan 1844 tarihinde verilmiştir. 1848 yılı kârının eklenmesiyle sermaye akçesi 10 bin kese (5 milyon kuruş) olmuştur.

⁶⁰ “1257 senesi saferü'l-hayr guresinden zilhicce gayesine değin fûruht olunan feslerin temettüü” için bkz. HH.d. 22030. 1258 (1842) yılı kârından çuka sermayesine ilave yapıldığından fes sermayesi bu dönem yükseltilmemiş olabilir.

⁶¹ HH.d. 36, s.8a. 50 bin kıyye Ergani bakırının kıyye başı 12 kuruşa satışından elde edilen 1200 keseye ilaveten Darphane'den 799 kese toplamda 1999 kese çuka sermaye akçesi olmuştur.

⁶² C. İKTS. 155/6863.

defterdarı tarafından, Feshane işleri ise Darphane-i Amire Nazırı tarafından idare olunmaya başlanmıştır.⁶³

Osmanlı Devleti'nin 1835 yılı ve sonrasında malî teşkilatında meydana gelen büyük ve hızlı değişiklikler Feshane'nin idaresine de etki etmekten geri kalmamıştır. Fabrikanın Darphane'ye bağlandığı 1835 yılında Darphane ile Hazine-i Amire birleştirilmiştir.⁶⁴ Hazine-i Amire'nin düzen ve işlevini çoğunlukla kaybetmesi ve Darphane'den aldığı yardımlarla ayakta kalmasının çözümü olarak bu birleştirmeye gerek görülmüştür. Darphane de hem elindeki mukataaları Mukataat Hazinesi'ne devretmesi hem de bağlı vakıfların Evkaf Nezareti idaresine verilmesi sonucu bazı kalemleri kaybederek küçülmüştür. Darphane ile Hazine-i Amire'nin birlikteliği 1838 yılında son bulmuş ve Darphane ayrı bir hüviyete kavuşmuştur. Bu defa Mansure Hazinesi ile Hazine-i Amire birleştirilerek Maliye Nezareti ve Hazinesi kurulmuştur. 1835'ten beri Darphane'ye bağlı olarak idare olunan Feshane idaresinin bir süre sonra Masarifat Nezareti'ne devredilmesi konusu gündeme gelmiş fakat mevcut durumda fabrika işlerinin gayet yolunda gittiği düşünüldüğünden bu şekilde devam edilmesi kararlaştırılmıştır.

*“Feshane-i Amire'nin Darbhane-i Amire'den tefrikiyle emr-i idaresinin Masarifat Nezareti tarafına nakli sureti nezaret-i müşarünileyha tarafından bab-ı aliye inha olunmuş olduğu bu defa mesmu-ı ali-i cenab-ı mülükane buyrulmuş olub ancak Feshane-i mezkurun emr-i idaresine Darbhane-i Amire tarafından güzel ikdam ve gayret olunarak saye-i şevketvaye-i hazret-i mülükane layıkıyla vücuda gelmiş ve eğerçi Feshane-i mezkurun kâr ve temettüü var ise de sermayesine zam ile ilerüde fes imalinin ilerülemiş ve bu sırada çuka imalinin dahi meydana çıkarılmış hususlarına sarf olunmakta bulunmuş olduğuna ve nezaret-i müşarünileyha tarafından idare olunmak lazım gelse tebdil-i memur ve tahvil-i nizam gibi esbaba teşebbüs olunarak fabrika-ı mezkurun nizam-ı haline halel tatarrukundan başka bir takım mazarratı dahi istilzâm edeceğine binaen...”*⁶⁵

Feshane'nin nasıl kurulduğu, önemli bölümleri, sermayesi ve yönetimi anlaşıldıktan sonra, ikinci bölümde, fabrikanın işleyişini incelemek için üretimde kullanılan hammaddelerin ve bu hammaddelerle ürünü ortaya çıkaracak makinelerin

⁶³ HAT. 490/24032. Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 224.

⁶⁴ Cezar, **a.g.e.**, c., s. 262.

⁶⁵ İ. DH. 72/3554.

tedariki ele alınarak Feshane'nin bir fabrika olarak iyi ürün ortaya çıkarmak ve üretim kapasitesini artırmak için hangi aşamalardan geçtiği anlaşılabacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

HAMMADDE VE MAKİNE TEDARİKİ

2.1. Hammadde Tedariki

Bir fabrikanın üretimini gerçekleştirebilmesi ve sürdürebilmesi için üretimde kullandığı hammaddeleri her bakımdan sorunsuz ve kaliteli tedarik edebilmesi en önemli unsurlardan biri olmuştur. Kullanılan hammaddede bir problem mevcutsa, olabildiğince marifetli işgücü ve güçlü sermayeye sahip olursa da iyi bir ürün elde edebilmek ciddi zorluklar içermektedir. Gerek Feshane’de üretilen feslerin ana hammaddesi olan yapağının tedariki gerekse feslerin alamet-i farikası olan kırmızı rengini veren boyaların tedariki daima önemli meseleler olmuştur. Feshane’nin asıl hedefi, Tunus fesleri kadar kaliteli ve Fransız fesleri kadar düşük fiyata mâl olan feslerin üretimini başarmak olduğundan hem yerli imkanların kullanımıyla hem de ithalat yoluyla hammadde elde edilmiştir. Yapağı, zeytinyağı, boya-mordan (pernikok, kırmızı, kökboya, şap, mazı vs.), ipek, kardon ve diğerlerinin nasıl tedarik edildiğinin incelenmesiyle Feshane üretiminin temelleri açığa kavuşmuş olacaktır.

2.1.1. Yapağı

Koyunlardan kırılarak elde edilen işlenmemiş yün elyafa yapağı denilmektedir. Yapağının içinde keratin, ter tuzu, yün yağı ve koyunun çevreyle temasından oluşan kirler yer alır.¹ İnsanlar tarafından çok eski tarihlerde direkt olarak kullanılmış olmasının yanında, eğirilerek iplik haline de getirilmiş ve sonrasında kumaş olarak dokunmuştur. Çeşitli koyunlardan elde edilen yün elyaf farklı inceliklerde bulunmaktadır. İnceliklerinin ölçülmesinde mikron birimi kullanılmakta olup en ince elyafa sahip olan Merinos koyunu 18 mikrona kadar incelik sağlayabilmektedir. Halı gibi yapımında çok ince yün ipliği gerektirmeyen dokumalarda daha yüksek mikrona sahip kaba yünler kullanılabilir.

Aşağıda belirtildiği üzere Feshane’de de yapağısı kullanılan Merinos koyununun menşei hakkında çok farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre Kuzey Afrika kökenli bir tür olup İspanya’ya sonradan götürülmüştür. İsmi ise 13. yüzyıldan 15. yüzyılın

---

¹ Dölen, a.g.e., s. 125-126.

ortalarına kadar Fas bölgesinde hüküm süren Merinilerden aldığı rivayet edilmektedir.² İspanya'ya varışından sonra Merinos koyunu ülkenin yünlü tekstil sanayiini beslemiş hatta 13. yüzyılda Mesta adında bir organizasyon oluşturularak bu koyunun sadece İspanya'ya münhasır kalması sağlanmıştır.³ İnce elyaftan dokunan yünlü kumaşlarıyla yüzyıllar boyunca nerdeyse dünyayı domine eden İspanya, 18. yüzyılın ortalarında tekelini kaybetmeye başlamıştır. Saksonya ve Avusturya-Macaristan'daki örneklerden yola çıkarak Fransa ve İngiltere de bu koyunları ithal etmiş ve başarılı bir şekilde iklimlerine alıştırmışlardır.⁴ Böylece İspanyol yününün başlıca ithalatçıları olan bu ülkeler yün ithalini yarı yarıya düşürerek önemli bir avantaj sağlamışlardır.

2.1.1.1. Yapağının Direkt Tedariki

Tunuslu ustaların İstanbul'a getirilmesi sonrasında İzmit'te Dinkhane inşaatına başlanmış ve fes dinkleme işlemi yapılabilecek kadar yer inşa olunana kadar geçecek 4-5 aylık süreçte üretime devam edilmiştir. Üretimde Osmanlı Devleti'ndeki yerli koyunlardan kırkılan Aydın ve Saruhan yapağları kullanılmış fakat fesler dinklendikten sonra çok kaba ve sert bir hal almıştır. Bu yüzden üretilen kaba feslerin Asakir-i Mansure'ye giydirilmesi uygun görülmemiştir. O sıralarda İspanya (Merinos) koyunu yapağısından hazırlanan fesler de incelenmiş, renk ve kumaş bakımından en kaliteli Tunus fesine eş olduğu görülmüştür. Yerli yapağı denemesinin boşa çıkmasının ardından İspanya yapağısının beğenilmesiyle üretim için bu yapağının ithal edilmesine karar verilmiştir. Belgede belirtildiği üzere İspanya yapağısı yalnızca İspanya diyarına münhasır olmayıp Fransa, Avusturya ve Rusya taraflarında bile bol miktarda bulunması da tercih edilme sebeplerinden biri olmuştur.⁵ İthal edilene kadar geçecek olan sürede, Tunuslu ustaların boş durmamaları istenmiş ve yerli yapağıdan üretime devam edilmiştir.

---

² Kütükoğlu, a.g.m., s. 548.

³ Julian Roche, **The International Wool Trade**, Cambridge: Woodhead Publishing, 1995, s. 6.

⁴ Mustafa Erdem Kabadayı, "Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: its Success and Failures in Implementation", **Animals and People in the Ottoman Empire**, ed. Suraiya Faroqhi, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2010, s. 154.

⁵ HAT. 317/18671.

Feshane-i Amire'nin ilk dönem üretimine bakıldığında aylık 500-600 kıyye yapağı kullanılırken, fabrikada çalıştırılan amele sayısının artışıyla aylık 700-800 kıyye yapağıya ihtiyaç duyulacağı belirtilmiştir.⁶ Merinos yapağısı ilk başta Fransa, İspanya ve Hocabey'den temin edilmiştir. Her ne kadar Hocabey'den İstanbul'a nakli kolaylık sağlasa da Fransa ve İspanya'dan getirtilen yapağının kıyye başına 41 ve 43 kuruş olması ve Hocabey'inkinin 60 kuruşa kadar çıkması buradan yapağı tedarikini sonlandırılmasıyla sonuçlanmıştır.⁷ 1834'te artık Fransa ve İspanya'dan temin edilmesi kararlaştırılan merinos yapağısının⁸ alım-satım mevsimi Mayıs ayından Temmuz ayına kadar olduğundan bu üç ay dışında muhtekir ve madrabaz eline düştüğü fakat satın alınmak istenirse de kıyye başına 8-10 kuruş zamlı olacağından bu yapağların doğru zamanda temin edilmesi istenmiştir.⁹

Yıllık ihtiyacın 15 bin kıyye olacağı tahmin edilmiş ve bu ticareti gerçekleştirmek için bir Fransız kumpanyasının tüccarıyla görüşülmüş, komisyon olarak her 100 kuruşa 10 kuruş (%10) ödenmesi kararlaştırılmıştır. Başta bu iş için 1500 kese (1 kese=500 kuruş hesabıyla, 750 bin kuruş) tahsis edilmesi düşünülmüşüne rağmen, ilk teslimata karşılık 100 bin kuruş İstanbul'daki tüccar vasıtasıyla yurtdışındaki ortağına yollanmış, sonraki teslimatta ise ne kadar yapağı gelirse ona göre ödemesinin yapılması düşünülmüştür.¹⁰

Yapağı temini, başka tüccarlar aracılığıyla da yürütülmüştür. Örneğin, 1836 yılında Feshane'de yapağı kıtlığı yaşanmış ve Ömer Lütfi Efendi'nin girişimiyle Avusturya'dan 20.000 kıyye yapağının ithal edilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹ Kıyye başına 43,5 kuruş hesabıyla toplamda 870 bin kuruşa mâl olacak bu girişim için Galata'da ikamet eden Avrupa beratlı tüccarlardan Apel ve Hermez aracı olmuştur. Bu yapağının o dönemde Avusturya'nın Adriyatik Denizi'ndeki önemli limanlarından

---

⁶ C. İKTS. 7/330.

⁷ MAD.d. 9146, s. 203. Her ne kadar Hocabey'den merinos yapağısı ithali 1833/34'te sona erse de aynı tarihte Ahmet Fevzi Paşa aracılığıyla bahsedilen mahalden belli miktar merinos koyunu İstanbul'a getirtilmiştir. Yapağı olarak diğerlerinden pahalı olan Hocabey, koyun ithali açısından uygun görülmüş olmalıdır.

⁸ “*Muahharen akçesi Frengistan'a gönderilüb bu def'a vürüd eden yapağı...*”. MAD.d. 9146, s. 205.

⁹ C. İKTS. 7/330.

¹⁰ MAD.d. 9146, s. 203.

¹¹ D.DRB.İ. 2/5. 2 Cemaziyülahır 1252 (14 Eylül 1836)

olan Trieste 'den gemilere yüklenerek parça parça İstanbul'daki Feshane-i Amire'nin mahzenlerine teslim edilmesi planlanmıştır.

Sözleşme gereği olarak 870 bin kuruşun ilk 100 bin kuruşluk kısmı en son gelecek teslimat gemisine mahsuben peşin olarak tüccara ödenmiş¹² ve geri kalan meblağ ise teslimat yapıldıkça gelen yapağının fiyatı ölçüsünde taksitle direkt ödenmiştir. 100 bin kuruşluk ilk ödemeden sonra, 1838'de 240 bin kuruşluk bir ödeme yapılmıştır.¹³

Yine önceki siparişte olduğu gibi, Galata'da ikamet eden Avrupa tüccarlarından Apel ve Hermez adlı tüccarların yanı sıra bu defa Mikail adlı bir tüccarın da dahil olduğu bir tedarik süreci Haziran 1841'de kontratın imzalanmasıyla başlamıştır.¹⁴ Bu kontrata göre önceden hazırlanıp numune olarak sunulan yapağıdan olmak üzere, yıkanmış şekilde 25 bin kıyye yapağı Avusturya'dan ithal edilecektir. Bu yapağılar, 6 sene önce olduğu gibi parça parça Trieste İskelesi'nden İstanbul'daki Feshane-i Amire'nin mahzenleri kapısında ölçülerek teslim alınacaktır. Teslimatın 8 ay içinde tamamlanması ve kıyye başına 40 kuruş ödenmesi de kontratta belirtilmiştir. Toplam ödenecek miktar 1 milyon kuruşa tekabül etmiştir. 200 bin kuruşluk ilk taksitin, kontratın imzalandığı gün olan 6 Haziran 1841'den sonra on bir gün içinde peşin olarak ödenmesi düşünülmüştü. Sonraki taksitler de hicri 15 Cemaziyülahırdan başlamak üzere her hicri ayın 15. günü 100 bin kuruş halinde ödenerek sene sonunda bitirilmiş olacaktı.

Bahsedilen tüccarlar 1842 senesinin başına kadar 25 bin kıyye yapağını teslim etmeyi taahhüt etmişlerdi. Ödemelere bakıldığında Mikail adlı tüccarın diğer iki tüccara nazaran daha fazla ağırlığı olduğu görülmektedir. Mesela ilk taksit olan 200 bin kuruşun 120 bin kuruşu sadece Mikail'e ödenmiştir. Sonraki 100 bin kuruşluk taksitlerin 60 bin kuruşu da yine Mikail'e ödenmiştir. İlk taksit ödemesi, kontratta belirtildiğinden bir hafta geç yapılmış ve devamında da ödemeler sürekli geç

¹² “Yapağı mubayaası için Apel ve Hermez bezirgânlara verilen. 100 bin guruş.”. HH.d. 21523, s. 2.

¹³ HH.d. 15606.

¹⁴ HH.FSH. 1/14. Tüccarlara verilen kontrat senedi sureti.

gerçekleşmiştir. 1842 yılının Ocak ayında bitmesi gereken ödemeler anca Mayıs ayında bitirilebilmiştir.¹⁵

Önceki siparişin taksitleri bitmek üzereyken, Nisan 1842’de daha kapsamlı bir sipariş verilmişti.¹⁶ Yine aynı ülkenin aynı limanından aynı koşullarda gerçekleştirilecek bu işlemde önceki 20 bin ve 25 bin kıyyelik yapağıdan ziyade 40 bin kıyyelik bir sipariş verilmişti. Kıyye başına 40,5 kuruş olmak üzere toplamda 1 milyon 620 bin kuruş fiyatla kontrat imzalanmıştı. İlk taksiti olan 250 bin kuruş kontratın imzalanmasından sonraki 18 gün içinde verilecek olup devamındaki taksitlerin ödenme günü Mayıs ayından başlamak üzere her hicri ayın 15. günü 150 bin kuruşluk parçalar halinde ödenmesi kararlaştırılmıştı. Son taksitin ödeneceği Ocak ayında ise 170 bin kuruşluk ödemeyle sonlandırılacaktı.

Bu siparişte Apel, Hermez ve Mikail üçlüsü yerine Apel’in oğlu Anton, Hermez’in oğlu Oseb ve Mikail yürütücü olmuştu. 1836’daki yapağı alımında gelen miktar kadar ödeme yapılması kararlaştırılmışken, 1841 ve 1842’deki alımlarda taksitlerin miktarı ve zamanı önceden kontratta belirlenmişti. İlk taksit olan Nisan taksitinden sonra, Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos taksitleri düzenli ödenmiş fakat Eylül taksitinden itibaren sarkmalar meydana gelmişti.¹⁷ Kontratta belirtildiği üzere tüm aylarda 150 bin kuruşluk ödemeler yapılmış, sadece son ayda 170 bin kuruşluk ödeme ile işleme son verilmişti. Ayrıca bir miktar yapağı fazla getirilmiş ve bunun ücreti de ödenmişti. Getirilen yüklü miktarda yapağı Feshane ambarlarına sığmamış ve bunun için Kasım 1842’de Galata’da iki adet büyük depo senelik 10 bin kuruşa kiralanmıştır.¹⁸

¹⁵ HH.FSH 1/15.

¹⁶ HH.FSH 1/10. Tüccarlar tarafından Darphane-i Amire’ye verilen ve altında isimleri yazılmış olan kontrat senedi sureti.

¹⁷ Mayıs taksiti için: HH.d. 14043 (Haziran 1842 icmali). Haziran, HH.d. 14044 (Temmuz 1842 icmali); Temmuz, HH.d. 14045 (Ağustos 1842 icmali); Ağustos, HH.d. 14046 (Eylül 1842 icmali). Bu taksitler ertesi ayın muhasebe icmal defterinde masraf kaydedilmiş olup Eylül taksiti HH.d. 14048 (Kasım 1842 icmali); Ekim taksiti HH.d. 14049 (Aralık 1842 icmali) içinde kaydedilip yaklaşık bir aylık geç ödeme yapılmıştır. Kasım, Aralık ve Ocak taksitleri ise HH.d. 14050 (Nisan 1843 icmali) içinde masraf kaydedilmiş ve ödemeler toplamda 1 milyon 620 bin kuruşa ulaşmıştır.

¹⁸ “...mubayaa olunan külliyyetli yapağının va’zına mahal kalmamış olduğundan ol veçhile Galata’da isticar olunan mağazaların...”. HH.d. 14060; HH.d. 14057.

2.1.1.2. Koyun Temini Yoluyla Yapağı Tedariki

İspanya yapağısının ithali kararlaştırılırken aynı zamanda ithale son verilip Merinos koyununun Osmanlı topraklarına getirilme düşüncesinin de olduğu görülmektedir. Öyle ki, hatt-ı hümayunda yer aldığı şekliyle şöyle denilmiştir:

*“...İspanya diyarından sair düvel-i ecnebiyye memâlikine ağnam celb olunduğu misillü inşallah-ı teala bi’t-tedric buraya dahi getürtülerek refte refte haricden yapağı mubayaasından dahi istiğna hasıl olunacağı...”*¹⁹

Önceki bölümde bahsedildiği üzere, Fransa ve İngiltere, 18. yüzyılın sonlarında İspanya’nın Merinos koyunu tekeline son vererek koyunları direkt kendi ülkelerine getirtmiş ve yetiştirmeye başlamışlardı. Bu girişimden kazançları büyük olmuş, hem ince yün ithalini yarı yarıya düşürmüş hem de yünlü dokuma sanayii için gerekli olan hammaddeyi kendi ellerine geçirmişlerdi. Osmanlılar da Merinos koyununun İspanya haricine çıktığını ve kendi fabrikalarında kullanılması gerektiğini daha en başından biliyorlardı. Hem İslimye Çuka Fabrikası’nın yünlü dokumaları hem de Feshane’nin fes ve çukaları için özellikle Merinos koyununun yünü son derece gerekli görülüyordu.

Bu bilinçle, İspanya koyununun Osmanlı’ya getirtilmesi için kısa bir süre sonra ilk girişimler meydana gelmiştir. Defterin kaleme alındığı 1836 yılında Kaptan-ı Derya olan Ahmet Fevzi Paşa’nın yardımıyla 1833 yılının Eylül ayında Hocabey’den bahsedilen koyunların ithali için ilk girişim gerçekleşmiştir. Belgede Fransa ve Avusturya’da da bol miktarda olduğu belirtilen Merinos koyununun neden Rusya’dan ithal edildiği sorusu önemlidir. Rusya’da Merinos yetiştiriciliği, her ne kadar Büyük Petro döneminde de önemli teşvikler olsa da asıl olarak Fransız İhtilali’nden İspanya’ya kaçıp burada koyun yetiştiriciliği hakkında derin bilgiler edinen Ruvie ve Vassal adlı iki Fransız’ın 1793 yılında Rusya’ya yerleşmesi ve önemli girişimlerde bulunmaları sayesinde başlamıştır.²⁰ Uygulanan teşviklerle, özellikle Odesa (Hocabey) ve Kırım’da, İspanya’dan getirilip çoğaltılan ve melezlenen Merinos koyunu geniş bir popülasyon elde etmiştir. Hem konum olarak Osmanlı Devleti’ne

¹⁹ HAT. 317/18671.

²⁰ United States Patent Office, **Report of the Comissioner of Patents for the Year 1855, Agriculture**, Washington, 1856, s. 43.

yakınlığı hem de tam bu ithalatın gerçekleştirildiği 1833 yılında Rusya ile imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın devletler arası "olumlu" etkisi Rusya'nın tercih edilmesinin nedenleri olduğu söylenebilir. Bu koyunların yetiştirilmesi ve idaresi görevi Feshane-i Amire nazırı Ömer Lütfi Efendi'ye verilmiştir.

Tablo 2: Hocabey'den Feshane için Getirilen Koyunların Durumu (Baş)

Koyun Cinsi	Alınan	Ölen	Toplam
Kısır Sağmal Marya	612	60	552
Erkek Koçluk	183	7	176
Erkek Toklu	43	8	35
Dişi Toklu	222	45	177
Yeni Doğan Kuzu	575	164	411
Toplam	1635	284	1351

Kaynak: HH.d. 21529.

Koyunlar sefinelere yüklenererek yola çıkmış ve taşıma ücreti olarak Rusyalı tüccar Zaharaki'ye 12.729 kuruş verilmişti. Hayvan yemi olarak saman ve arpa temin edilmiş, Boğaziçi'nden yüklü miktarda alım yapılmıştı. Bu sırada koyunlara mera tahsisi için bazı kişiler görevlendirilmiş ve iki defa Hayrabolu tarafına yollanmışlardı. İlk olarak Ayazağa Çiftliği'ne yerleştirilen bu koyunların muhafazası için İstinye'de bulunan ahırlar tamir edilmişti. Hayvanların otlatılması için ise pek çok çoban istihdam edilmiş, çoban başı 150 kuruş aylık ve 75 kuruş da yemek bedeli olarak verilmişti. Hazırlık süreci devam etmiş, Hayrabolu'da kışlak inşası başlatılmış ve bu kışlağın kuzeyinde bulunan Sinanlı merasında da incelemeler yapılmıştı. Bu süreç belgede şöyle anlatılmıştır:

*"...ağnam-ı mezkure mersum Lütfi Efendi zamanında bazı mahallerde tecrübe olunmuş ise de ab ve hevası cihetiyle elhaletü hazihi idaresinde olan Arnavud İsmail Ağa'nın Hayrabolu'da olan çiftliği meraları uygun gelmiş ve çiftlik-i mezburun ol-vakt mubayaasına karar verilmiş ise de merkum kulları fûruhtuna razı olmayub bila-masraf idaresine ve hasıl olan kuzuları telef ve sirkatten vikayesiyle yapağısının vakt-i fermânıyla Feshane-i Amire'ye ita olunmasına müteahhid olarak..."*²¹

Sonuç olarak bu koyunlar Hayrabolu merasına yerleştirilmiş, İsmail ve Hüseyin isimli kişiler de otlatma ve idare işleri üzerine görevlendirilmişti. Bahsedilen

²¹ D.DRB.İ. 4/2.

İsmail'in, Uzun'un çalışmasında bahsettiği Arnavut Sayıcı İsmail Ağa ile aynı kişi olduğu belgelere bakıldığında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.²² Bu kişi 1250 (1834-5) ile 1254 (1838-9) yılları arasında Rumeli'de sayıcılık görevinde bulunmuş olup sonrasında çok büyük bir yolsuzluğa karıştığı ortaya çıkarılmıştır.

Hocabey'den getirtilen ve Darphane-i Amire malı olup Feshane-i Amire'ye mahsus olarak Selanik kışlaklarında bulunan İspanya koyunları, yukarıda bahsedildiği üzere ilk başta sayıcı Hacı İsmail adlı biri tarafından idare edilmekteydi. Padişahın emrine binaen bu koyunların yaz aylarında bugün Makedonya sınırları içinde bulunan Kalkandelen kasabasında, kış aylarında ise Selanik'te otlatılması düşünülmüştü.²³ Kışlak ve yaylak kiralari Darphane tarafından karşılanacak ve koyunlardan hasıl olacak tüm yapağilar Feshane'ye teslim edilecekti.

Tablo 3: İlk Merinos Koyunlarından Hasıl Olan Yapağı ve Verilen Ücret (kıyye/kuruş)

Yapağı	Birim Fiyat	Toplam Fiyat
46,5	48	2232
538	44	23672
585	43,5	25448
1169,5	-	51352

Kaynak: HH.d. 21529.

Darphane, bu meseleyi düzenlemek ve Selanik'teki kışlak kirasını karşılamak için Selanik sancağı mutasarrıfı Hüseyin Paşa'dan sancağa bağlı Sidrekapsi maden mukataasının 1254 yılı (1838-39) hasılatının bir kısmını almaya karar vermişti. Bununla ilgili ilmühaberler ayrı ayrı ceyb-i hümayun hazinesi, maden-i hümayun ve Feshane-i Amire ruznamçesi defterlerine yollanmıştı.²⁴

²² Ahmet Uzun, **İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması, 1783-1857**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s. 210.

²³ 1833'te getirtilen Merinos koyunları için Hayrabolu'da kışlak inşa edilmiş ve oraya yerleştirilmişti fakat sonraki yıllara ait bu bilgilere bakıldığında bu koyunlar Selanik kışlağına götürüldüğü söylenebilir. Yine Hocabey'den farklı bir Merinos koyunu ithali olması ihtimali de olmakla birlikte, koyunlardan sorumlu kişinin aynı olması Hayrabolu'dan Selanik'e bir geçiş olma ihtimalini daha çok güçlendirmektedir.

²⁴ HH.d. 36, s. 29.

Selanik'teki kışlakta Merinos koyunlarının yanı sıra İştıp, Kumanova ve Karabaş gibi Rumeli koyunları da bulunmaktaydı. Bu koyunların idaresi 1255 (1839) yılında Salço adlı zimmiye devredilmişti.²⁵ Bu devrin tam olarak sayıcı İsmail Ağa'nın yolsuzluk soruşturması dönemine denk gelmesi tesadüf değildir. Çok çeşitli yolsuzlukları ortaya çıkan bu kişiye ülkenin en önemli tekstil fabrikalarının hammaddesini emanet etmenin sakıncalı bulunmuş olması doğal karşılanmalıdır. Kabadayı'nın Bulgaristan arşivinden de yararlandığı çalışmasında görüldüğü üzere, devredilen kişi o bölgede sayıcı olarak görev yapan Salço Çomakov'dur.²⁶ Bu devir işleminde, 2183 baş Merinos koyununun yanı sıra 2715 baş İştıp, Kumanova ve Karabaş gibi Rumeli'nin yerli koyunları devredilmiştir. Devirden bir süre sonra, 1840 yılının Nisan ayında (h. Safer 1256) bu koyunların gerekli olan kısmı Feshane'ye devredilmiştir.²⁷

Sayıcı Salço'nun nezaretinde iken 502 Merinos koyunu telef olmuş ve sadece 1681 baş koyun Feshane'ye geçmiştir. Yerli Rumeli koyunlarından ise telef olanlar, esnafa dağıtılanlar ve satılanlar çıkarıldığında 489 baş İştıp ve Kumanova, 390 baş Karabaş cinsi Feshane tarafından koyun başı 35 kuruş hesabıyla satın alınmıştır. Devirden önce Merinoslara harcanan masrafların Darphane-i Amire, satın alınan yerli Rumeli koyunlarının ücretlerinin ise Maliye Hazinesi tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Bu koyunlar Merinos koyunlarına melezleme için eklenmiş ve “*teksir-i hâsılât*” amaçlanmıştır. Merinos koçları ile yerli Rumeli koyunlarından doğan erkek kuzular satılarak sadece dişi kuzuların bulundurulmasına ağırlık verilmiştir.²⁸ Koyunların devrinden sonra koyunları idare etmesi için Feshane tarafından Mahmud Ağa müdür olarak tayin edilmiştir.

Yeni dönemde, fes üretiminin en önemli hammaddesi olan Merinos koyunu yünü artık Feshane yönetiminin nezareti altında tedarik edilecekti. Elde edilen yapağı miktarının artırılması mevcut koyun sayısının çoğaltılmasına bağlı olduğundan²⁹ devir işleminin gerçekleştiği Nisan 1840'tan itibaren koyunların gelişimi takip edilmiş ve

²⁵ HH.d. 36, s. 40.

²⁶ Kabadayı, a.g.m., s. 158.

²⁷ D.DRB.İ. 8/30.

²⁸ HH.d. 32811, s. 36.

²⁹ “...Feshane-i Amire'de imal olunan feslerin cüz-i azamı olan İspanya ağnamı yapağısının tevfir ve teksiri ağnamının çoğaltılmasına meşrut...”. C.İKTS. 38/1890.

doğın kuzularla birlikte mevcut miktar kayıt altına alınmıştır. Her sene muhasebesinin görölmesi bir gereklilik halini almıştır.³⁰ Bir yaşına girmiş kuzular yani toklu koyunlar yeterince büyüdüklerinde sağmal ve koç olarak ayrılarak kaydedilmişlerdir. Aynı zamanda koyunlardan elde edilen süt, peynir, sade yağ ve ölen koyunların derileri satılarak muhasebe defterlerinde gelir olarak geçirilmiştir.

1841 yılının sonlarına doğru 2000 baş Kıvırcık cinsi koyun satın alınarak Merinos koyunlarıyla melezleme çalışmalarına başlanmıştır.³¹ Bu tarihten itibaren Feshane tarafından melez koyun (Merinos ve Rumeli koyunları) yapağısı da kullanılmaya başlamış bulunmaktadır. Babaları İspanya (Merinos) koçu, anaları yerli Kıvırcık koyunu olan melez koyunların diğer koyunlardan ayrılması işlemi ise 1843 yılında gerçekleşmiştir. 2 senelik melezleme çalışmaları sonucunda melez miktarı, saf Merinos koyunu miktarını aşmıştır. İlerleyen tarihlerde ise artık Rumeli koyunlarının kullanılmadığı görölmektedir. Bunun sebebi olarak Kıvırcık cinsi koyunların melezleme için daha uygun görünmüş olabileceği düşünülebilir. Feshane'ye mahsus bu koyunların bir kısmı emlak-ı hümayun çiftliklerine ve Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın çiftliğine verilmiş³², bir kısmı da fazla geldiğinden satılmıştır.

Tablo 4: Feshane-i Amire'ye Mahsus Koyunların Miktarı, 1840-1849 (Baş)

Dönemi	Merinos	Kumanova ve İştîp	Kıvırcık	Melez	Toplam
3.5.1840-15.11.1841	2.378	1.557	-	-	3.935
16.11.1841-4.11.1842	3.123	1.974	2.226	-	7.323
5.11.1842-24.10.1843	3.634	5.431	2.848	-	11.913
25.10.1843-13.10.1844	4.467	-	4.513	5.224	14.204
14.10.1844-2.10.1845	5.088	-	4.535	8.468	18.091
3.10.1845-31.10.1846	6.035	-	3.842	11.634	21.511
1.11.1846-31.10.1848	6.827	-	-	10.603	17.430
1.11.1848-13.11.1849	5.748	-	-	10.449	16.197

Kaynak: HH.d. 18325.

İlk deneyimlerin ardından koyunlar artık kışları Hayrabolu'da, yazları Selanik ve Filibe'de kalmaları vakıa halini almıştır. Kışlak olarak kullanılan Hayrabolu

³⁰ "...ağnam-ı şahanenin beher sene muhasebesinin rüyeti lazımeden olduğuna mebni...". D.DRB.İ. 9/20.

³¹ 1000 baş 25 kuruş, diğer 1000 baş da 23,5 kuruşa alınmış ve toplamda 48.500 kuruş masraf yapılmıştır. HH.d. 18325. Defterlerde "şişek" olarak da geçmektedir.

³² D.DRB.İ. 9/20.

kışlakları bugün dahi aynı isimleriyle mevcut bulunmaktadır. Bu kışlaklar defterlerde Sinanlı, Küçükkarakarlı, Buzağcı, Duğcalı, Lahna, Çıkırıkçı, Temrezli, Hedayli, Müsellim, Mandıra olarak geçmektedir. Yayla olarak da Filibe civarındaki Gümüşgerdan yaylası önemlidir. Bu yayla, Filibe'nin ünlü çorbacı ailelerinden ve aba üretimiyle uğraşan Gümüşgerdan ailesine aittir.³³ Bunun haricinde Karamandıra, Deliklitaş ve Kurçaklı gibi yaylalar da kullanılmaktadır.³⁴

Koyunlardan kırılan yapağının Feshane'ye gelmesi iki aşamada gerçekleşiyordu. Elde edilen yapağı önce Hayrabolu'dan kara yoluyla Tekirdağ'a getiriliyor, oradan da gemilerle İstanbul'a taşınıyordu. 1845 yılına kadar buradan elde edilen yapağlar temizlenmiş olarak satın alınıyordu. Bu yıldan sonra kirli olarak temin edilen yapağı, büyük bakır kazanlarda fabrikanın "*tathirhâne*" kısmında temizlenmeye başlanmıştı.³⁵ Yapağı tedariki sadece Hayrabolu'daki çiftliklerden yapılmıyordu. Aynı zamanda emlâk-ı hümayun çiftliği, Valide Sultan çiftliği, Mustafa Reşit Paşa'nın çiftliği ve Ortaköy'de Balmumcu çiftliği de Merinos yetiştirme girişimlerine katılmış ve Feshane'ye yapağı temin etmiştir.³⁶

Hicri 1249 (1833) yılında Hocabey'den İstanbul'a getirildiğine dair bir defterin mevcudiyetine karşın, literatürde Merinos koyunlarının Osmanlı topraklarına getirilme tarihi en erken 1839-1841 yıl aralığı olarak görülmektedir. Örneğin, Güran'ın makalesinde belirttiği üzere, ilk olarak 1839 yılında 600 adet Merinos koyunu getirtilmiş ve Edirne çevresindeki çiftliklere dağıtılmıştır.³⁷

Feshane'nin haricinde İslimye Çuka Fabrikası'nın da en önemli hammaddesi olması sebebiyle, merinos koyunu yetiştiriciliğini geliştirmek için pek çok teşvik politikası uygulanmıştır. En önemli teşvik, 1842 yılında, merinos koyunundan 10 yıl boyunca ondalık ağnam vergisinin alınmaması kararıyla ortaya çıkmıştır.³⁸ Bunun

---

³³ Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu, "Textile Trade in Bulgaria in the Mid-Nineteenth Century and the Gümüşgerdan Family", **Living in the Ottoman Ecumenical Community, Essays in Honour of Suraiya Faroqi**, ed. Vera Costantini and Markus Koller, Leiden: Brill, 2008, s. 185.

³⁴ D.DRB.İ. 18/30.

³⁵ HH.d 14035. (Ekim 1845)

³⁶ HH.d 14058. (Aralık 1843)

³⁷ Güran, a.g.m., s. 226.

³⁸ Ondalık ağnam vergisinin alınmama kararı dışında, bedel-i ağnam vergisi alınmaya devam edilmiştir. Sonrasında ise halktan bazı kişilerin kendi koyunlarını "İspanya melezi" olarak saydırarak vergi istisnasına dahil olmaya çalışmalarıyla sorunlar oluşmuştur. Buna rağmen, 10 yıl sonra dahi (1852-53),

yanı sıra, devlet çiftliklerindeki merinos koçlarından bir kısmının melezleme amacıyla koyun üreticilerine ücretsiz olarak dağıtılması da önemli teşvikler arasındadır. Üreticilerin buradan elde edecekleri yapağı ise “bayağı” yapağıdan iki kat daha fazla paha biçilerek devlet fabrikaları için satın alınacaktır.³⁹ Farklı bir iklime alıştırılması gereken ve yetiştirilmesi konusunda pek bir deneyimi olmayan yetiştiricilere dağıtılan merinos koyununun halk nazarında teşvik edilmesi, aslında, yapağı ithalatından kaynaklanan kayıpların bir an önce son bulması amacını taşıdığını söylemek mümkündür.⁴⁰

2.1.2. Zeytinyağı

Arşiv kayıtlarında “*revgan-ı zeyt*” olarak geçen zeytinyağı, fes üretiminin en önemli hammaddelerinden biridir. Hem yapağının taraklanma işlemi için zeytinyağı ile muamelesinde, hem de daha sonrasında örülen fesin dinklenmesinde kullanılan sabunun imalinde kullanılmıştır. Bunlar haricinde Feshane’deki nöbet mahallerindeki kandiller için de her ay düzenli şekilde zeytinyağı harcanmıştır. Buhar makinesinin kullanılmaya başlanmasıyla hem makinenin yağlanması hem de geceleri dahi çalıştırılan makine koğuşlarının aydınlatılmasında kullanılması gerekmiş, zeytinyağına olan ihtiyaç iyice artmıştır.

Fes imalinde kullanılan sabuna Arap sabunu da denilmekte olup Tunus’ta üretilmekteydi. Yerli pazarda kıyyesi 3-4 kuruşa satılmasına rağmen bazı ilaçlarda da kullanıldığı için Tunuslu tüccarlar tarafından İstanbul aktarlarına kıyyesi 15-20 kuruşa kadar satılabilmekteydi. Tunus’un pahalı sabununun ikame edebilecek farklı çözümler aranarak Midilli ve Edremit’te buna benzer bir sabun çeşidinin üretildiği ve fakirlere 2 kuruşa satıldığı öğrenilmişti. Bahsedilen yerlerden numune olarak İstanbul’a getirilen sabunun fes üretiminde denemesi yapılmış fakat istenilen sonuca ulaşamamıştı. Bunun sebebi araştırıldığında, sabunda kullanılan zeytinyağının kalitesiz olduğu ve bayağı kül suyu ile kaynatıldığı ortaya çıkmıştı. Halbuki, Tunuslu bir sabuncudan öğrenildiği üzere, Tunus sabununda temiz ve saf zeytinyağı

---

10 yıllık ondalık vergisi istisnası uygulanarak teşvikin devam etmesi kararlaştırılmıştır ancak bir yıl sonra beklenen verim alınamadığından merinos koyunu üzerindeki vergi istisnası uygulamasına son verilmiştir. Uzun, **a.g.e.**, c., s. 114-115.

³⁹ Güran, **a.g.m.**, s. 58.

⁴⁰ Kabadayı, **a.g.m.**, s. 157.

kullanılıyor, sakız ve pelid (meşe) ağacının kül suyu ile kaynatılarak sabun elde ediliyordu. Aynı yöntemle üretime geçilmiş, Midilli tarafında bahsedilen ağaçlar bulunmadığından dışarıdan getirilerek sabun üretimi gerçekleştirilmiş fakat gerekli hesaplamalar yapıldığında masrafı kıyye başına 10 kuruşa eriştiğinden beklenen fiyat yakalanamamıştı. Bunun yanı sıra İstanbul'da bulunan sakız ağaçları kullanılsa dahi beş-altı ayda tükeneyeceği ve yeniden yetiştirilemeyeceği göz önüne alınarak buradaki üretimden vazgeçilmiştir.⁴¹

Ömer Lütfi Efendi'nin İzmir İhtisab Nazırlığı yaptığı zamanlarda da görüştüğü, Ayvacık'taki Narlı karyesinde sabunhane sahibi olan ve sabun-zeytinyağı ticareti yapan Dimitri Bandırmanov ile bir görüşme gerçekleştirilmiş ve fes sabununun üretimi konusunda neler yapılabileceği değerlendirilmişti. Başlangıç olarak 1000 kıyye sabunun numune olarak üretilmesi kararlaştırılmış, zeytinyağı olarak Ayvacık kazasında İstanbul için tertip edilmiş olan temiz ve saf yağ kullanılmıştı. Narlı karyesi ahalisi Feshane için kendi karyelerinde sabun üretilmesinden pek memnun olmamışlar, devletin onlara bu üretimi bir “haml” olarak yüklemesinden endişe duyarak Dimitri üzerinde baskı kurmaya çalışmışlardı. Bu işi baltalamak için, bir-iki yüz kıyye sabunu uygunsuz şekilde kaynatarak Feshane'ye yollamasını ve bu işin üstesinden gelemeyeceklerini bildirmesini istemişlerdir. Dimitri ise, Ömer Lütfi Efendi'nin övgülerini boşa çıkarmayarak, 1000 kıyye sabunun 200'ünü köylünün göreceği şekilde “alenen” üretmiş, geri kalan 800 kıyyesini de “hafıyyeten” yani gizlice üreterek İstanbul'a yollamış ve ona verilen işi tamamlamıştır. Kıyye başına pişirme ve nakliye ücreti karşılığı olarak 3 kuruş verilmiştir. Bu işlem sonucunda, Ayvacık'ın kaliteli zeytinyağından üretilmek üzere Dimitri'nin Feshane sabunculuğunda istihdam edilmesi kararlaştırılmış ve zeytinyağını da İstanbul tüccarının ödediği fiyattan satın alması sağlanmıştır. Bu kolaylıkların yanı sıra, ileride kendisine Avrupa beratlı tüccarları gibi muamele görmesini sağlayacak bir imtiyaz beratı verilmesi Ömer Lütfi Efendi tarafından padişaha teklif edilmiş ve padişah II. Mahmud'un “*Manzurum olmuştur. Harir Nazırı'nın işbu takririnde gösterilüb sürhde istizan olunduğu üzere mersuma verilmesi icab eden berat ol vechile ısdar ve ita ve yağ maddesi için dahi tarafından iktizasına göre mektub tahrir ve irsal olunmak üzere*

---

⁴¹ HAT. 488/23974.

tanzim ve icrasına ibtidar olunsun.” şeklindeki hatt-ı hümayunu ile bu teklif kabul edilmiştir.⁴²

Dimitri Bandırmanov, Feshane sabuncusu olarak fabrikaya zeytinyağı da temin ediyordu⁴³ fakat asıl görevi olan sabuna dönecek olursak, Ayvacık’tan temin edilen fes sabunu ilk olarak 1836 yılının başında, bir gümrük kaydında karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴ Dinkhane’ye gelen sabuna 1939 kuruş gümrük verilmiş, hammaliyesi ise 235 kuruş tutmuştur.⁴⁵ 1842 yılında sabunların hâlâ Ayvacık’tan alınmaya devam ettiği görünmektedir. Defterde belirtildiği üzere, *“Feshane-i Amire imalatı için Ayvacık’da sabun imal eden Feshane sabuncusu Bandırmanov nam bazirgan marifetiyle bi’l-imal Feshane-i Amire anbarına dört defada teslim etmiş olduğu iki yüz kırk altı aded fuçi sabun bahasıyla bundan sonra göndereceği sabun bahalarına mahsuben...”* kendisine 85 bin kuruş verilmiştir.⁴⁶ Bu para, 1843’te gelen 17 bin kıyyelik ilk teslimata mahsup edilmiştir. Aynı yıl, Bandırmanov’dan 26 bin kıyyelik büyük bir alım daha yapılmıştır.⁴⁷ Devamındaki bir yıl içinde sadece fabrikanın farklı mahalleri için küçük miktarlarda sabun alımı yapılmış, 1844 yılının Temmuz ayında 130 fiçi sabun önce Ayvacık’tan İstanbul’a gelmiş, buradan da İzmit’teki Dinkhane’ye gemiyle taşınmıştır.⁴⁸ 1845’te de 18 bin kıyyelik sabun alınmıştır.⁴⁹

1839 yılına kadar kıyyesi 3 kıyyeye satın alınmaya devam edilmiş, bu yılın Muharrem ayında ise fiyatı 4,5 kuruşa yükselmiştir.⁵⁰ 1844 yılında ise kıyye başı fiyat 6,5 kuruşa ulaşmıştır.⁵¹

2.1.3. Boya

Feslerin en dikkat çeken özelliği olan kırmızı rengini elde etmek için çok çeşitli boya ve mordan maddeleri kullanılmaktaydı. Fes boyası olarak bilinen pernikok’un

---

⁴² HAT. 488/23974.

⁴³ *“Revgan-ı zeyt mubayaası için Feshane-i Amire sabuncusu Bandırmanov bezirgâna mukaddemce verilen...”*. HH.d. 15183.

⁴⁴ HH.d. 32811, s. 18.

⁴⁵ A.g.e.

⁴⁶ HH.d. 14044.

⁴⁷ HH.d. 14065.

⁴⁸ HH.d. 14068.

⁴⁹ HH.d. 14038.

⁵⁰ HH.d. 32811, s. 67.

⁵¹ HH.d. 14056.

yanı sıra, 1838'den itibaren kırmızı boyası da ana fes boyaları arasında kullanılmaya başlanmıştır. Yardımcı boyalar olarak kökboya, garans, alacehri ve aspur; mordan olarak ise şap, mazı, tortu ve tizab gibi kimyevî-nebatî maddeler kullanılarak rengi parlak ve bozulmayan fesler üretilmeye çalışılmıştır.

2.1.3.1. Pernikok

Arşiv belgelerinde Pernikoki, Pernukok, Pernikob gibi farklı transkripsiyonlarla⁵² karşımıza çıkabilen bu boya “fes boyası” olarak adlandırılmaktadır. 17. Yüzyılda hem Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Lisanü'l-Etibba'sında hem de Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde geçmektedir. Tabiplerin Dili olarak çevrilen tıbbî eserde “*kırmızı âhar*”, yani diğer kırmızı olarak tanımlanmış ve açıklamasında “Pernakuk kırmızıdır. Pernakuk dahı dirler bir ağaç yimişidür. Cezayir'de çok olur. İhramları anunla boyarlar.” şeklinde detaylı bilgi verilmiştir.⁵³ Evliya Çelebi'de ise “bu cezire-i Zaklise'de prankop derler bir gune kök peyda olur. Bundan Frengistan'a nice bin yük götürürler ve nice bin denk beyaz sıkarked ve beyaz saye çukaları Frensigtan'dan yük yük getirüb bu cezirede mezkûr kök ile la'l-gûn çukalar boyanub bu kökden her sene nice yüz bin altun hasıl olur.” denilerek boyanın kullanımına dair bilgi dahi verilmektedir.⁵⁴ Aynı zamanda “Tunus tertibi” olarak kullanıldığı da özellikle belirtilmiştir. Tunuslu ustalar döneminde boya olarak sadece pernikok kullanılmış olması ve Tunus fesinin diğer feslere nazaran hem daha pahalı hem de daha kaliteli olması bu boyanın neden “Tunus tertibi” olduğunu açıklamaktadır. Avrupa'daki fes fabrikaları boya olarak kırmızı kullanmakta ve maliyetleri (sonuç olarak kumaş ve renk kalitesini) düşürerek piyasayı domine etmeye çabalamaktayken, Tunuslu ustaların etkisiyle, Feshane de 1247 (1831-32) yılında Rumeli'den temin ederek boyama işleminde kırmızı yerine pernikok yoğunluklu bir üretim gerçekleştirmiştir.

Boya, Bertel denilen bir çalıdan elde edilmekteydi.⁵⁵ Bu boya tane olarak elde edilip sonrasında toz haline getirilerek sonraki işlemlere hazır olurdu. İstanbul

⁵² Sırasıyla: D. DRB. İ. 8/330., C. İKTS. 37/1832., HAT. 328/19015 C.

⁵³ Fatih Kaya, *Lisânü'l-Etibbâ (Tabiplerin Dili): Giriş - Çeviriyazılı Metin - Dizin - Madde Başları Dizini*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2018, s. 201.

⁵⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928, s. 297. Zaklise olarak belirtilen yer, Mora yarımadasının batısında yer alır ve Zanta adası olarak da bilinir.

⁵⁵ HH.d. 32811, s. 75.

çevresindeki suyolu karyelerinde bulunan yabancı çalılara yapılacak muamele ile fes boyasının İstanbul'da dahi husule gelebileceği bilirkişiler tarafından bildirilmişti. Böylece bu iş için memurlar görevlendirilerek Yanya ve İstanbul arası çalışmalara başlanmıştır.

III. Selim döneminde İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne gelir sağlamak için yapılan düzenlemelerde pernikok, kökboyası ile aynı muameleye tâbi olmuş ve kıyye başına 2 akçe vergi alınmaya başlanmıştı. Daha sonrasında kökboyası ile karşılaştırınca çok daha değerli bir boya olduğu anlaşılmış ve 1798 yılından itibaren alınan vergi 30 akçeye⁵⁶ (10 pare) yükseltilmişti.⁵⁷ Buradan anlaşıyor ki, 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti topraklarında fes boyası çıkarılmakta ve bundan vergi dahi alınmaktaydı.

Feshane'de üretilen feslerde kullanmak için bu boyanın teminine çok önem verilmiş ve bu konuyla üst düzeyde ilgilenilmişti. Boyanın husule gelme zamanı bahar ve yaz ayları olduğundan bu zamanlarda bol miktarda bulunuyorken temin edilmesi gerekli görülüyordu. Feshane'nin geliştirilmeye yeni başlandığı zamanlarda, mesela 1834 yılında alım işlemi iki kol halinde gerçekleştirilmişti. İlk kol Yanya, Delvine ve Grebene ve ikinci kol ise Kavala, Drama, Zihne ve Çağlayık (Pravişte) olarak belirlenmişti. Boya alımına yeterli sermaye akçesi verilen memurlar bu kollar arasında ayrılmışlardı. Bu bölgelerde husule gelen boyaların tek dirhemini dahi başka yerlere satılmaması ve yolda yağ ve yağmurdan ıslanıp mahvolmaması için Yanya mutasarrıfı Mahmud Hamdi Paşa'ya, Kavala mütesellimi ile Drama Nazırı ve Zihne ve Çağlayık kazalarının hükkâm ve zabitanına ayrı ayrı emirler yollanmıştı.⁵⁸ Böylece fes boyasının tamamen Feshane'nin kullanımında olması garanti altına alınmıştır.

Daha sonraki yıllarda ise sadece Yanya ve çevresinden elde edilen pernikok temin edilmeye başlanmıştır. 1840 yılına kadar boyanın sadece Yanya'dan temin edilmesinin düzenli bir hal aldığı çeşitli belgelerden anlaşılmaktadır.

---

⁵⁶ Örneğin, Atina voyvodası el-Hac Mehmed Emin Ağa kendisine ihale olunan Salina kazası ve bağlı köylerinden hasil olan 320 kıyye fes boyasından her kıyye için onar pare vergi tahsil etmişti. C. İKTS. 31/1522.

⁵⁷ Cezar, **a.g.e.**, s. 191.; Kütükoğlu, **a.g.m.**, s. 577.

⁵⁸ C. İKTS. 14/679.

“Mâlûm-ı âlileri buyrulduğu üzere Yanya ve havalisi kazalarında husule gelüb Feshane-i Âmire için şiddet-i lüzumuna mebni beher sene mahsus memur ta'yin ve irsaliyle mubayaa olunmakta olan pernikoki tabir olunur fes boyasının...”⁵⁹ ve “Feshane-i Âmire’de imal olunan fesin ecza-ı azamı olan pernikok tabir olunur boya beher sene zir-i irade-i müşirilerinde kain Yanya Sancağı’ndan mubayaa ve celb olunageldiğinden...”⁶⁰ ve “...fes boyası Yanya ve havalisinde hasıl olmaktan naşi lüzumu olduğu senelerde canib-i Feshane-i Âmire’den ademler tayiniyle rayici üzere bahası nakden ashabına ita olunarak icabı mikdar boyanın mubayaa ve celbi mu’tad olduğuna...”⁶¹

Boyaların temininde bazı sıkıntılar da yaşanabiliyordu. Örneğin, boyanın temin edildiği bölge ahalisi tarafından boya tozu içine farklı maddeler eklenerek miktarı fazla gösterilmeye çalışılmış fakat boyanın mahlut olduğu sonrasında fark edilmişti. Ömer Lütü Efendi’nin yazdığı şekliyle “...halis boyanın içine bir şey katılmayarak ve kum ve toprakla karışık olan tozdan olmamak üzere halis kendi tozundan olur ise beher yüz kıyye danede ancak beş kıyye halis toz olub ziyade olmamak şartıyla...” satın alma işleminin gerçekleştirileceği belirtilmişti.

2.1.3.2. Kırmızı

Feshane’de fes boyamak için kullanılan önemli boyalardan biri de kırmızıdır. Kırmızı boyası, kermes meşesi (*Quercus coccifera*) gibi ağaçlar üstünde yaşayan kırmızı böceğinin (*Kermes vermilio*) sadece dişilerinin kurutulmasıyla elde edilen bir boyadır.⁶² Coccoidea üst familyası içinde olan bu böcek, aynı zamanda lak ve koşinil gibi kırmızı boya elde edilen diğer böceklerle de aynı üst familyadandır.⁶³ Doğal yayılım alanı Akdeniz ve çevresi olduğundan elde edilecek boya miktarı da bulunduğu bölgenin hava koşullarına bağlı olup don ve şiddetli yağmurdan zarar görebileceğinden dikkatli yetiştirilmesi elzemdir. Böceğin sadece dişilerinin kullanılmasının yanı sıra, bunlar arasında da sadece tam olgunlaşmış olanları toplanıp kurutulmaktadır.⁶⁴ Kurutulduklarında ağırlıklarının büyük çoğunluğunu

⁵⁹ C. İKTS. 6/260.

⁶⁰ C. İKTS. 37/1831.

⁶¹ A.} MKT. MHM. 5/86.

⁶² Robin Arthur Donkin, "The Insect Dyes of Western and West-Central Asia", *Anthropos*, c. 72, S. 5/6, 1977, s. 859.

⁶³ Elena Phipps, *Cochineal Red: The Art History of a Color*, c. 63, New Haven-London: Metropolitan Museum of Art, 2010, s. 8.

⁶⁴ Dölen, a.g.e., s. 486.

kaybettiklerinden ve toplanmasının zahmetli olmasından dolayı zor elde edilen bir maddedir.

Arşiv defterlerindeki masraf kayıtlarına bakıldığında Feshane’de boya olarak kırmızı kullanımı 1838 yılının sonlarında başlamıştır.⁶⁵ Satın alınan miktar aylık bazda kayıt altına alınmış olunmasına rağmen kırmızı boyasının nereden temin edildiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

2.1.3.3. Kökboya

En önemli nebati boyalardan olan kökboya (*Rubia tinctorum L.*) Feshane-i Âmire’de kullanılan kırmızı boyalardan biriydi. Boyacı kökü, kırmızı kök, kızıl boya vb. gibi farklı adlandırmaları da bulunmaktaydı.⁶⁶ Ortaçağ İslâm ülkelerinde “el-füvveh” olarak da bilinen⁶⁷ bu çok yıllık bitki, iklim olarak aşırı nemli ve kurak olmayan hemen her yerde yetiştirilebilmekteydi. Yetiştirmesi çok zahmetli olup “boyalık” denilen tarlaların defalarca yoğun bir şekilde sürülmesi ve çapalanmasını gerektirmiştir. Boya kalitesini şekillendiren etkenlerden biri de köklerin düzgünlüğü olduğu için bu işleme ayrıca önem verilmiştir. Çekirge istilalarını önlemek için, direkt olarak boyalığa tohum ekimi yerine önceden fidan olarak yetiştirilip dikilmesi daha uygun görülmüştür. Ekim ayının sonlarına doğru fidanın sap ve dalları da toprakla örtülerek sonraki sene kök halini alması sağlanmıştır.⁶⁸

Uzun süre Avrupa devletlerinin reçetesini elde etmeye çalıştıkları parlak Türk kırmızı/Edirne kırmızısında da kullanılan kökboya, Anadolu’nun ihraç edilen en önemli hammaddelerinden olup üretim alanı başta Batı Anadolu olmak üzere Maraş, Malatya, Diyarbakır gibi merkezlerdi. En kaliteli ürün Kırkağaç yakınındaki Bakır kasabası, Manisa, Akhisar ve Gelenbe’nin boyalıklarından elde ediliyordu. İhraç fiyatlarından da anlaşılacağı üzere Kıbrıs, Şam ve Trablus kökboyası daha düşük kalitede olup⁶⁹ Anadolu kökboyasının kalitesine ve verimine erişememiştir.

---

⁶⁵ HH.d. 32811, s. 62.

⁶⁶ Turhan Baytop, **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, 3. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s. 184.

⁶⁷ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", **Belleten**, c. 64, S. 241, 2000, s. 812.

⁶⁸ Tuncer Baykara, "Kökboya", **Arış Dergisi**, c. 4, 1964, s. 66.

⁶⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, c. 4, S. 4-5, 1974, s. 358.

Aynı zamanda kökboyanın Fransızcası olan Garance kelimesi de Garans olarak arşiv defterlerinde karşımıza çıkmaktadır. Aynı maddeler olmalarına rağmen “boya-kök” ve “garans” kayıtlarının aynı defterde farklı miktar ve kısımlarda kaydedilmesi garans’ın ithal edilen bir mal olabileceğini göstermektedir. Buna rağmen bu ithale dair herhangi bir kayıta rastlanmamıştır.

2.1.3.4. Mordan Maddeleri

Mordanlar, renk sabitleştirici nitelikte olup boyarmaddenin elyafa tutunmasını sağlamaktaydı.⁷⁰ Direkt boyarmaddelerden ziyade bir sabitleyiciye ihtiyaç duyan, elyafa doğrudan ve kendiliğinden bağlanamayan boyalar için kullanılmaktaydı.⁷¹ Geçmişte Fransız boyacılar, mordan maddelerinin lif gözeneklerini açtığını ve boyanın da rahatça içeri sızdığını düşünürlerdi. Sonradan gelenler ise bunun tamamen kimyasal bir süreç olduğunu fark etmişlerdi.⁷² Yüzyıllar boyunca çok farklı maddeler mordan olarak kullanılmışsa da en önemlileri şap, demir sülfat, mazı ve kalaydır.

En önemli mordanlar arasında olan şap, kumaş boyama işleminde boya maddesinin elyafa sağlam şekilde işlemlerini ve tutunmasını sağlamaktaydı.⁷³ Tarih boyunca tekstil sanayiinde mordan maddelerine ulaşım imkânı, gelişimleri açısından oldukça önemli olmuştur. Örneğin, Batı Anadolu’daki kaliteli kökboya varlığı ile Gediz ve Foça şap madenlerinin yakınlığı, buradaki tekstil sanayiinin önemli bir avantajı olmuştur.⁷⁴ Bu avantajdan yoksun olan Avrupa tekstil sanayiinin şap ihtiyacı uzun süre Cenevizliler aracılığıyla Anadolu’dan sağlanmıştı. 15. yüzyılın ikinci yarısında Roma’nın kuzeyindeki Tolfa madenleri keşfedilene ve bundan dolayı Avrupa’daki Osmanlı şap pazarı zamanla daralana kadar Osmanlı Devleti’nin ihraç ettiği en önemli madenlerden biri olmuştur.

⁷⁰ Atila Ergür, **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002, s. 186.

⁷¹ Nevin Enez, **Doğal Boyamacılık: Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1987, s. 3.

⁷² Ethel M. Mairet, **A Book On Vegetable Dyes**, Hammersmith: Douglas Pepler, 1916, s. 25.

⁷³ Suraiya Faroqhi, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (About 1560-1830)", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**, c. 71, 1979, s. 154.

⁷⁴ Zeki Tez, "Osmanlı Tekstil Üretiminde Kullanılan Doğal ve Yapay Boyarmaddeler", **Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001), Türk Teknoloji Tarihi**, ed. Emre Dölen ve Mustafa Kaçar, İstanbul: 2003, s. 1.

Feshane’de de kökboya gibi mordanlı (elyafa bağlanmak için bir mordan maddesine ihtiyaç duyan) boyarmaddeler kullanıldığından şap önemli bir hammadde olarak karşımıza çıkmaktadır. Kökboya ile şap mordan birlikte kullanıldığında parlak kırmızı renk vermekte olup demir mordanla ise koyu kırmızı renk vermektedir.⁷⁵ Bu açıdan parlak kırmızı renkli Feshane fesleri için şap mordan kullanımı en azından kökboya için gerekliydi. Şapın nereden tedarik edildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Anadolu’nun önemli bir şap üretim merkezi olması dolayısıyla sıkıntı yaşanmadan Feshane’nin kullanımına sunulmuş olduğu düşünülebilir.

Feshane’de kullanılan diğer mordan maddeleri mazi, tortu, kalay ve tizab olmuştur. Mazi, özellikle meşe mazısı, dericilikte kullanılmasının yanı sıra içerdiği tanenden dolayı boya mordanı olarak da kullanılıyordu. Tortunun şarap tortusu olduğunu Feshane sermayesi ile fabrikada bulunan toplam ürün ve hammaddenin (yapağı, boya vs.) denklik muhasebesi defterinden öğrenmekteyiz.⁷⁶ Bu madde, krem tartar olarak da bilinen bir madde olup içeriğindeki tartarik asit ile daha parlak bir kırmızı renk elde etmeye imkân tanımaktaydı. Her ne kadar iyi bir mordan maddesi olmasa bile, kalay da diğer mordanlarla birlikte kullanıldığında etkili bir metaldir. Asıl etkisi daha canlı ve belirgin renkler vermesidir.⁷⁷ Mairet’ye göre koşinil ile kullanıldığında skarlet rengi elde edilmiş, Feshane’deki kullanımına bakıldığında da koşinil benzeri bir böcek olan kermes (kırmızı boyası) ile kullanıldığı görülmekte olup skarlete yakın bir renk elde edilmesi olasıdır.⁷⁸ Defterlerde “tizab” olarak geçen kezzap da kırmızı boyası ile kullanılmaktaydı.⁷⁹

2.1.4. İpek

Feslerin en önemli parçası olan püskül, ipekten yapılmaktaydı. Belgelerde “harir” olarak geçen ve Çin’den Avrupa’ya kadar uzanan tarihteki en önemli ticaret yollarından birine ismini vermiş olan ipeği elde etmek için ipekböceği kozaları

⁷⁵ Enez, **a.g.e.**, c., s. 4.

⁷⁶ HH.d. 37, s. 18. Sayımın yapıldığı dönemde, fabrikada “şarab tortusu bahası” olarak 1107 kıyye tortu mevcuttur.

⁷⁷ Mairet, **a.g.e.**, c., s. 31.

⁷⁸ “Baha-ı kalay lazıme-i boya-ı kırmız”. HH.d. 23409; HH.d. 13028; HH.d. 20926.

⁷⁹ “Tizab lazıme-i boya-ı kırmız”. HH.d. 13028.

kullanılmaktaydı. Dut ağacı yapraklarıyla beslenen ipekböceğinin uygun bir ortamda çevresine dokuduğu kozaları yüksek sıcaklıktaki kazanlara atarak böceğin salgı salarak kozaya zarar vermesi önlenirdi. Bu işlem sonucunda toplanan kozalar dolapçılar tarafından mancınıkta bükülerek ibrişim iplik haline getirilirdi.

Osmanlı Devleti topraklarında belki de en önemli üretim merkezi olan Bursa'nın yanı sıra, püskül ipeği pek çok mahalden dahi tedarik edilmişti. Örneğin, 1834 yılına ait bir kayıta, Tırnova'dan fes püskülü için cari fiyattan ipek satın alınması amacıyla bir yük akçe (100.000 kuruş) tahsis edilmişti.⁸⁰ Paranın korunması için İstanbul-Tırnova arasındaki konak mahallerinde bulunan yetkililere dikkatli olmaları emredilmişti. Ulaşımda kullanılmak üzere istihdam edilecek hayvanların dinç ve güçlü olanları tercih sebebiydi.

1835-1836 arasında Bilecik'te imal ettirilen ipektan Feshane için alım yapılmıştı.⁸¹ Aynı şekilde, 1836 yılındaki devir defterine bakıldığında "Edirne hariri" ve "Bursa hariri" olmak üzere iki ayrı mahalden temin edilmiş ipek Feshane'de kullanılmaktaydı.⁸² Daha sonraki tarihlerde, örneğin 1842 yılında bunların yanı sıra Pazarköy hariri de satın alınmış olup buradan sıklıkla alım yapılmaya devam edilmişti.⁸³ Bursa ipeği, memurların yanı sıra direkt tüccar aracılığıyla da alınabiliyordu. 1844 yılının sonunda Kabakçıoğlu bezirgândan alınan ipek için kendisine 150 bin kuruş gibi yüklü bir miktar verilmişti.⁸⁴ 1845 yılının Ağustos ayında fabrika için satın alınan tek hammadde ham Mihaliç ipeği olmuş, boyanan ipeklerde ise Mihaliç ile birlikte Pazarköy ipeği işleme tabi tutulmuştur.⁸⁵

En pahalı görülen ipek türü kıyyesi 600 kuruş olan "*harir-i meşdûd*" idi. Meşdûd, dolapçı (ibrişim bükücü) esnafı tarafından çok sık biçimde bükülen çözümlü ipliğiydi.⁸⁶ İpek atkı ipliği olan pûd'a göre çok daha kaliteli olması beklenen⁸⁷ meşdûd ipliğin dirhemi 1,5 kuruş (60 pare) gibi yüksek bir meblağa tekabül ediyordu ki ham Edirne

---

⁸⁰ C. İKTS. 40/1953.

⁸¹ HH.d. 32811 s. 27.

⁸² HH.d. 21523.

⁸³ HH.d. 14045.

⁸⁴ HH.d. 14041.

⁸⁵ HH.d. 14039.

⁸⁶ Halil İncelik, "Harir: The Ottoman Empire", *Encyclopedia of Islam*, c. 3, 1986, s. s. 217.

⁸⁷ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1960, s. 148-149.

ipeğinin dirhemi 15 pare, asakir-i hassa-ı şahane fesleri için ma'mul ipek fiyatı ise 28 pareye denk geliyordu.

2.1.5. Kardon (Devedikeni)

Kardon, devedikeni – yabani enginar olarak da bilinen bir bitki olup kumaşın yüzeyini havlandırmak için kullanılırdı. Dikenli yapısı sayesinde, özellikle yünlü kumaşlarda, apre – perdaht olarak da bilinen bitim işleminde kumaşın yüzeyine uygulanarak tüylü bir biçim vermeye yardımcı olurdu. Fes üretiminde de, örülen fesin boyandıktan sonra son halini alması için uygulanırdı. Arşiv defterlerinde daha çok hardon olarak geçmesine rağmen, ilk kayıtlarda kardon olarak kullanılmıştır.

Tunuslu ustalar döneminde, Tunuslu bir fes ustası Ankara'ya “kardon tecessüsü” için gönderilmişti.⁸⁸ Her ne kadar Ankara yöresi kardon için araştırılsa da Feshane'de en çok “hardon-ı efrenc” ve “hardon-ı tunus” kullanılmaktaydı. Özellikle kuruluş aşamasında kullanılan kardon dikenini Fransa'dan getirtilmişti.⁸⁹ Sakız adasında bulunmasına rağmen işe yaramayacağı anlaşıldığından her halükârda dışarıdan temin edilmiştir.⁹⁰ Efrenc hardonu varil olarak, Tunus hardonu ise sandık olarak temin edilmekteydi. Kardon tedarikinde herhangi bir sıkıntı yaşanmamış olacak ki, fesin yanında çuka üretimine de başlayan Feshane'de ihtiyacı gittikçe artan bir madde olmasına rağmen 1843 yılında İslimye Çuka Fabrikası'na 10 bin adet kardon dikenini satılabilmişti.⁹¹

2.1.6. Kömür ve Odun

Fabrikada üretimin temel sağlayıcılarından en önemlileri kömür ve odundu. Gerek boyahane ve Dinkhane gibi ateşe ihtiyaç duyulan mekanlarda, gerek buhar kazanı yoluyla makineleri harekete geçirmek için kullanılması zorunlu olan bu hammaddelerin tedariki fabrikanın devamlılığı açısından elzemdi. Muhasebe defterlerinde “*hatab-ı Dinkhane*” ve “*hatab-ı Boyahane*” olarak iki farklı şekilde kaydedilen odunların nereden ve nasıl tedarik edildiğine dair çok az bilgi

---

⁸⁸ D. BŞM.d. 9905.

⁸⁹ C. İKTS. 37/1832.

⁹⁰ Kütükoğlu, a.g.m., s. 577.

⁹¹ HH.d. 14061.

bulunmaktadır. Bazı kayıtlarda odun olarak tomruk satın alındığı belirtilmiş hatta bu iş için Aleksan isimli bir zimmi memur edilmiştir. Gerekli miktar da Kocaeli muhassıllığı malından karşılanmıştır.⁹² Burada olduğu gibi 1846 yılında dahi alelhesap olarak verilen meblağ üzere odun satın alınmaya devam edilmiştir.⁹³ Fes boyahanesinde kullanılan odun, Dinkhane odunundan her zaman çeki başı daha yüksek fiyatlarla satın alınmıştır. Örneğin Dinkhane odunu 6 kuruşa alınırken, boyahaneninki 11,5 kuruşa kadar çıkabiliyordu.

Kömür ise “kömür-i maden” olarak sonradan yüklü miktarda kullanılmaya başlanmıştır. 1844 yılında bir İngiliz’den yaklaşık olarak 100 bin kıyye maden kömürü alınmasının yanı sıra⁹⁴, 1845’te direkt İngiltere’den de kömür ithal edilmiştir.⁹⁵ Buhar kazanı için yüklü miktarda maden kömürü kullanıldığı sadece 1846 yılında 124 bin kıyye harcanmasından anlaşılmaktadır.⁹⁶ Arşivdeki bir belgeye istinaden, kömürlerin sadece ithal edilmediği, Ereğli kömür madenlerinin diğer kurumlar gibi Feshane’ye de kömür temin ettiği fakat yeterli olmadığı için İngiltere’den kömür ithal etme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.⁹⁷

2.2. Makine Tedariki

Fes üretiminin asli hammaddesi olan yünün ipliğe dönüştürülmesi işlemi ilk zamanlar çıkırıklarla gerçekleştirilmiştir. Eğirmenin mekanizasyonuna kadar yaygın olarak kullanılmaya devam etmiş olan çıkırıklar, el ya da ayakla eksenin döndürülmesi sonucunda makaralar yoluyla harekete geçen iğın elyafı bükerek ipliğe çevirdiği basit bir alettir. Basit çıkırıklar tek bir eğirici tarafından çalıştırılır ve ipliğin sarılacağı bir bobine sahiptir.

⁹² “baha-ı tomruk lazıme-i dinkhane-i İzmid an canib-i Aleksan zimmi memur-ı mübayaa-ı hatab in kadar meblağ an mal muhassallık-ı Kocaeli ber mucib-i mezbur tahvil-i poliçe-i mersume...”. HH.d. 14043. Cemaziyülevvel 1258 (Haziran 1842).

⁹³ HH.d. 17870.

⁹⁴ HH.d. 14055.

⁹⁵ “İngiltere’den mubayaa olunan maden kömürünün sefineden ihraç ve Feshane-i Amire’ye nakli zımında vaki olan masarifat”. HH.d. 14038.

⁹⁶ HH.d. 32811, s. 83.

⁹⁷ “...Tophane-i Amire ile Tophane ve Darbhane ve Baruthane ve Feshane ve fabrika-ı hümayunlar ve kumpanya vapurları için bir senede bir milyon sekiz yüz seksen altı bin kantar kömürün lüzumu olacağı cihetle...”. MB.İ. 14/122.

Feshane'deki iplik eğiricilerinin toplamda kaç adet çıkırık kullandığına dair uzun süreli kesin bir kayda rastlanmamıştır. Tunuslu ustalar döneminde (1832-1833) Feshane'ye tanesi 13 kuruştan 125 adet çıkırık satın alındığı bilgisi yer almaktadır.⁹⁸ Böylesi fazla miktarda çıkırığa sahip olan Feshane için Temmuz 1835'te 20 adet ve Mart 1836'de 30 adet çıkırık daha temin edilmiştir.⁹⁹ Satın alınanlar haricinde mevcut çıkırıklardan tamire muhtaç olanların tamirat masrafları yoluyla da fikir edinilebilmektedir. Örneğin Nisan 1836'da 9 adet çıkırığın tamir edilmesi gerekmiştir.¹⁰⁰ 1838'deki aylık hesap dışı masraf kayıtlarında ise zarar görmüş olan 37 adet çıkırığın tanesinin 4 kuruştan tamir edildiği belirtilmiştir.¹⁰¹

Kuruluşundan itibaren çıkırıklarla iplik üretimini kendi içinde gerçekleştiren Feshane, fes üretimini kolaylaştırmak amacıyla 1841 yılında ipliğin çarhla üretimine geçmiştir. Fransa'dan üç takım halinde sipariş edilen çarhlar için Viyana'daki bir sarraf aracılık etmiştir. İlk başta iplik eğirme çarhları sipariş edilmiş, sonrasında ise bir adet kaba tarak çarhı ve iki adet de kalın iplik çarhı daha siparişe ilave edilmiştir. Sadece çarh ithali ile sınırlı kalınmamış; gerekli olan dolap, tambur ve diğer parçalar İstanbul'da hazırlanmıştır. Hazırlama süreci içinde lata, sarut, poyralık, gürgen, karaağaç gibi malzemeler kullanılmış ve iki dolapçı kalfasının yanı sıra işçi olarak oymacı, dolapçı, bıçkıcı, neccar, lağımçı gibi birimler çalıştırılmıştır.¹⁰²

Çarhlar deniz yoluyla İstanbul'a getirilmiş ve henüz çarh mahalli hazırlanmadığı için Galata'daki bir depoya geçici süreliğine yerleştirilmiştir. Çarhların getirilme zamanı (1839 kış ayları) "*ebniye mevsimine tesadüf etmediğinden*" inşa çalışmalarına başlanamamış, 1840 yılının Mayıs ayında inşa çalışmalarına başlanması yönünde karar alınmıştır.¹⁰³ Feshane'nin denize bakan tarafına boydan boya inşa edilmesi düşünülen çarh bölümünün zira başı 100 kuruş hesabıyla 252 bin kuruşa mâl olacağı hesaplanmıştır. Malzemelerin yerleştirilmesi için büyük bir ambar ve diğer bölümlerin inşası için de aynı şekilde 277 bin kuruş masraf çıktığından, toplamda 529 bin kuruş fazla görünmüş ve sadece çarh bölümünün Feshane kârlarından olarak yedi yüz kese

⁹⁸ D. BŞM.d. 9905, s. 3. 1 Receb 1249 (14 Kasım 1833)

⁹⁹ Temmuz 1835 için bkz. HH.d. 32811, s.11. Mart 1836 için bkz. HH.d. 32811, s. 24.

¹⁰⁰ HH.d. 32811, s. 28.

¹⁰¹ HH.d. 13107, s. 2. Receb 1254 (Eylül/Ekim 1838)

¹⁰² HH.d. 22133. 30 Muharrem 1257 (24 Mart 1841)

¹⁰³ İ.HR. 5/207. 16 Rebiyülevvel 1256 (18 Mayıs 1840)

kuruş ile (350 bin kuruş) inşa edilebileceği Darphane Nazırı tarafından teklif edilmiştir. Buna rağmen diğer kısımlar da önemli görülüp çarh bölümü ve büyük ambar dahil tamamının inşa edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴ İnşaat masrafları 350 kese kuruşu aşması durumunda da yine aynı şekilde gerekli miktar Feshane kârına mahsuben Darphane’den temin edilmiştir.

Galata’daki depoda on bir buçuk ay (Kasım 1839 – Ekim 1840 arası) kaldıktan sonra çarhlar yine tekrardan deniz yoluyla mavna ile Feshane’ye taşınmıştır. İstanbul’da hazırlanmış olan tambur ve çarhlar için bir saraç yardımıyla Frenk kösesinden kayışlar oluşturulmuş, böylece teçhizatın birbirine bağlı hareket aksamı sağlanmıştır. Tarak çarhlarında ise taranacak yapağının tartılması için büyük bir terazi ve ağırlık olarak 10 kıyyelik taş temin edilmiştir. Tarak dişlerinde oluşabilecek yamulmalara karşı “düzlülenmesi için” yarım düzine bıçağın alınması da ihmal edilmemiştir.

Çarhların döndürücü gücü satın alınan beygirler tarafından sağlanmıştır. İlk başta 19 adet beygir alınmış, ahıra yerleştirilmiş ve bakımları için birkaç seyis istihdam edilmeye başlanmıştır. Daha sonradan, çarhların gece dahi çalıştırılması düşüncesiyle 11 yeni beygir daha alınmış ve çarhı çevirmek için yeterince güçlü olmayan bir beygir ise satılmıştır. Çarhla bağlanmalarını sağlayacak çarh semerleri Fransa’dan satın alınmıştır.¹⁰⁵

Üretimde doğal beygir gücünden buhar kazanları yoluyla sağlanan inorganik enerjiye geçiş 1842 yılında başlamıştır. Osmanlı tekstil sanayiinde buhar enerjisinin kullanılmasını öneren bir layiha bu konuda dikkate değerdir. Barutçubaşı Evanis, İngiltere’de bulunduğu sırada gezdiği fabrikalardan edindiği izlenimler üzerine çuka üretimiyle ilgili sunduğu layihasında üretimde buhar makinesi kullanılmasının faydalarını vurgulayarak bir geçiş önerisi sunmuştur.

“...bu makule san’atlar Avrupa’nın cem’i mahallerinde çarh alatlarıyla imal olduğundan başka ekseri mahallerde çarhları vapurlar kuvveti ile icra

¹⁰⁴ “...ebniye-i merkumenin kamilen inşası ziyade masarife muhtaç görünmüş ise de zikrolunan mahaller ebniye-i saireye makîs olmayub lüzumlu şeyler olduğundan bir takımının şimdiden ve bir takımının dahi ileride yapılması teklifden ise cümlesinin şimdiden inşası suretine bakılması matlub-ı ali olduğuna...” İ. HR. 5/207. 16 Rebiyülevvel 1256 (18 Mayıs 1840).

¹⁰⁵ HH.d. 22133. 30 Muharrem 1257 (24 Mart 1841)

*olunageldiğinden yüz nefer ameleye muhtaç olan fabrika on beş yigirmi nefer amele ile idare edüb imal eyledikleri emtialar kendülere dûn baha ile husule gelmekte olduğu ve memalik-i İslamiyede dahi icâd olduğu halde mutlaka çarh ve vapur kuvvetleriyle icra olunmadıkça ehven suret ile meydana gelmeyeceği aşikâr ise de...”*¹⁰⁶

Feshane özelinde motive edici ve önemli olan etken, hem Feshane içinde yeni kurulan Çuka Fabrikası’ndaki çuka üretimi, hem de Feshane’deki fes üretimi için eş zamanlı beygir kullanımının yetersiz kaldığının görülmesi olmuştur.¹⁰⁷ Çuka çarhları için fes çarhı dolaplarından güç sağlanmaya çalışılmış fakat çuka dinkhanesi ve boyahanesi de sürece dahil edilince mevcut güç bu yoğunluğu kaldıramayarak çuka çarhlarının bir kısmı durdurulmak zorunda kalmıştır. Çuka çarhlarının sisteme entegre edilebilmesi için fes ipliği üreten fes çarhlarının 1842 yılı Ağustos ve Eylül arası üretime ara vermesi gerekmiştir.

Feshane’nin ilk buhar makinesi İngiltere’den ithal edilmiştir. Muhtemelen Dundee şehrinde üretilmiş, daha sonrasında Londra’ya ve oradan da İstanbul’a deniz yoluyla getirilmiştir. Yirmi altı beygir kuvvetinde olan bu makinenin fiyatı beygir başı 41,5 lira hesabıyla belirlenmiş ve toplamda 1079 liraya mâl olmuştur. Bununla birlikte fes ve çuka milleriyle buhar makinesi düzeneğini birbirine bağlamak ve her biri için farklı döndürme hareketlerini gerçekleştirmesini sağlamak için çeşitli aletler satın alınmıştır. Makinenin su kazanında kullanılmak üzere denizden (Haliç’ten) su çekip tekrardan denizin açığına vermek üzere alınan elli yedi adet demir borunun da ithal edilen teçhizat arasında en önemli paylardan birine sahip olduğu görülmektedir.¹⁰⁸ Makine ve gerekli olan diğer aletler için harcanan miktara ek olarak bunların düzenlendiği şehirde sandıklanması, istiflenmesi, bağlanması ve önce Londra’ya sonra İstanbul’a getirilirken ödenen navlunları ve Londra’da ödenen komisyon ücreti ile birlikte toplam masraf 1878 lira 5 şilin 6 pense ulaşmıştır. Bu meblağ ise İstanbul’da

¹⁰⁶ HAT. 1229/47954. Çuha fabrikası için İngiltere’de tedkikatta bulunan Barutçubaşı Evanis tarafından çuhanın imaline ve fabrika masrafına dair verilen layiha.

¹⁰⁷ “...gerek çuka imalatına dair kaffe-i çarhların ve gerek fes imalatına mütedair bi’l-cümle çarhların kamilen layıkıyla idare ve icra olunması için beher hal vapura muhtaç olduğu tebeyyün etmiş olduğundan...”. HH.d. 32811, s. 112.

¹⁰⁸ “...celb olunan bi’l-cümle çarhları ve yigirmi altı re’s bargir kuvvetinde bir aded vapur kazganı vesair malzemesi ve bi’l-cümle yedeklik makineleri bahasıyla...”. HH.d. 12319.

ödenen simsariyesi ile 224 bin üç yüz kuruşa tekabül etmiştir. 140 bin kuruşluk miktarı alelhesap olarak ödenmiş¹⁰⁹ ve geri kalan 84 bin küsur kuruşluk kısmı ise yıl sonunda ödenerek hesap kapatılmıştır.¹¹⁰

Buhar makinesi ilk başta sadece çuka çarhları için kullanılmış, fes çarhları bir süre daha beygirlerle çalıştırılmaya devam etmiştir. Çuka üretiminde “vapur” kullanımına geçmek için Eylül 1843’te çarhlar durdurulmuş, Aralık 1843’te ise fes çarhları dahil tamamen buhar makinesi gücüne geçilmiştir.¹¹¹ Kullanılan seksen bir adet beygir 1843’ün sonunda satılmış¹¹² hatta beslenmeleri için mevcut bulunan arpa ve ahırdaki eşyalar dahi kısa süre sonra elden çıkarılmıştır.¹¹³ Fes üretimi mekanizasyon öncesi dahi yeterli görünmüş olacak ki, Feshane’deki makine ve diğer teçhizatın satın alımı konusunda en çok çuka üretimine odaklanılmıştır. 1830’larda kurulan İslimye Çuka Fabrikası’nın ordunun elbisesi için elzem olan çuka üretiminde yetersiz kaldığını ve İzmit Çuka Fabrikası’nın ise henüz kurulum aşamasında olduğunu düşünürsek bu odaklanmanın sebebi ortaya çıkacaktır. Bu sebeple Feshane’deki çuka üretimini geliştirmek için yine İngiltere’den ısmarlanan seksen üç sandık gibi büyük bir sipariş içinde yün hallaçlamak için şeytan dolabı, yünü taramak için kart tarakları, kumaşın havını kabartıp mikras ile kırkım aletleri ve mengene gibi tam teşekküllü bir satın alım gerçekleştirilmiştir. Su kazanlarından elde edilecek kuvvetin tüm çarhlara aktarılabilmesi için (*çarhhaneye buğu vermek için*) borular hazırlanmış olup boya kazanlarına, çuka yıkanacak büyük mermer havuzlara ve diğer çarhlara entegre edilmiştir.¹¹⁴

İthal edilen makine-teçhizat ve fabrika içinde gerçekleştirilen geniş kapsamlı inşaat masraflarını karşılamak üzere Feshane’nin hicri 1258 yılı (1842-1843) fes

¹⁰⁹ “Yigirmi altı re’s bargir kuvvetinde bu defa İngiltere’ye sipariş olunan bir kıta ma-alat-ı lazıme ve kazgan-ı vapur için ale’l-hesab olarak ita olunan.”. HH.d. 14049. Zilhicce 1258 (Ocak 1843).

¹¹⁰ “...mukaddemce ale’l-hesab olarak verilmiş olan meblağın mahsub ve tenziliyle küsur ita olunan mebaliğin mikdarı.”. HH.d. 14062. Şevval 1259 (Kasım 1843).

¹¹¹ “...iki yüz elli dokuz senesi muharremi gurrenden sene-i merkume şaban-ı şerifinin yigirmi üçüncü günü çarhların vapur ile icra olunacağı cihetiyle tatiline kadar sekiz mah müddette imal olunan...”. HH.d. 13027. 23 Şaban 1259 (18 Eylül 1843).

¹¹² “Çarhların vapur ile icra olunacağı cihetle mukaddemce mübayaa olunub bahaları masraf kaydolunarak mevcut bulunan bargirlerin fûruhtundan...”. HH.d. 14057. Kanun-ı Sani 1259 (Ocak 1844).

¹¹³ “Çarhların vapur ile icrası cihetiyle fûruht olunan çarh bargirlerinin ahurunda mevcut bulunub bî-lüzum olduğundan fûruht olunan bazı eşya bahası...”. HH.d. 14054. Şubat 1259 (Şubat 1844).

¹¹⁴ HH.d. 32811, s. 112.

üretiminden elde ettiği kâr kullanılmıştır. 1833 kese çarh masrafı ve 1729 kese inşaat masrafı olarak toplam 3559 kese masraf oluşmuş, 440 kese de yakın zamanda yapılacak harcamalara mahsup sayılarak 4000 keseye ihtiyaç duyulmuştur. Feshane'nin 1257 senesi kârından kalan ve 1258 yılında Osmanlı ordusuna verilen, çarşıda ve Beşiktaş, Tophane gibi mahallerdeki dükkanlarda satılan, tüccarlar aracılığıyla satılan feslerden elde edilen karın toplamı olarak 5001 kese hazır edilmiştir. İhtiyaç dahilindeki meblağ gerekli şekilde harcanmış, arta kalan 1001 kese ise sonradan oluşması beklenen masraflara harcanmak amacıyla Darphane'de bekletilmek üzere ayrılmıştır.¹¹⁵

Fes üretimi için gerekli olan ipliğin hem tarak hem de vargel çarhları ile üretilmesi halihazırda mekanize edilmiştir. Sonrasında, özellikle 1845 yılından başlayarak pek çok makine sipariş edilmiştir. Fes ve çukanın yüzeylerini havlandırmak için el ile kullanılan devediken (şardon) yerine 1845'in sonunda Belçika'dan iki adet şardon çarhı ve bin iki yüz adet şardon demiri sipariş edilmiştir.¹¹⁶ Artık dikenli bir bitki olan devedikeninin kullanımına son verilmiş, diken biçimindeki demirler kullanılmaya başlanmıştır. İstihdam edilen işçiler tarafından yapağının içinde bulunan çerçöpün ayıklanması işleminin makineyle yapılması için 1846 yılında İngiltere'den iki yüz lira (22 bin kuruş) fiyatla “*bir aded mükemmel çarh*” sipariş edilmiştir.¹¹⁷

Her ne kadar Avrupa'da gerçekleştirilmiş teknik ilerlemelerden teknoloji transferi yoluyla yararlanılsa da, teknik imkanlar dahilinde olan makine ve aletlerin Osmanlı topraklarında üretildiğinin bilinmesi gerekmektedir. Bahsedildiği üzere 1845 yılında iki adet şardon makinesinin ithalinden sonra, İstanbul'da sadece fes perdahtı

¹¹⁵ “...yigirmi bargir kuvvetinde temürden masnu' kebir kazgan vesaire bahasıyla zikr olunan çarhlar için ba-kontrato celb olunacak vapur bahasına mahsuben ale'l-hesab verilen derun-ı Feshane'de ebniye-i hümayun-ı şahane kalfası Evanis kalfa marifetiyle inşa olunan kebir vapur ocağı vesairenin tuğla ve kereste ve eşya-ı müteferrika baha ve amele yevmiyeleri ve çarhlar için tanzim olunan dolab ve boya ve buğu kazganları mahalleri ve koğuşların masarifi-i inşaiyye ve kazgan ve boruların nuhas ve kurşun baha ve masarifat-ı imaliyeleri ve çarh mühendisiyle dört nefer İngilterelü muallimlerinin ve amele-i sairenin maaş ve mahiye ve masarifat-ı müteferrikaları...”. D.DRB.İ. 8/30. 15 Rebiyülevvel 1259 (15 Nisan 1843).

¹¹⁶ HH.d. 14035. Teşrin-i Evvel 1261 (Ekim 1845). Birkaç ay sonra Marsilya'da tanzim ettirilen iki adet “nev-icad” şardon çarhlarından bahsedilmektedir. Bu kaydın Belçika siparişi olup olmadığı kayıtlardan anlaşılmamaktadır. HH.d. 16656. Şubat 1262 (Şubat 1846)

¹¹⁷ “Fes ve çuka imaline mahsus yapağının çerçöbünü tefrik için İngiltere'ye sipariş olunan makine...”. Mahsup kaydı için bkz. HH.d. 16655. Eylül 1262 (Eylül 1846). HH.d. 16651. Haziran 1262 (Haziran 1846).

için kullanılacak her biri yirmi altı fes kalıbıyla donatılmış altı adet şardon makinesi ve iki adet perdaht makinesi bir mühendis tarafından üretilmiştir. Makinelere yerleştirilecek fes kalıplarının üretimi için de marangoz istihdam edilmiş, kalıp maddesi olarak ıhlamur ağacı kullanılmıştır. Makinelerin üretim sürecinde iki “müste’men” demirci aylık 500 kuruşla bir yıl boyunca çalışmış, mühendise ise iş sonunda ikramiyesi verilmiştir.¹¹⁸

Tablo 5: İstanbul’da Üretilen Fes Şardon ve Perdaht Makineleri Masrafları

Teçhizat	Miktar	Fiyat
Altı adet şardon makinesi için dökme demir	3.094 kıyye	12.376 kuruş
İki adet perdaht makinesi için dökme demir	1.705,5 kıyye	6.822 kuruş
Pul ve tekerlek	4’er adet	231 kuruş
Demir kanat	12 adet	114 kuruş
Dökme piring	33,5 kıyye	670 kuruş
Dökme demir	168 kıyye	673 kuruş
Perdaht makinesi için alınan dökme demir	899 kıyye	2.921,5 kuruş
Şardon makinesi için alınan demir tel	86 kıyye	486 kuruş
Şardon çarhlarının milleri için alınan halka	157 adet	942 kuruş
Makineler için alınan piring	282 kıyye	5.650 kuruş
Toplam	-	30.885,5 kuruş

Kaynak: HH.d. 18329.

Teknik bilginin sınırlarının bu noktada başladığını gösteren “*Deraliye’de tanzim olunmaklıkda güçlük olub ehven baha ile Londra’dan mubayaa ve celb olunan fes perdahtı makineleri*” tabiri ile çeşitli makinelerin ithal edilmesinin gerekliliği, hem teknik bilgi yetersizliği hem de bu makinelerin üretilmeye çalışıldığında oluşacak masrafların Londra üretimi makineye göre fazla olacağı yönüyle vurgulanmıştır. Bahsedilen satın alımda fes perdaht makineleri, altı adet silindir, mikras ağızları, on adet makara, sekiz kanat, altı çift dirsekli makara getirtilmiştir. Bu aletlerin fiyatı, Londra’da vapura yüklenmesi ve komisyonu, İstanbul’da verilen navlun-gümrük vergisi vs. toplamda 12 bin kuruşa mâl olmuştur. İstanbul’da üretilen makineler için mühendise verilen ikramiye, bu meblağın yarısı kadardır. Londra’da üretilip

¹¹⁸ HH.d. 18329, s. 1.

Feshane'ye gelene kadar harcanan tüm masraflar dahil edildiğinde, bu ithalatın ne kadar hesaplı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu gerçek kabul edildikten sonra, makine ve teçhizat ithaline tüm hızıyla devam edilmiştir. Öncelikle Belçika'dan yüklü miktarda makine alımı gerçekleştirilmiştir. Feshane'de kullanılan eski tarakları yeni nesil taraklara dönüştürmek için kösele üzerine demir teller hazırlanması gerektiğinden 13 bin frank gibi büyük bir meblağa Belçika'dan demir telli kösele alınmıştır. Bunun yanı sıra ithal edilen yeni nesil iplik eğirme vargelleri yüzlerce işi barındırmaları açısından dikkat çekmektedir. Burada bahsedilen vargel, büyük ihtimalle Samuel Crompton'un geliştirdiği, eski sistemdeki bobin ve eğirme silindirlerinin sabit olduğu biçimi değiştirerek silindirleri makinenin sonuna sabit olarak, bobinleri ve işleri ise tekerlekler üzerinde hareket edebilen bir arabaya yerleştirmiş olan makineye (*spinning mule*) Osmanlıların verdiği addır. Bu makine ile, fitil halindeki taranmış-gevşek elyaf eğirme silindirleri arasından geçirilerek, arabanın geriye doğru çekilmesiyle ipliğin eğirilmesi sağlanmıştır. Tekrardan ileri doğru hareket ettirilmesiyle de eğirilmiş iplik bobinlere sarılmıştır.¹¹⁹ Bu ileri-geri hareketinden ötürü vargel olarak adlandırıldığı düşünülebilir. Belçika'nın doğusunda bulunan Verviy (Verviers) şehrinden Anvers iskelesine, oradan da gemiyle Marsilya'ya getirilerek İstanbul'a ulaştırılmıştır.¹²⁰

Tablo 6: Belçika'dan İthal Edilen Tarak ve Eğirme Makineleri¹²¹

Teçhizat	Miktar	Fiyat
"Nev-icad" olarak kendi kendisine iplik çektirilen kırk telli tarak	6 takım	10.698 frank
Yirmi altı telli olarak tarak	5 takım	8.625 frank
"Derst" tabir olunan çarh	4 takım	4.140 frank
Seksen işli vargel	1 adet	1.610 frank
İnce iplik eğirmek için yüz kırk işli, iki yüz işli ve iki yüz kırk işli vargeller	4 adet	8.020 frank
Tarakları bilemek için silindirli makine	1 adet	230 frank
Vargeller için demir işi	393 adet	451 frank
Fitilli tarakları bilemek için makine	2 adet	230 frank
Vargeller için sicim	34 metre	136 frank

¹¹⁹ Dölen, a.g.e., c., s. 240.

¹²⁰ "Fes ve çuka çarhları için Belçika'da tanzim ve mubayaa olunan nev-icad olarak envai çarh ve makine ve tarak kartları ve demir telden masnu kavsala ve ince iplik keşidesi için vargel...". HH.d. 18329.

¹²¹ Makinelerin düzenlenmesi ve satın alınması için İstanbul'dan usta Bolyan (Bouillanne) Marsilya yolu üzerinden Belçika ve Fransa fabrikalarına gönderilmiştir.

Vargeller için Armud tabir olunan aletler	4 adet	56 frank
Toplam	-	34.196 frank

Kaynak: HH.d. 18329.

Tarama ve eğirme makinelerinin yanı sıra, her ne kadar önceden İstanbul’da yerli imkanların elverdiği ölçüde üretilse ve sonrasında Londra’dan ithal edilse de Belçika’ya fes perdaht ve şardon makineleri sipariş edilmiştir. Kayıtlardaki bu makinelerin “nev-icad” olduğu vurgusu, perdaht makinelerinin neden yenilendiğini açıklar niteliktedir.

Tablo 7: Belçika’dan İthal Edilen Fes Perdaht ve Şardon Makineleri Masrafları

Teçhizat	Miktar	Fiyat
Yeni nesil eksiksiz fes perdahtı çarhları	1 takım	1500 frank
Yeni nesil eksiksiz fes şardonu çarhları	2 takım	6000 frank
Ağaç kalıp	4 adet	159 frank
Şardon demiri	10 adet	
Pirinç dökme kalıp	2 adet	
Bakır kalıp ve bakır forma	4 adet	180 frank
Paris’ten Marsilya iskelesine nakil için verilen araba ücreti	-	410 frank
Marsilya iskelesinden İstanbul’a değin verilen vapur navlunu	-	430 frank
Makine alımı için gönderilen küçük Bolyan’ın masraf ve ikramiyesi	-	4989 frank
Toplam	-	13668 frank

Kaynak: HH.d. 18329.

Makineler ithal edilirken aynı zamanda en iyi şekilde çalıştırılabilmesi için gerek buhar makinesiyle olan mil bağlantıları gerekse yedeklik olarak sonradan kullanılmak üzere gerekli olan çeşitli parçalar da alınmıştır. Hem fes hem de çuka üretiminde komplikasyon oluşturabilecek derecede çeşit ve büyüklükte makinelere sahip olan Feshane, her bir makineye yeterli ölçüde buhar gücünü ulaştırmak için farklı ithal ve tamir işlemleri gerçekleştirmiştir. Makinelerin çalışabilmeleri için milden gelen müteharrik gücü kayışlar aracılığıyla kullandıkları bilinmektedir. Bu kayışlar kullanıldıkça yıprandığından arada sırada tamir edilmeleri hatta yenilenmeleri gerekmiştir.¹²² Buhar makinesinin işleyişinin aksamaması için haftada bir defa içinin temizlenmesi gerekmiş, bu işlem için denizden su çekmeye yarayan bir adet tulumba ve tulumba için gerekli olan “İngilterekârî” boru İngiltere’den tedarik edilmiştir.

¹²² “Bilcümle çarhların icrası için mukaddemce tanzim olunmuş olan kayışların bazısının tamirat-ı külliyesiyle müceddeden tanzim olunan kayışlar için mubayaa olunan Frenk kavsası ve sırim vesaire ile istihdam olunan saraç yevmiesine ita olunan.”. HH.d. 18329.

Bahsedilen kayışların yanı sıra, yeni getirtilen fes perdaht makinelerinin müteharrik güce entegre edilebilmesi için Londra'dan çok sayıda mil ve parça edilmiştir.

Tablo 8: İngiltere'den İthal Edilen Mil ve Teçhizat Masrafları

Teçhizat	Miktar	Fiyat
Dökme sac kaplı davul	1 adet	38 lira 10 şilin
Tavandan asma ayaklı yatak	10 adet	9 lira 12 şilin
Ayaklar için alınan yağdanlık	36 adet	2 lira
Çelik kama	23 adet	1 lira
Cilalı olarak demir mil	3 adet	11 lira 2 şilin
Ayaklı yatakların kamaları ile pirinç boğazlıklar	10 adet	3 lira
Dundee şehrinden Londra'ya değin verilen navlun	-	5 lira 4 şilin
Gemi kaptanı senediyle Londra'da verilen mektup posta harcı	-	16 şilin
Londra'dan İstanbul'a değin verilen deniz sigortası	-	1 lira 15 şilin
Yüzde iki hesabıyla verilen komisyon	-	1 lira 9 şilin
Toplam¹²³	-	73 lira 8 şilin

Kaynak: HH.d. 18329.

Fes üretimi dahilinde buhar makinesinin kullanılmasının haricinde en büyük yenilik fes örme makineleri olmuştur. Geleneksel üretimde, kendilerine yumak halinde verilen iplikten fes ören örücü kadınları ikame niteliğinde olan bu makineler öncelikle Saksonya'dan ithal edilmiştir. Her biri altışar parçadan oluşmak üzere toplamda on iki parçadan ibaret iki takım makine 4900 flori¹²⁴ fiyatla satın alınarak Viyana üzerinden İstanbul-Feshane'ye getirtilmiştir. Yine Saksonya'nın Frenkburg şehrinden fes asabası¹²⁵ dokumak için tanesi 1225 flori olmak üzere altı adet, ayrıca tepesiyle beraber fes örmek için Saksonya'nın Nayştat şehrinden iki adet makine alınmıştır. Bunların hepsi Viyana üzerinden vapurlarla İstanbul'a ulaştırılmıştır. Fes dokumak için sadece Saksonya'dan makine ithal edilmemiş, aynı zamanda daha uygun fiyatlarla Fransa'dan alım yapılmıştır. Saksonya'dan alınan fes dokuma makinesinin tanesi 13 bin kuruşa mâl olurken, Fransa'dan alınan makinelerin her biri 1770 kuruşa mâl olması kayda değerdir.

Tablo 9: Fes Dokumak için Saksonya'dan İthal Edilen Makine Masrafları

Teçhizat	Miktar	Fiyat
Fes dokuma makinesi	6 adet	2450 flori

¹²³ Bir İngiliz lirası 110 Osmanlı kuruşu hesabıyla toplam 8074 kuruş etmektedir.

¹²⁴ Bir flori 442 pare hesabıyla makinelerin fiyatı 54.145 kuruş gibi yüksek bir meblağa ulaşmaktaydı.

¹²⁵ Fesin uzun silindirik kısmına verilen isim. James Redhouse, **Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü**, İstanbul: Sev Yayıncılık, 2017, s. 78.

Kurşun kalıbı	6 adet	36 flori
Çarhlar için miftah	6 adet	6 flori
Alınan iğne kalıbı	1 adet	10 flori
Makinelerin sandıklaması ve Viyana'ya değin verilen navlunu	-	36 florin
Yüzde iki hesabıyla Viyana'da verilen komisyon	-	50 florin
Toplam¹²⁶	-	2588 florin

Kaynak: HH.d. 18329.

Feshane'nin makine ve teçhizat tedarikine bakıldığında Fransa, Belçika, İngiltere ve Saksonya gibi ülkelerdeki makinelerin getirildiği ortaya çıkmaktadır. 1839 yılında Fransa'dan getirilen ve beygir gücüyle çalıştırılan fes ipliği eğirme ve tarak çarhları ile başlayan bu süreç, 1843'te beygir gücü kullanımından İngiltere'den getirilen buhar makinelerinden sağlanan inorganik güce geçişe kadar devam etmiştir. Buhar makinesinin kullanılmaya başlanmasıyla, özellikle 1845'ten sonra, hem çeşit hem de miktar bakımından bir çok makine tedarik edilmiştir. İngiltere'nin özellikle buhar makinesi ve parçalarının tedariki konusunda en ön planda olduğu görülmektedir. Saksonya'dan ise sadece fes örme-dokuma makineleri noktasında yararlanılmıştır. Makine tedariki yapılan Saksonya hariç diğer üç ülkeden özellikle tarak, eğirme, şardon ve perdaht makinelerinden ayırım gözetilmeksizin alım yapılmıştır. Belçika, fes ile ilgili makineler açısından en çok makine tedariki yapılan ülke olmuştur. İngiltere'den her ne kadar fes makinelerinden ziyade çuka makineleri alınsa da Fransa'dan alınanlara kıyasla daha fazla paya sahiptir.

Görüldüğü üzere, daha ucuz ve kaliteli fesler üretebilmek için hem hammadde hem de makine-teçhizat yönünden girişimlerde bulunulmuştur. Çok ince elyafa sahip olan ve kaliteli yünlü üretiminde kullanılan merinos yapağısı, kaliteli bir fes için de önemli görülmüştür. Yerli yapağıdan daha pahalı olmasına rağmen merinosa geçişin sebebi Tunus'taki gibi en kaliteli fesin üretilebilmesi olmuştur. Diğer yanda üretim aracı olarak çıkırıktan vazgeçilerek çarh üretimine hatta kısa bir süre sonra buhar gücüne geçiş de üretim maliyetlerinin düşürülmesiyle rekabet gücünün artırılma isteğinden kaynaklanmıştır. Bu hammaddeyi ve makineleri kullanarak üretimi sağlayacak olan teknik personel ve yürütmeyi sağlayacak idari personelin incelenmesiyle Feshane'nin işleyişi aydınlığa kavuşacaktır.

¹²⁶ 1 florin 440 pare (11 kuruş) hesabıyla toplam 28.468 kuruş etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FESHANE'DE İSTİHDAM

3.1. İdari Personel

Bir kurumun sorunsuz işleminin sağlanması en başta işinde ehil, çalışkan ve düzenli idari personelin varlığına bağlıdır. Devlet fabrikası olarak kurulan ve yürütülen Feshane yönetimi için de Osmanlı Devleti'nin önemli konumlarında görev almış kişiler nazır ve müdür olarak atanmışlardır. Özellikle güvenilir insanların seçilmesine özen gösterilerek askeriye ve memurlar için son derece önemli olan fesin üretiminde sorunsuz yönetim anlayışı hâkim olmuştur. Yöneticilerin yanı sıra, yazı işlerini yürütecek memurların istihdamına da önem verilmiştir. Hammaddelerin, ücretlerin, masrafların, gelirlerin, üretilen ve satılan ürünlerin kayıtlarını tutan önemli bir katip-mizancı grubunun çalıştığı fabrika, teknik personel olarak ustalar (muallimler) ve işçiler (ameleler) ile bir bütün halinde işlemiştir.

3.1.1. Yönetim

Fabrika yönetiminde “nazır”, “müdür” ve “fabrikatör” olarak üç ayrı pozisyon bulunmaktadır. Feshane Nazırı pozisyonu, ilk başta Fes Nazırı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhamediyeye ordusuna başlık olarak fes giydirilmesi kararının ardından bu işle ilgilenmesi üzere İzmirli Katip-zade Mustafa Efendi hicri 1243 (1827/28) yılında Fes Nazırı olarak tayin edilmiştir.¹ “*Bu münâsebetle fes i’ mâlî başlıca bir şey olduğundan buna erbâb-ı dirâyet ve liyâkatden birinin me’ mûriyeti bi’ t-tensîb böyle şeyler i’ mâl ve ihtirâ’ında mahâreti olan İzmirli Kâtibzâde Mustafa Efendi fes nâzırı nasb olundu.*”² Görüldüğü üzere fes imali konusuna vurgu yapılsa da Mustafa Efendi göreve ilk tayin edildiğinde ithal edilen fesleri tanzim etmekle meşgul olmuştur. Tayin edildiği 1827 yılına ait bir arizada belirtildiği üzere “...İzmirli Kâtibzâdelerin küçük karındaşı hâlâ mizan emini Hacı Mustafa Efendi kullarınca nazır nasb olunub cemî’ fesci esnafına gelen fesler anın

¹ Mehmed Süreyya, "Sicill-i Osmanî", İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c. IV, 1996, s. 1171.

² Ahmed Lûtfî, **Tarih-i Lûtfî**, c. 1, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290 (1873), s. 255.

*marifeti ve tamgasıyla fûruht olunuyor ve asakir-i mansure fesleri ahar kimesne fûruht edemeyüb nazıra mahsus oldu...”*³

Hâcegân-ı Divân-ı Hümayûn’dan olan Mustafa Efendi, ilk zamanlar sadece ithal edilen feslerin damgalanıp satılması ve Asakir-i Mansure zabıtları ve askerlerine verilmek üzere ambarlara fes temin etmişken; bir yıl içinde İstanbul’da fes üretimine de nezaret etmeye başlamıştır. “...ki be marifet-i Mustafa Efendi nazır-ı fes mubayaa ve imal ve ber-mahal-i mezburin ita şude...”⁴ İstanbul’un yanı sıra Edirne ve Bursa’da da fes üretilmeye başlanmasına binaen özellikle ordunun ihtiyacı olan miktarda fesin efektif bir şekilde temini önem arz ediyordu. Edirne’deki üretimden Çirmen Mutasarrıfı, Bursa’daki üretimden Âyân ve nihayet İstanbul’daki üretimden de Fes Nazırı Mustafa Efendi sorumluydu.⁵ Edirne ve Bursa feslerinin gerek renk gerek yumuşaklık yönünden eksiklikleri bulunmasına rağmen İstanbul fesleri 1830’un ortalarında (h. 1245 sonu) bile o mükemmeliyete erişememiş görünüyordu.⁶

Hem böyle bir kalite probleminin yaşanması hem de fes damgalarında yer alan fiyattan daha düşük fiyatla müşterilere satış gerçekleştirildiğinin öğrenilmesi önemli sorunlar olarak ortaya çıkmıştı. İstanbul’un fes üretimi konusundaki potansiyeli “*erbâb-ı vukuf*” tarafından ifade edilmesine rağmen başkente başarının sağlanamamış olması ve İzmir’e yığılmış Tunus feslerinin Fransız tüccarı üzerinden gümrüğe girmesi nedeniyle fiyatların ciddi miktarda artması gibi mevzular sebebiyle 1830’da Fes Nezareti lağvedilmişti. Masarıfat Nazırı Said Mehmed Efendi’nin takririnde Mustafa Efendi ciddi şekilde bu işin müsebbibi gösterilerek “*mumaileyhin rabıtasız hareketinden*” dolayı⁷ fes üretme işinin Frenklere düştüğü vurgulanmış, artık Fes Nezareti lağvedildiğinden orduya fes temini işi İhtisap Nazırı ve Gümrük Eminine devredilmişti. Mustafa Efendi’nin en son işlemi, sureti 19 Haziran 1830’da teslim

³ C. AS. 134/5976. 3 Rebiyülahir 1243 (24 Ekim 1827)

⁴ C. AS. 658/27676. 15 Şaban 1244 (20 Şubat 1829)

⁵ Kütükoğlu, a.g.m., s. 573.

⁶ C. AS. 1169/52095.

⁷ Daha önceki esnafla ilgili yaşanan bir sıkıntı sonrası padişah II. Mahmud “...bundan böyle nazır-ı mumaileyh de yoluyla hareket etmez ve ana buna gadr etmekte gezer ise hakkında vahim olacağını peşin kulağına koyasın...” yazarak Fes Nazırı Mustafa Efendi’yi uyarması için Sadrazam’a haber yollamıştı. HAT. 669/32620.

edilen satın alım olmuştu. Hemen akabinde İhtisap Ağası Hüseyin Faik Efendi ve Gümrük Emni Salih Bey marifetiyle fes teminine geçilmiştir.⁸

Bir süre boyunca yerli fes üretimi yerine ithal fesler öne geçmiş fakat 1832 yılında bu defa Feshane adıyla bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. 1827’de İzmir İhtisap Nazırı, 1831 yılında ise Harir Nazırı olan⁹ Ömer Lütfi Efendi’ye kısa süre sonra fes üretimi görevi de verilmiştir.¹⁰ Fes Nazırı olarak Feshane’nin kurumsal temellerini atan ve Osmanlı Devleti’nde fes üretiminin yoluna girmesini sağlayan kişinin Ömer Lütfi Efendi olduğunu söylemek gerekir. Sadece İstanbul’da değil, aynı zamanda Bursa, Edirne ve Selanik’te de fes üretimine yardım etmiştir. Padişah II. Mahmud, izlenimlerini açıkça yansıtan Hatt-ı Hümayununda “...Bursa ve Edirne ve Selanik taraflarından imal ettirilecek fesler yalnız mütesellim ve valilerine havale olursa layıkıyla imal ettiremeyeceklerinden bu husus Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi ile bi’l-müzakere mahal-i merkumeye münasibi üzere üstadlar gönderilerek ol veçhile imal ettirilmesini hususuna mübarek olunsun” diyerek yerel yöneticilerden ziyade Nazır’a güvendiğini Sadrazam’a bildirmiştir. Ömer Lütfi Efendi, bu merkezlerle fes ustası yollamanın yanı sıra, buralarda üretilen fesleri bizzat incelemiş ve eksik yönlerini bildirerek yol gösterici olmuştur.¹¹

Ömer Lütfi Efendi’nin nazırlığı boyunca belki de en büyük başarısı, üretimde her aşamanın güzel gittiği fakat boyama konusunda bir türlü başarı sağlanamadığı noktada Tunus’tan getirtilen fes ustalarından şüphelenip olayı çözmesi olmuştur. Bununla birlikte Kadirga’daki Cündi Meydanı’nda bulunan Feshane’nin gelişmeye başladığını bildirip daha büyük ve kullanışlı bir mekâna taşınmasını da o önermiştir. Eyüp’ün Defterdar İskeleyi’nin yakınındaki Beyhan Sultan Sarayı’nı Serasker Paşa’ya önerip taşınma işlemlerini başlatarak Feshane’nin aslî mekanına kavuşmasını sağlamıştır.¹²

---

⁸ C. AS. 288/11918.

⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "1826 Düzenlenmesinden Sonra İzmir İhtisab Nezareti", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, c. 13, 1987, s. 504.

¹⁰ Cezar, **a.g.e.**, c., s. 223.

¹¹ “...mamañih Edirne tarafı dahi defaten terk ettirilmeyerek mutasarrıf-ı müşarünileyh hazretlerine bi’t-tahrir daha eyüce yapıldırılmasına himmet olunmak münasib olacağını söylemiş...”. HAT. 326/18985.

¹² “...saray-ı mezkurda fes imal olunması hatır-ı çakeriye gelerek devletlü Serasker Paşa hazretlerine lede’l-ifade...”. C. İKTS. 20/982. 19 Zilkade 1248 (9 Nisan 1833)

Feshane'nin ve yurt içindeki fes üretiminin gelişmesiyle bizzat ilgilenirken, birlikte yürüttüğü çok fazla idarî yükü olduğu vakidir. Harir ve Fes Nazırı olmasının yanı sıra, Afyon Nazırı görevi de İstanbul'da devam etmiştir.¹³ Bu memuriyetleri daha işlevsel kılabilmek adına fes, afyon ve harir mizanı için kalem teşkilatı oluşturulmasını talep etmiştir. Uygun bir maaş ile zimmet ve sergi halifeleri, veznedarlar ve birkaç kâtabin tayin edilmesiyle bu teşkilatların tanzim edilmesini Mansure Defterdarına önermiştir. Afyon ve harir öşrü mezkûr defterdar tarafından oluşturulması kararlaştırılmış fakat Feshane-i Amire 1835 yılında Darphane-i Amire'ye bağlandığı için bu konuda yetki Darphane Nazırına ihale edilmiştir.¹⁴

Ömer Lütfi Efendi'ye fes üretimindeki hizmetleri ve Feshane'yi geliştirme çabaları karşılığında Temmuz 1836'da murassa imtiyaz nişanı verilmiştir. Nişan-ı Hümayun kaydında *“me'mur olduğu meham-ı saltanat-ı seniyemde hüsn-i tesviye ve temşiyetde ibraz-ı mesai-i cemileye gayret ve dikkati ve tahsisi asakir-i muntazama-ı ibad-ı şahanemin azam-ı levazımı olan fes imali ve Feshane-i Amire'yi tahsin...”* buyurduğu için kendisinden övgüyle söz edilmektedir.¹⁵

Ömer Lütfi Efendi'nin Ekim 1836'da vefat etmesi üzerine Feshane yönetimine eski Bozok sancağı muhassılı olan Kapıcıbaşı Süleyman Ağa tayin edilmiştir.¹⁶ *“Süleyman Ağa kullarının mücerreb ve mu'temed adam olması cihetiyle ana tevcih ve ihalesi...”* uygun görüldüğü belirtilerek önceden başarısı sınanmış ve güvenilir olduğu vurgulanmıştır. Yönetim devredilirken Feshane tarafından bir devir defteri hazırlanmıştır. Bu defterde Ömer Lütfi Efendi'ye verilen sermaye akçesi, üretilen ve satılan fesler, mevcut hammaddenin muhasebesi yapılmış; defterin sonunda belirttiği üzere *“işbu defterde gösterilen sermaye akçesine mukabil tamam ve nakıs olan fesler vesair muharreru'l-evsâf ve'l-ecnas eşya tamamen ve kamilen tarafımıza devr olunmuş ve ol veçhile kabul ve makbuzumuz olmuş olduğu malum olmak üzere işbu mahale sebt ü tahrir olunarak tahrir kılınmıştır”*.¹⁷ Buradan da anlıyoruz ki, haleften

¹³ Cezar, a.g.e., c., s. 251.

¹⁴ HAT. 490/24032.

¹⁵ A { DVNSNMH.d. 11. Evasıt-ı Rebiyülahir 1252 (30 Temmuz 1836)

¹⁶ HAT. 1328/51823. Cevdet tasnifindeki tevcih için bkz. C. ML. 591/24358. *“Fes Nezareti dahi Dergâh-ı Ali kapucibaşılarından olub kezalik atifet-i seniye sezaver olan Süleyman Ağa'ya...”*

¹⁷ HH.d. 21523. Feshane Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin yerine tayin edilen Süleyman Ağa'ya yapılan devir teslim defteri. 27 Receb 1252 (7 Kasım 1836)

selefe gerçekleşen devirlerde önce kapsamlı bir inceleme yapıp bu incelemenin verileri deftere kaydedilerek yeni nazırın onayına sunulmuştur. Böyle geçiş dönemlerinde muhasebe defterlerindeki üretim, satış ya da hammadde alımı kayıtlarında “der zaman-ı Ömer Lûtfi Efendi” ve “der zaman-ı Süleyman Ağa” olarak açıklayıcı ayrımlara gidilmiştir. Bu defterler sayesinde bir önceki yönetimin performansı ve yeni yönetimin elindeki olanaklar incelenebilir hale gelmiştir.

Süleyman Ağa ile birlikte Feshane fabrikası yöneticileri için ilk defa “müdür” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Süleyman Ağa’ya “fes nazırı”¹⁸ veya “Feshane-i Amire nazırı”¹⁹ şeklinde hitap edilmesinin yanında artık “Feshane-i Amire müdürü” de denmeye başlanmıştır.²⁰ Müdür ile nazır sıfatları arasındaki değişim çok sıkı görünse de, Şubat 1836’daki maaş kayıtlarından başlayarak hem nazır hem de müdür ayrı pozisyonlar olarak kaydedilmişti. Bu durum Ömer Lûtfi Efendi’nin nazırlığına özel bir durum olarak görülmektedir. Fabrika müdürü, o sıralarda fes üretimi Ömer Lûtfi Efendi’nin nezaretinde olduğu bilindiği için, sadece fabrikanın genel işleriyle ilgilenen bir memur olarak görülmektedir. Julia Pardoe’nin de bahsettiği üzere fabrika müdürü bu süreçte Mustafa Efendi’ydi.²¹ Osman Efendi ise “müdir-i sâni” olarak 1836’nın başına kadar müdür yardımcılığı görevini üstlenmişti. Bu tarihten sonra, yine önemli bir görev olan Feshane ambarcısı olarak görevine 800 kuruşluk maaşla devam etmişti.²² Mustafa Efendi’ye 1600 kuruşluk bir maaş verilirken, nazır olarak Ömer Lûtfi Efendi’nin maaşı 7500 kuruş gibi yüksek bir meblağdı. Bu dönemden sonra görüleceği üzere nazırlıkla müdürlük eşanlamlı olarak sürekli birbirinin yerine kullanılmaya başlanmıştır.

Yaklaşık iki yıllık görevden sonra Mayıs 1838’de müdürlüğü sona eren Süleyman Ağa’nın²³ yerine Hâcegân-ı Divân-ı Hümayûn’dan Selim Bey tayin

¹⁸ “...fes nazırı atûfetlû Süleyman Ağa marifetiyle...”. C. AS. 143/6340.

¹⁹ “Dergâh-ı Ali kapucubaşlarından Feshane-i Amire nazır-ı sabık Süleyman Ağa...”. HH.d. 15183.

²⁰ “Feshane-i Amire müdürü saadetlû Süleyman Ağa’nın...”. TSMA.e. 1320/84.

²¹ Julia Pardoe, **Sultanlar Şehri İstanbul**, (çev. M. Banu Büyükkal), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 550. Osmanlı Arşivi’ndeki maaş kaydı için bkz. HH.d. 32811, s. 11.

²² HH.d. 32811, s. 21.

²³ HAT. 1252/48398. Lûtfi Efendi Tarihi’ndeki tayin kaydı: “İşbu elli dört senesi sürre emanetine Feshane nazırı sabık Kapıcıbaşı Süleyman Ağa nasb olundu.” Ahmed Lûtfi, **Tarih-i Lûtfi**, c. 5, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302 (1884/85), s. 123.

olunmuştur.²⁴ Bu sırada gerçekleşen ilmiye, kalemiye ve askeriye rütbelerinin yeniden düzenlenmesinde Feshane müdürlüğü “rütbe-i salise” ile düzenlenmiştir.²⁵ Önceki müdür değişikliklerinde olduğu gibi burada da halef-selef muhasebesi Feshane ruznamçecisi tarafından yapılarak bir icmal/hülasa devir defteri hazırlanmış ve yeni müdür Selim Bey’in onayına sunularak mühürlenmiştir.²⁶ Selim Bey’in maaşı Mart 1839’a kadar 5000 kuruş olarak kalmış fakat bu tarihte ketebe ve muallimlerin maaşlarının düşüklüğü göz önünde bulundurularak yapılan zamlarla birlikte 3000 kuruş daha ilave edilerek aylık 8000 kuruşa çıkarılmıştır.²⁷

Selim Bey’in İzmir muhassıllığı için padişah tarafından uygun görülmesi üzerine²⁸ Feshane müdürlüğüne kimin getirileceği konusu Darphane-i Amire nazırı Ali Necip Paşa’ya bırakılmıştı. Bir devlet işletmesi olarak Feshane’nin karlılığı gibi durumlar direkt padişahın hazinesine yansıdığından müdürlüğün güvenilir birisine verilmesi bekleniyordu. Sonuçta, Kasım 1839’da aranan olumlu özellikleri barındırdığı bilinen Âmedî hulefâsından Muhtar Bey’in tayinine karar verilmiştir.²⁹ Yerine geldiği Selim Bey’in maaşı olan 8000 kuruşun üzerine 2000 kuruş daha zam yapılarak aylık 10000 kuruş kendisine maaş olarak tahsis edilmiştir. Maaş zammının yanı sıra, Feshane-i Amire müdürlüğü rütbesinin rütbe-i saliseden rütbe-i saniyeye geçişi de aynı zamanda gerçekleşmiştir.

Muhtar Bey bir buçuk yıl Feshane’de müdür olarak istihdam edildikten sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye’ye seçildiği için Mart 1841’de görevini bırakmak zorunda kaldı.³⁰ Müdürlüğe ilk defa Feshane’nin bağlı olduğu Darphane-i Amire katiplerinden birisinin tayin edilmesi kararlaştırıldı. Başta Darphane’nin emektar

²⁴ “...Feshane-i Amire müdürü saadetlü Selim Bey bendelerinin bidayet-i memuriyeti olan elli dört senesi rebülahiri...”. D.DRB.İ. 4/12.

²⁵ Lûtfî, **a.g.e.**, c. 5, s. 127.

²⁶ Devir defteri için bkz. HH.d. 15606.

²⁷ “...müdür-i mümaileyh bendelerinin kadim maaşı olan beş bin guruş üzerine üç bin guruş dahi zam ile sekiz bin guruşa iblağı...”. D.DRB.İ. 4/15.

²⁸ “...tayin edilecek bendelerinin her veçhile munsif ve umûr-âşinâ olması lazımeden ve Feshane-i Amire müdürü Selim Bey bendeleri evsâf-ı mezkûre ile munsif bendegandan olarak mahal- mezkûrun ana ihalesi...”. İ. DH. 4/148. 14 Şaban 1255 (23 Ekim 1839)

²⁹ “...nezaret-i mezkûreye memur buyrulacak bendelerinin emin ve mutemed olması lüzumuna ve amedi hulefâsından Muhtar Bey kullarının dirayet ve kabiliyet ve iffet...”. İ. DH. 8/366. Tayin tarihi için bkz. HH.d. 32811, s. 71.

³⁰ HH.d. 36, s. 43. Sultan Abdülmecid’in irade-i seniyesi için bkz. MB. İ. 1/4. 6 Safer 1257 (30 Mart 1841).

katiplerinden Yusuf Efendi'nin oradaki maaşı olan 1200 kuruşa 1800 kuruş ilavesiyle aylık 3000 kuruşla istihdam edilmesi düşünüldüyse de bazı mazeretler öne sürerek görev için uygun olmadığını bildirmişti. Müdürlük için uygun kişi arayışı sürmüş ve en sonunda Darphane-i Amire varidat mümeyyizi Esad Efendi'nin baş refiki olan Mehmed Said Efendi'de karar kılındı.³¹ Bu kararda, birlikte çalıştığı memurların “müdürlük-i mezbura ehil ve erbap olduğu” konusunda beyanatları etkili olmuştu.

Yusuf Efendi'ye teklif edilen maaşın kendisine yetmeyeceğini çünkü müdür olarak kendisine bir kayık, binek hayvanı, hiç olmazsa iki hizmetçi ve bir seyis gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Darphane'deki mevcut maaşına Feshane'den de 2500 kuruş eklenmesiyle ve varidat mümeyyizliği baş refikliğine de devam etmek üzere müdürlüğe tayin edilmiştir. Ömer Lütfi Efendi'den sonra ilk defa bir müdür Feshane'deki görevi dışındaki bir görevde daha istihdam edilmiştir. Maaş defterinde sadece Feshane tarafından ödenen 2500 kuruşluk miktar belirtilmiş³², tam maaşı ise daha sonradan düzenlenen bir defterde açıklığa kavuşmuştur. Feshane üzerinden ödenen maaş olan 2500 kuruş ‘*nısf-ı maaş*’ olarak kaydedilmiş, diğer 2500 kuruşluk yarısının ise Ceyb-i Hümayun hazinesinden ödendiği açıklanmıştır. Muhtar Bey'in 10000 kuruşluk maaşından sonra 5000 kuruş maaşla müdür istihdamı bu kişilerin önceki konumlarıyla ilgili olsa gerektir. Muhtar Bey âmedî hulefasından iken Said Efendi Darphane'deki mümeyyizlerden birinin baş refikiydi.

Bu defa da gereklilik üzere “müdür-i sabık mumaileyhin müddet-i idaresi muhasebesinin rüyet olunması” işlemleri için Feshane ruznamçesinden hazırlanan birkaç defter ile Darphane'deki kayıtlar karşılaştırılarak devir muhasebe defteri de aynı zamanda hazırlanmıştır.³³ Sayısal verilerin yanı sıra defterin sonunda uzun ve açıklayıcı bir muhasebe sureti metni yazılmış, gerekli bilginin bildirildiği kaydedilmiştir.

Mehmed Said Efendi, göreve başladığı Mart 1841'den itibaren vefat tarihi olan Ağustos 1846'ya kadar tam beş buçuk sene ile o döneme kadar en uzun süre müdürlük yapan Feshane müdürü olmuştur. Önceki müdürler başka kurumlara tayin edilerek

³¹ MB. İ. 1/4. 6 Safer 1257 (30 Mart 1841).

³² HH.d. 37, s. 9.

³³ Devir defteri için bkz. HH.d. 64. Ayrıca: HH.d. 36, s. 39. 24 Rebiyülahir 1257 (18 Haziran 1841)

müdürlükten ayrılırken Ömer Lütfi Efendi gibi vefatı nedeniyle müdürlüğü sona ermiştir.³⁴ Geriye 17 yaşında bir erkek çocuk bıraktığından Darphane tarafından tahsis edilen 2500 kuruşluk maaşın 500 kuruşu oğluna verilmesi uygun görünmüştür. Baki kalan 2000 kuruşluk maaş ise “*nizamı veçhile Darbhane-i Amire ketebesine tevzi’ ve taksimi usulü iktizasından bulunmuş*” ve sahib-i ayar efendi, tahrirat katibi Vecdi Efendi, Ceyb-i Hümayun katibi, Maden-i Hümayun meclis katibi Hüsnü Efendi ve Tevfik Efendi, varidat odası mümeyyiz-i sanisi Hasan Efendi, Tahrirat odasından Mehmed Hayri Efendi arasında dağıtılmıştır. Yıllık olarak verilen 6000 kuruşluk ödenek ise dört parça olarak Sahib-i Ayar Efendi, Vecdi Efendi, Nuri Efendi ve Es’ad Efendi arasında bölünmüştür.³⁵ Yeni müdürün kim olacağı konusunda çeşitli birim temsilcileri toplanıp fikir beyan etmişler ve Darphane Nazırı Tahir Paşa’nın hizmetinde çalışmış olan Mahmud Efendi 2500 kuruşluk maaşla 1846 yılının Ağustos ayı başında müdürlüğe tayin edilmiştir.³⁶

Feshane’de nazır ve müdürün yanı sıra fabrikatör adıyla da bir pozisyon bulunuyordu. Feshane fabrikatörü olarak vefat tarihi olan 1854 yılına kadar Hoca Ohannes Kuyumcuyan görev yapmıştır.³⁷ Fabrikatör Ohannes, Feshane’nin ihtiyacı olan makinelerin Avrupa’dan ithalinin gerçekleşmesinde, daha kârlı olacağını düşündüğü girişimlerde önerilerde bulunulmasında ve fabrikanın parasal (sermaye akçesi gibi) durumunun düzenlenmesinde sarraf olarak çok aktif bir rol oynamıştır.³⁸ Ne zaman göreve başladığı hakkında oğlu Bedros’un 1855 yılında kaleme aldığı dilekçesinde “*pederim müteveffa-ı mumaileyh yirmi beş seneden beri Feshane-i Amire’de sadakat u cansiperane çalışub çabalamış*” ifadesinin bulunması³⁹ ve Darphane-i Amire Nazırı Mehmed Tahir Paşa’nın “*fabrikatör-i mersum Ohannes kulları Feshane-i Amire’nin hin-i bidayetinden şimdiye değin*” çalıştığını yazması⁴⁰ ile

³⁴ “...Feshane-i Amire müdürlüğü hidmetinde bulunan Said Efendi bendeleri bu defa hulul-u ecel mev’udıyla vefat etmiş...”. D. DRB. İ. 16/4. 15 Şaban 1262 (8 Ağustos 1846).

³⁵ D. DRB. İ. 16/4. 15 Şaban 1262 (8 Ağustos 1846).

³⁶ “...Feshane-i Amire’den mütehasıs olan mahiye iki bin beş yüz gurus maaş ile mumaileyh Mahmud Efendi’nin müdürlük-i mezburaya tayini hususu...”. HH.d. 37, s. 73.

³⁷ Dadyan ailesinden Barutçubaşı Hoca Ohannes ile isim ve dönem benzerliği olsa da Barutçubaşı Hoca Ohannes Zeytinburnu Demir Fabrikası ve Veliefendi Basma Fabrikası gibi fabrikaların idaresinde söz sahibi olmuştu. ŞD. 2855/47. 29 Rebiyülahir 1287 (29 Temmuz 1870) “...temür ve çuka ve akmişe ve basma fabrika-ı hümayunları idaresine ba-irade-i seniye memur ve tayin buyrulub...”

³⁸ Önceleri yine bir zimmî Feshane sarraflığı yapmaktaydı. HH.d. 32811, s. 11.

³⁹ İ. DH. 315/20304. 17 Rebiyülahir 1271 (7 Ocak 1855)

⁴⁰ D. DRB. İ. 24/44. 5 Zilhicce 1864 (2 Kasım 1848)

Feshane'nin kuruluş yıllarından beri Hoca Ohannes'in istihdam edildiği sonucuna ulaşılabilir.

Feshane hesaplarının muhasebesi ve diğer pek çok konuda Darphane-i Amire ile müzakere ederek fabrikanın idare edilip gerekli düzenlemelerin yapılmasından fabrikatör sorumluydu. Aynı zamanda gerek ipek gibi hammaddelerin alınması gerekse işçi ücretlerinin verilmesi için lazım olan paranın kaime evrakından nakde dönüştürülmesinde sarraf olarak ilgilenmiştir.⁴¹ Yine işçi ücretlerine harcanmak üzere Galata sarraflarından Feshane adına borç alımı işlemlerini yürütmüştür.⁴² Sadece Feshane'nin değil, aynı zamanda İslimye Çuka Fabrikası gibi dönemin diğer önemli fabrikalarına Fransa'dan makine tedarikinde görev yapmıştır.⁴³

Feshane'nin içine bir Çuka Fabrikası'nın kurulması teklifini bir layiha kaleme alarak Fabrikatör Ohannes önermiştir.⁴⁴ Buna bağlı olarak, özellikle Fransa ve İngiltere'den ithal edilecek çeşitli makine ve aletlerin satın alınmasında girişimleri başlatmıştır.⁴⁵ Odesa'dan yapağı satın alınması için parasal işlemleri gerçekleştirmiştir. Görüldüğü üzere, Feshane'nin yurtdışıyla olan ilişkilerinde birinci derecede sorumlu ve yürütücü kişi olmuştur.

1839'da Feshane'deki maaş zammı düzenlemesinde Hoca Ohannes'in eski maaşı, 2000 kuruş üzerine 1000 kuruş zam yapılarak 3000 kuruşa yükseltilmiştir.⁴⁶ Bu maaş iyileştirmesi sonrasında dahi yaptığı hizmetler göz önünde bulundurulmuş ve 1841'de maaşına 2000 kuruş daha zam yapılarak toplamda 5000 kuruşa ulaştırılmıştır.⁴⁷ Uzun yıllar süren başarılı fabrikatörlüğü sonrasında 1848'de Darphane-i Amire Nazırı Mehmed Tahir Paşa'nın tezkeresinde belirttiği üzere “...*bu misillü fabrikatör*

⁴¹ “*Fabrikatör marifetiyle nakde tebdil olunan...*”. HH.d. 20926.

⁴² “*Feshane-i Amire amelesinin yevmiyesiyle masarifat-ı zaruriyesine sarf ve ita etmek üzere akçenin lüzumu olmak cihetiyle yine fabrikatör-i mersum marifetiyle Galata sarraflarından ba-güzeşte ahz olunan akçe...*”. HH.d. 14037.

⁴³ Adnan Giz, “İslimye Çuha Fabrikası”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, c. 3, S. 27, 1968, s. 15.

⁴⁴ C. DRB. 64/3190. 25 Receb 1257 (12 Eylül 1841)

⁴⁵ “*Feshane-i Amire fabrikatörü marifetiyle Londra ve Fransız ve Belçika taraflarından tanzim ve mubayaa olunan kaffe-i çarh vesairenin...*”. HH.d. 16656. “*Feshane-i Amire fabrikatörü Hoca Evanis bazirgan marifetiyle Belçika'dan tanzim ettirilüb bu defa Dersaadet'e bi'l-vürud fabrika-ı mezkurda mahallerine vaz' olunmakta olan yapağının çörçöbünü tefrik etmek ve...*”. HH.d. 14068.

⁴⁶ D. DRB. İ. 4/15. 11 Receb 1255 (20 Eylül 1839)

⁴⁷ “*...mersumun maaş-ı kadimi olan üç bin guruş üzerine iki bin guruş dahi zam ile beş bin guruşa iblağı tensib kılınmış olmağla...*”. HH.d. 36, s. 43.

hizmetlerinde bulunan kullarına hizmetlerine mükâfaten ve imtiyâzen birer kıta berat-ı âli ita olunageldiği misillü fabrikatör-i mersum Ohannes kulları dahi emsali misillü bir kıta berat-ı âli ita ve ihsan buyrulmasını öteden berü ümit-var ve niyaz-mend olmakta idüğü...” Sultan Abdülmecid’e berat konusu sorulmuş ve “*meşhud olan sıdk ve istikametine mükafaten*” berat takdim edilmesi kabul edilmiştir.⁴⁸

Tablo 10: Feshane Yöneticilerinin Görev Süreleri ve Hüviyetleri, 1827-1846

İsim	Görev Süresi	Önceki Görev	Ayrılma Nedeni
Kâtip-zâde Mustafa Efendi	1827-1830	İhtisap Emni	Nazırlığın ilgası
Ömer Lütfi Efendi	1832-1836	Harir Nazırı	Vefat
Süleyman Ağa	1836-1838	Kapıcıbaşı	Azil
Selim Bey	1838-1839	Hacegan-ı Divan-ı Hümayun	İzmir Muhassıllığı
Ahmet Muhtar Bey	1839-1841	Âmedi Hülefası	Meclis-i Vâlâ üyeliği
Mehmed Said Efendi	1841-1846	Mümeyyiz baş refikliği	Vefat

Kaynak: HH.d. 21523, 13669, 32811, 36; C. İKTS. 9/430; C. ML. 344/14194; MB. İ. 1/4; D. DRB. İ. 4/12, 16/4; HAT. 1252/48398; İ. DH. 8/366.

3.1.2. Memurlar

Feshane’de görevli idari personele ait ulaşılabilen defter kayıtlarının en erkeni 1251 Rebiyülevvel (Haziran 1835) itibariyledir. Bu defter kaydının farkı, pek çok personele zam yapılmasıyla ortaya çıkmaktadır. 1252 yılının Muharrem – Safer (Nisan – Haziran 1836) aylarındaki son ayrıntılı memur maaş defterinden sonra memur maaşları toplanarak aylık olarak gösterilmeye başlanmıştır. Ayrıntılı olarak sunulan kayıtlarda ise memurun adı, fabrikada hangi alanda istihdam edildiği, aylık maaşı ve ilgili aylarda kendisine verilen toplam miktar gösterilmektedir.

Bu grubun içinde “*ketebe*” yani katipler ağırlıktaydı. Katipler arasındaki en önemli konumda “*ruznamçeci*” vardı. Ömer Lütfi Efendi’nin 1835’te Feshane’nin teşkilatlanması için kaleme aldığı tahrir üzerine Darphane-i Amire katiplerinden Tevfik Efendi-zade Emin Efendi Feshane ruznamçecisi olarak tayin edilmişti.⁴⁹ 1839’daki maaş defterinde Raşid Efendi ruznamçeci ve Kadri Efendi ise ruznamçeci

⁴⁸ İ. DH. 183/10128. Feshane-i Amire fabrikatörü Ohannes’e verilecek berat-ı aliyenin takdimine dair irade.

⁴⁹ “...*Darbhane-i Amire kâtibi Tevfik Efendi-zade Emin Efendi ruznamçeci tayin buyrulmuş olmağla...*”. HAT. 490/24032.

yamağı olarak karşımıza çıkmaktadır. 1844 yılında ruznamçeci ihtiyacı ortaya çıkmış, bunun üzerine Darphane-i Amire varidat odasında çalışan Hafız Ahmed Efendi tayin edilmiştir.⁵⁰ Ruznamçeci, günlük gelir, masraf ve eşyalarla ilgili yevmiye defterini tutan memura denmekteydi.⁵¹ Bu memur, fabrika müdüründen bile ilk zamanlarda daha fazla maaş almaktaydı. Görevi itibariyle fabrikadaki diğer katiplerin tuttuğu kayıtlarının son işlemi kendisi tarafından yapıyordu. İşleyiş açısından Feshane’de üretilen feslerin askerî elbise ambarına teslim edildiği ilmühaberi ruznamçecisine gönderiliyordu.⁵² Mart 1835’ten beri Feshane’nin bağlı olduğu kurum olan Darphane-i Amire’ye takdim olunan hülasa defterler de Feshane ruznamçesi tarafından terkim ediliyordu. Sadece hülasa (özet) defterler değil, aynı zamanda mufassal (ayrıntılı) defterler de ruznamçeci tarafından hazırlanıyordu. “*Feshane-i Amire ruznamçesinden bi’t-terkim takdim olunan iki kıta defter-ı mufassal ve diğer bir kıta hülasa defterinde yegan yegan terkim ve beyan olunduğu veçhile...*”⁵³ Tüm bunlara bakıldığında, fabrikanın iç işleyişine dair asıl yürütücünün ruznamçeci olduğunu söylemek mümkündür.

Müdürler sonrasında en yüksek ücreti örülen feslerin kaydını tutan “kâtib-i evvel”, yani birinci kâtip olan Ahmed Efendi alıyordu.⁵⁴ Bu başkâtibin görevi, örücü işçilerinin ördüğü feslerin kaydını tutmaktı. Muhasebe kaydı açısından diğerlerine nazaran mamul malın kaydını tuttuğundan ruznamçeci ve müdürlerden sonra en önemli konumda bulunuyordu. Birinci kâtip, yardımcılarını denebilecek “kâtib-i sâni”, “kâtib-i sâlis” ve “kâtib-i râbi” olarak adlandırılan ikinci, üçüncü ve dördüncü katiplerle birlikte çalışıyordu. İkinci kâtip İzzet Efendi haricinde diğerleri sürekli olarak değişmiş, 1836 yılında üçüncü kâtip Kadri Efendi ikinci kâtibin, 1835 Kasım

⁵⁰ TSMA.e. 1320/78, 14 Safer 1260 (5 Mart 1844)

⁵¹ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 3, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 60.

⁵² “...mucebince ilmühaberi verilmek ferman buyrulmağın mucebince kayd olunub bin beş yüz aded fesin teslim-i anbar olunduğunu mübeyyin fes ruznamçesine işbu ilmühaber verildi. 4 Cemaziyülevvel 1252.” C. İKTS. 23/1105.

⁵³ HH.d. 36, s. 47A.

⁵⁴ HH.d. 32811, s. 11.

ayında işe başlayan dördüncü kâtip Ahmed Efendi de birinci kâtip muavinliğinde görevlendirilmişti.⁵⁵

Mamul mal katiplerinden sonra yapağı ambarı kâtibi, tarak katipleri, çıkırık katipleri, beyaz perdaht kâtibi ve kırmızı perdaht kâtibi gelmektedir. Yapağı ambarı kâtibi görevinde bulunan Numan Efendi, Feshane’de bulunan yapağı ambarına giren ve çıkan miktarı kayıt altına alırdı. Yapağı ambarı mizancısıyla koordineli bir şekilde çalışırlardı. Tarak katipleri ise iplik olarak eğirilecek yapağının tarakla taranma işlemlerini takip ederlerdi. Taranma öncesinde yapağının yumuşatılması için ilave edilen zeytinyağı miktarıyla elde edilen toplam miktarı yazar, sonrasında kaba ve ince taraklarla taranan yapağıdaki kıyye başına ve toplam noksan miktarı belirlerdi. İlk başta dört kişi olan tarak katipleri, 1836 yılında en kıdemli katipler olan Rasim Efendi ve Raşid Efendi arasında sırasıyla kaba tarak kâtibi ve ince tarak kâtibi olarak ayrı departmanlara bölünmüştü. Çıkırık katipleri de aynı şekilde zeytinyağıyla hazırlanmış yapağıyı fes örmek için gerekli olan yün ipliğe dönüştürmek için kullanılan çıkırıkla imal sürecini takip ederlerdi. Taramada olduğu gibi çıkırıkla iplik eğirmede de miktar kaybı yaşanırdı. Bu miktarları kıyye ve toplam miktar bakımından kayıt altına alanlar çıkırık katipleriydi. 1836’da iki yeni kâtibin de eklenmesiyle dört kâtip (Abdullah Efendi’nin nezaretinde) bu departmanda görev almıştı. Katiplerin sonuncuları beyaz perdaht ve kırmızı perdaht katipleriydi. Bu kişiler de bu işlemlere tâbi tutulan fesleri defterlere kaydederdiler. Beyaz perdaht kâtibi Mehmed Efendi, kırmızı perdaht kâtibi ise Feyzi Efendi’ydi.

Tablo 11: Feshane Memurlarının İsim, Görev ve Maaşları, 1835-1836 (Kuruş)

İsim	Görev	Eski Maaş	Zam	Yeni Maaş
Ahmed Efendi	Baş Kâtip	750	+100	850
İzzet Efendi	İkinci Kâtip	400	+200	600
Kadri Efendi	Üçüncü Kâtip	250	+100	350
Rasim Efendi	Tarak Kâtipleri	250	+150	400
Raşid Efendi		230	+120	350
Kadri Efendi		170	+80	250
Abdi Efendi		250	+100	350

⁵⁵ HH.d 32811, s. 21. Birinci kâtip ile muavininin her ikisinin de Ahmed Efendi olarak kaydedilmesi kayda değerdir. Maaş defteri incelendiğinde, muavin Ahmed Efendi’nin aslında önceki dönemlerdeki çıkırık kâtibi olduğu açıkça görülmektedir.

Numan Efendi	Yapağı Ambarı Kâtibi	200	+100	300
Abdullah Efendi	Çıkrık Kâtipleri	350	+100	450
Ahmed Efendi		250	+150	400
Ömer Efendi	Beyaz Perdaht Kâtibi	275	+75	350
Necid Efendi	Kırmızı Perdaht Kâtibi	300	+200	500
Halil Ağa	Dinkhane Memuru	500	-	500
-	Dinkhane Memuru Yardımcısı	100	-	100
-	İkinci Dinkhane Memuru	150	-	150
Mehmed Ağa	Kabus Mizancısı	300	+50	350
Süleyman Ağa	Kabus Mizancısı Yardımcısı	175	+75	250
Abdi Ağa	Taraklar Mizancısı	200	+50	250
Hacı Mustafa Ağa	Çıkrık Mizancısı	200	+50	250
Zeynel Ağa	Yapağı Ambarı Mizancısı	150	+50	200
Toplam		5450	+1750	7200

Kaynak: HH.d. 32811.

3.2. Teknik Personel

Teknik personel olarak üretimin yürütücüsü ustalar ile işi gerçekleştiren işçilerin niteliği çok önemli olmuştur. Gerekli teknik bilgi eksikliğinden kaynaklanan sorunları aşarak nitelikli işgücüne ulaşan Feshane’de her işlem için ayrı bir usta-işçi grubu istihdam edilmiştir. Eski usulde (çıkırık) nitelik kazanmış teknik personelin, daha sonrasında fabrikaya çeşitli çarh ve buhar makinelerinin entegre edilmesiyle yeniden eğitim sürecine girmeleri gerekmiştir. Usta ve işçiler, ilk eğitimi sağlayan Tunusluların ardından bu defa Fransız ve İngiliz ustaların getirilmesiyle yeni usule (çarh) adapte edilmişlerdir.

3.2.1. Ustalar (Muallimler)

3.2.1.1. Feshane’de Tunuslu Ustalar Dönemi

Daha önceden İstanbul’un yanı sıra Edirne, Bursa ve Selanik’te de fes üretimiyle ilgili girişimler olduysa da istenilen sonuç elde edilememiştir. Bu başarısızlığın istihdam edilmiş olan mevcut yerli usta ve amelelerden kaynaklandığı düşünülmüş ve çözüm arayışına girilmiştir. Bunun için Tunus’tan, fes üretiminde yetenekli ve deneyimli usta ve amelelerin İstanbul’a getirilmesi ve istihdam edilmesi düşünülmüştür.

Bu *know-how* transferi için neden Tunus'un tercih edildiği önemli bir konudur. Tunus, şeşiya (Ar. شاشية, Fr. Chéchia) denilen ve fese çok benzeyen bir başlık üretiminde kalite ve üretim bakımından en ileri ülke konumundaydı. Üretimde iş bölümü gelişmiş olup iplik eğirme, kabus örme, dinkleme ve boyama gibi farklı işlemler Tunus'un farklı bölgelerinde gerçekleştiriliyordu. Tüm bu alanlarda çalışan usta ve işçiler, işlerinde derin bilgiler edinmişlerdi. 18. yüzyıldan itibaren geniş bir alana farklı çeşitlerde (boyut, renk vb.) fes üretip ihraç eden Tunus fes sektörü, İstanbul ve İzmir'e de fes ihraç ediyordu. Yüzyılın ikinci yarısında uluslararası rekabete katılan Fransız ve İtalyan başlık üreticilerinin ürettikleri feslerin aksine, Tunusluların ürettiği fesler daha ince, daha sağlam ve daha parlak renkliydi.⁵⁶ Hatırlanacak olursa, fesin Osmanlı askerine giydirilme kararının hemen ardından 50 bin adet fes yine Tunus'tan sipariş edilmişti.⁵⁷ Bu karar da Osmanlı yöneticilerinin zihinlerinde fes üretimi ile Tunus'un ne kadar bağlı olduğunun bir göstergesidir. Üstelik Tunusluların 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da bir "başlık" şirketi kurdukları da Fransız arşivlerinde görülmektedir.⁵⁸ Anlaşılan o ki, Osmanlılar tarafından Tunusluların fes üretiminde ileri oldukları uzun süredir biliniyordu ve tüm bu bilgiler düşünüldüğünde, onların Feshane'de eğitici olarak istihdam edilmesi mantıklı bir karardı.

Serasker Paşa'nın kaleme aldığı takrirden belirtildiği üzere, Tunusluların istihdamının kararlaştırıldığı sırada İstanbul'da bulunan Tunus Baş-hempâsı Mustafa Pehlivan'a bu işi düzenleme görevi verilmiş ve açıklayıcı bir defter hazırlaması istenmiştir. Bu defterde dokuyucu, sabbağ (boyacı), terbiyeci, üstad ve amelenin yanı sıra başka hangi amele birimlerinin getirilmesi gerekliyse yazılmış ve Feshane'de hangi işte istihdam edilecekleri de defterdeki kayıtlarının üzerinde kırmızı mürekkeple açıklanmıştır. Diğer birimlerden ziyade, defterde yer alan marangozun, fes üretiminde kilit bir konumda olduğu yanına düşülen şerhte açıkça belirtilmektedir.⁵⁹ Bu marangoz, fesin çarh altında olan terbiye sandığını yapmakta olup, İstanbul'da bulunan çok sayıda yetenekli marangoz olmasına rağmen özellikle onun getirilmesine

⁵⁶ Lucette Valensi, "Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en tunisie et en france aux XVIIIe et XIXe siècles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, c. 16, S. 3, 1969, s. 386.

⁵⁷ Lütü, *a.g.e.*, c. 1, s. 255.

⁵⁸ Valensi, *a.g.m.*, s. 391. 24 Temmuz 1760 ve 8 Nisan 1775 tarihlerine ait iki kayıt.

⁵⁹ HAT. 319/18748.

büyük önem verilmiştir. Diğer usta marangozların yaptıklarından farklı tekniklerle çalışan bu usta, kendi memleketinde bile nadir bulunduğu ve getirilmediği takdirde diğerlerinin pek işe yaramayacağı belirtilmiş, diğer tüm usta ve amelelerle birlikte istihdam edilmesi kararlaştırılmıştır. Sultan II. Mahmud, Serasker Hüsrev Paşa'nın takriri üzerine yazdığı hatt-ı hümayununda şöyle demiştir.

“Manzûrum olmuşdur. Tunus'dan bu fesci amelesinin Dersaadet'imize celbiyle bu tarafda imal ettirilmesi pek münâsib olacağından tıbk-ı Serasker Paşa'nın işbu takririnde inha ve pusulada gösterildiği üzere lazım gelen emri ısdar olunmak üzere tanzim ve icrâsına mübâderet olunsun.”

Tablo 12: Tunus'tan Talep Edilen Usta ve Halifeler

Usta ve Halifeler	Kişi Sayısı
Asıl fesci ustası	2
Beyaz fes işlemek için halife	2
Kırmızı fes işlemek için halife	2
Yün tarakçısı ustası	2
Örücü olmak üzere hatun	2
Eğirici olmak üzere hatun	2
Boyacı ustası	-
Batan ⁶⁰ ustalarından yıkayıcı ustası	1
Batan ustalarından marangoz	1
Toplam	14

Kaynak: HAT. 319/18748 A.

Bu sırada, Kaptan Paşa'nın divitdârı olan Ali Bey, Asakir-i Mansure ordusuna yeni asker tanzimi için Tunus tarafına yollanacağından, defterde yer alan usta ve amelenin İstanbul'a gemiyle getirilmesi görevi, Tunus Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya sunması için kaleme alınan bir ferman ile birlikte kendisine verilmiştir.⁶¹ Kısa sürede beş bin asker talim yaptırılıp tanzim olunmak için bir kolağasıyla beraber toplanmış; Hüseyin Paşa'nın takririnde belirttiği üzere, talep edilen usta ve ameleler esnaf emini

⁶⁰ Batan kelimesi İspanyolca kökenli olup Dinkhane'nin karşılığıdır. Kolçak'ın çalışmasında çuha değirmenleri olarak geçse de bu imalathanelerin yaptığı iş yünlü kumaşları sıcak suda dövülerek sıkışmasını sağlamaktır. Özgür Kolçak, "Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)", (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005, s. 40.

⁶¹ Ahmed Lûtfi, **Tarih-i Lûtfi**, c. 3, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1292 (1875), s. 169-170.

tarafından meşhurları arasından dikkatlice seçilmiş ve aileleriyle birlikte bir gemiye bindirilerek İstanbul'a yollanmıştır.⁶²

Hazırlanan defterde toplam 14 kişi yollanması istense de Tunus'tan 23 kişi gönderilmiştir. Bu ustalar 3 Şubat 1832'de, hicri Ramazan ayının başında İstanbul'a ulaşmışlardır.⁶³ Yollukları için 2000 kuruş harcanmış ve 1832 yılının Ramazan ayından itibaren maaşları ödenmeye başlanmıştır. Aynı zamanda Beykoz'da konaklamaları sırasında yiyecek, elbise ve yatak ihtiyaçları için 5831 kuruş tahsis edilmiştir.

Tunuslu ustalar, yanlarına verilen Bursalı kalfa ve şakirtlere fes üretiminin inceliklerini öğretmek üzere istihdam edilmişlerdir. Bulundukları süre içinde ilk başta bükücü (çıkırıkçı), tarakçı ve örücülerin eğitilmesi önemsenmiştir. Fes üretiminin en temel aşamaları olan ipliğin hazırlanması ve fesin örülmesinin öğretilmesi öncelikli görülmüştür. Gerekli eğitim verilmiş olacak ki, 1247 Ramazan'ında göreve başlayan tarakçı muallimi, bükücü muallimi ve örücü muallimi 1248 Rebiyülevvelinde kayıtları sonlanmaktadır. Onlardan eğitim alan yerli elemanların da kayıtları aynı şekilde son bulmuştur.

---

⁶² HAT. 455/22475. 9 Receb 1247 (14 Aralık 1831)

⁶³ "...mezkûr muallimlerin Dersaadet'e vusulleri tarihi olan kırk yedi senesi ramazan-ı şerifi gurreinden...". C. İKTS 7/330. 5 Şaban 1249 (28 Aralık 1833).

Tablo 13: Tunuslu Ustaların ve Tercümanın Çalıştıkları Süre ve Maaşları

Görev	İsim	Kişi Sayısı	Aylık Maaş (kuruş) ⁶⁴	Süre (ay)	Toplam Maaş (kuruş)
Fesçi muallimi	Hacı Ali Becad	1	1.200	13,5	16.200
Fes muallimi	Bilanko	1	500	8	4.000
Boyacı muallimi	Hüseyin bin Muhammed	1	800	7	5.600
			600	6,5	3.900
Battan muallimi	Muhammed bin İbrahim	1	1.500	7	10.500
			500	11	5.500
Battan muallimi	Ali bin Hüseyin	1	800	7	5.600
			500	1	500
Örücü muallimi	-	1	400	7	2.800
Bükücü muallimi	-	2	600 (300)	7	4.200
Tarakçı muallimi	Mesmur?	1	400	7	2.800
Tarakçı muallimleri	Hacı Muhammed ve Ali Efgar	2	800	7	5.600
			500	6,5	3.250
Perdahtçı muallimleri	-	6	3.000 (500)	7	21.000
			1.800 (300)	6,5	11.700
Perdahtçı muallimi	Bilankozade Salih	1	350	10	3.500
			500	6	3.000
Tercüman	Muhammed Halife ve tevâbi'	5	800	7	5.600
			700	6,5	4.550
Toplam		23	-	-	119.800

Kaynak: D.BŞM.d 9905.

⁶⁴ Tablo 13 ve 14'te bu sütunlarda belirtilen miktarların yanında parantez içinde bulunan miktar, kişi başına aylık maaşları göstermektedir.

Tablo 14: Tunuslu Ustaların Teknik Bilgi Aktarımı İçin Yanlarına Verilen Yerli İşçinin Çalıştıkları Süre ve Maaşları

Görevi	Kişi Sayısı	Aylık Maaş (kuruş)	Süre (ay)	Toplam Maaş (kuruş)
Çıkırıkçı muallimi	1	500	3	1.500
Çıkırıkçı kalfası	6	750 (125)	3	2.250
Tarakçı muallimi	1	200	3	600
Tarakçı kalfası	8	1.200 (150)	3	3.600
Perdahtçı kalfası	1	125	3	375
“	1	100	4	400
Perdahtçı amelesi	18	1.440 (80)	8	11.520
“	6	420 (70)	8	3.360
“	9	540 (60)	8	4.320
“	5	250 (50)	3	750
“	1	40	1	40
Fes muallimi yamağı	3	Değişiyor. ⁶⁵	8	4.950
Fes örücü muallimi yamağı	2	Değişiyor. ⁶⁶	Değişiyor.	405
Toplam	62	-	-	34.070

Kaynak: D.BŞM.d 9905.

⁶⁵ Bu dönemde “yamağ-ı evvel”, “yamağ-ı sâni” ve “yamağ-ı sâlis” olarak üç fes muallimi yamağı çalıştırılmıştır. Sekiz aylık mahiye kaydı bulunan bu yamakların maaşları 100 kuruş ile başlatılmış, maaşları iki ay sonra 200 kuruşa, bundan dört ay sonra da 300 kuruşa artırılmıştır. D.BŞM.d 9905.

⁶⁶ Fes örücü mualliminin yamaklarından biri aylık 35 kuruşla 3 ay, diğeri aylık 50 kuruşla 6 ay görev yapmıştır. İkisinin göreve başlama tarihleri arasında 2 aylık boşluk bulunmaktadır. D.BŞM.d 9905.

1248 yılının Rebiyülevvel ayı sonunda (27 Ağustos 1832) büyük bir değişim gerçekleşmiştir. Örücü, bükücü, tarakçı muallimlerinin işlerine son verilmiştir. (Diğer tarakçı muallimleri olan Hacı Mehmed/Muhammed ve Ali Efgar hariç). İşe son vermelerin yanı sıra, tüm Tunuslu muallimlerin maaşı ciddi ölçüde azaltılmıştır.

Osmanlı Devleti, pek çok alanda kendisinde mevcut bulunmayan know-how'ı dışarıdan temin etme yoluna gitmiştir. Sadece makine ve teçhizatın ithal edilmesi ile bir ilerleme sağlanamayacağını bilen Osmanlı yönetimi, makineyi kullanacak ve kullanımını öğretecek teknisyen ustaları da istihdam etmek üzere ithal etmeye önem vermiştir. Bakıldığında, daha çok askerî sınai alanda istihdam edilen ve “*tâife-i efrenciyan*” olarak bilinen Avrupalı teknisyenlerden uzun süre boyunca yararlanılmıştır.⁶⁷ Tekstil sanayiinde de aynı uygulamalara rastlanmaktadır. Özellikle 19. yüzyılda İngiltere, Fransa ve Belçika gibi ülkelerden bazı devlet fabrikalarında yani fabrika-ı hümayunlarda görevlendirilmek üzere getirtilen teknisyen ve mühendisler bu açıdan örnek oluşturmaktadır. Örneğin, 1846'da inşasına başlanan Veliefendi Basma Fabrikası için Avrupa'dan ustalar getirilmiş ve sonraki yıllarda sayıları değişse de uzun yıllar boyunca fabrikada görev yapmışlardır.⁶⁸

Tekstil sanayiinde yabancı uzmanların istihdamı diğer ülkelerde de görülen bir uygulamaydı. Örneğin, 1665 yılında Colbert'in talebi doğrultusunda Hollanda kökenli kumaşçı Josse van Robais, Kuzey Fransa'nın Abbeville şehrinde bir kraliyet kumaş imalathanesi açmıştır.⁶⁹ Bu imalathanede, elli Hollandalı vasıflı işçi vergi muafiyetleri, avanslar, dini özgürlüklerinin korunması gibi ayrıcalıklar altında ve Hollanda'dan getirilen tezgahlarla birlikte Hollanda usulü kaliteli keten kumaş üretmek üzere işe başlamıştı. Fransızlar böylece hem uzman işgücünü hem de üretim için gerekli teknolojiyi temin etmiş oluyorlardı. Yeterli derecede yerli ustalar ve diğer elemanlar

⁶⁷ Rhoads Murphey, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemelerindeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s. 8.

⁶⁸ Engin Kırılı, "Veliefendi Basma Fabrikası Örneği Bağlamında Fabrika-yı Hümayunlarda Avrupalı Ustaların Yeri ve Önemi", **Mavi Atlas**, c. 3, S. 5, 2015, s. 30-37.

⁶⁹ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "Bir Osmanlı Fabrikasında İş Güçü ve Makine", **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 7, 2017, s. 122.

yetiştirildikten sonra ise bu imalathanedeki Hollandalı dönemi kapanmıştır, aynı Feshane'deki Tunuslu ustalar döneminin kapandığı gibi.

3.2.1.2. Tunuslu Ustalar Döneminin Sonu ve Yerli Ustalara Geçiş

Her ne kadar fes üretimi çeşitli uygulamalarla yoluna koyulmaya çalışıldıysa da Tunuslu ustaların nezaretinde gerçekleşen üretim de istenilen sonucu verememiştir. İstihdam edildikleri 16 ay sonucunda 3639 adet fes üretilmiştir. Bu feslerin üretiminde işçilere verilen ücretler aşağıdaki gibidir.

Tablo 15: Tunuslu Ustalar Döneminde İşçi Ücretleri

İşçi Ücreti	Parça Başı Ücret	Toplam Ücret
Örücü ücreti	Fes başına 3 kuruş	10917 kuruş
Tarakçı ücreti	Kıyye başına 3 kuruş	3370,5 kuruş
Çıkrıkçı ücreti	Kıyye başına 5 kuruş	5617,5 kuruş
Beyaz fes perdahtçı ücreti	Fes başına 2 kuruş	2640 kuruş
	Fes başına 2,5 kuruş	275 kuruş
Kırmızı fes perdahtçı ücreti	Fes başına 50 pare	1641,5 kuruş
Toplam	-	24461,5 kuruş

Kaynak: D. BŞM. d. 9905. 1 Receb 1249 (14 Kasım 1833)

Tüm bu işçiler için parça başına ücret ödenmekteydi. Fabrikada çalışan diğer muallim, kalfa ve amelelerinki ise aylık olarak verilmekteydi. Fes örme işinde genelde kadınlar istihdam edilmekteydi. Bunlara da ördükleri fes başına ücret ödenmekteydi. Tunuslu ustalar, bulundukları süre boyunca Feshane'de 300'e yakın erkek ve kadını fes üretimi konusunda yetiştirmiştir.⁷⁰ Her ne kadar kendilerine yüksek miktarda maaş verilmiş, diğer ihtiyaçları karşılanmış ve üretim için Tunus'ta üretildiği şekliyle İspanya yapağısı kullanılmış, fırça tarakları, kardon ve pernikok gibi temel ihtiyaçlar temin edilmiş ve üretime başlanmış ise de Feshane'de istenilen başarıya bir türlü ulaşamamıştı. Tunuslu ustalar, bu başarısızlığın sebebinin gerek feslerin dinklendikleri su gerekse boyandıkları su olduğunu iddia etmişlerdi. Tüm malzemeler temin edilmiş ve iplik eğirme, örme, dinkleme, perdahtlama, boyama gibi tüm işlemler

⁷⁰ "... maiyetlerine verilerek yetiştirilmiş olan zükûr ve inasdan üç yüz nefer mikdârı muallim ve kalfa ve şakirdlerin ...". C. İKTS. 7/330.

Tunuslu ustaların yönlendirmesiyle icra edildiği için üretilen feslerin Tunus'ta üretilenlerden bir farkı olmaması bekleniyordu. Oysaki Feshane üretimi fesler, Tunus'ta üretilenlerden renkleri daha soluk ve kötü duruyordu. Son bir boyama denemesi, Julia Pardoe'nin muhtemelen yanlışlıkla yazdığı İzmit suyundan ziyade (çünkü İzmit'te Dinkhane bulunuyordu, boya işlemi için uygun malzeme eksikti) büyük ihtimalle Beykoz suyunda icra edilmişti.⁷¹ Bu durumda dahi, yine aynı sonuç alınmış ve en sonunda Feshane'deki üretimin durdurulması bile düşünülmüştü. Fakat, Ömer Lütfi Efendi'nin ise bazı şüpheleri vardı ve Avanis Ağa adlı bir Ankaralı Ermeni'yi Türk gibi giydirerek Boyahane'ye işçi olarak girdirir. Avanis Ağa, bir süre boyunca Tunuslu ustaların arasında kalarak ortada herhangi bir sahtekarlık olup olmadığını gözlemledikten sonra nihayetinde meseleyi çözüme kavuşturur. Ömer Lütfi Efendi kaleme aldığı takririnde bu olayı şöyle açıklamıştır:

“...Tunus'a münhasır olan san'at-ı mezkûre mahal-i aharda icrâ olunmamak kaskına mebni istihzâr olunan levâzımatın her birine ilel-i vâhiye iradyla itlaf ve .... ve nihayete el-emir boya hususunu Tunus suyuna hasr ve isnâd ederek imrar-ı evkat daiyesine düştükleri hareket ve sekenatlarından müstefad olduğundan bir an akdem merkumların fiilleri zât-ı maslahata hayırlı görünerek...”⁷²

Avanis Ağa, sonrasında ise gizlice Beykoz Kağıthanesi suyuna giderek Tunuslu ustaların sahtekarlıklarından bağımsız bir şekilde fesleri boyamış ve bir destesini de kuruttuktan sonra Padişah II. Mahmud'a sunulmak üzere Ömer Lütfi Efendi'ye takdim etmiştir. Takdim edilen fesler incelendiğinde Tunus'ta üretilen feslerden ayırt edilememiş ve İstanbul'un suyunda fes boyamak için herhangi bir olumsuzluk olmadığı açıkça ortaya çıkmıştır. Planlarının açığa çıktığını öğrenen Tunuslu ustalar, kızgın bir şekilde Avanis Ağa'ya bağırışlardır.

“Tunus fesinin ticâretine mûris-i kesâd olacağı mûlahaza ile kâh dink suyuna ve kâh boya suyuna bahane bularak i'tizâr-ı vâhiyye irâd ve nihâyet boyanın Tunus dinkinde çıkmasını Tunus suyuna isnâd ile maslahatı ta'sibden hâlî kalmayarak lec ve inad eylemişler ise de bi-lütf-i Allah ü-teala her bir san'atlarını maiyetlerinde bulunan kalfalar tamamıyla tahsil ederek merkumların bir veçhile beğendikleri Beykoz'da

⁷¹ Kütükoğlu, a.g.m., s. 578.

⁷² C. İKTS. 7/330.

kain Kağıdhane suyunda bu defa boyattıkları feslerin renk ve cilâsı Tunus dinkinden asla ve kat'a farkı olmamağla..."⁷³

Sonuç olarak, bir dinkçi ustası haricinde hiçbir Tunuslu ustaya ihtiyaç kalmamıştır ve 21 Mayıs 1833'te (1 Muharrem 1249) Tunus'a geri yollanmışlardır. Gerçekten de Tunuslu ustaların maaş defterinde görüldüğü şekilde battan muallimi Muhammed bin İbrahim hariç hepsinin maaşları kesilmiştir. Bu ustalara harcanan tüm masraflara son verilmiş, yerlerine ise yeni yetiştirilmiş ameleler arasından becerilerine göre usta ve kalfalar yerleştirilmiştir.

Tunuslu ustaların nerdeyse tamamının işine son verildikten sonra, onların döneminde yetiştirilmiş olan yerli ustalarla üretime devam edilmiştir. Maaş kayıtlarından da görüldüğü üzere, battan ustası Muhammed bin İbrahim ile 6 perdahtçı ustası haricindekiler hicri 1249 yılının başına kadar fabrikadan ayrılmışlardır. Bu ustaların tutulmasındaki ana sebep ise büyük ihtimalle yerli ustaların yeterince uzmanlaşamamalarıdır.

1833 yılı aynı zamanda Feshane'de istihdam açısından yeni bir aşamayı da gösterir. Artık yetişmiş ve fes üretimini Tunus'tan gelen ustalardan öğrenmiş olan bir işgücüne sahiptir. Bu aşamada hemen çalışmalara başlanmış ve bu çalışmanın içeriğiyle ilgili bir defter de hazırlanmıştır.⁷⁴ Başlangıcında altı aylık üretimi gösterdiği belirtilse de sadece üç aylık kısmı kayıtlı olan bu defterde görüldüğü üzere işçi ücretleri yine parça başına ödenmiştir. Tunuslu ustalar döneminden farklı olarak, bu defterde tarakçı ücretleri kaba ve ince tarakçılar olarak ayrı ayrı kaydedilmiştir. Tek ücret olan 3 kuruş; kaba tarakçı için 3,5 kuruşa, ince tarakçı için ise 4 kuruşa yükselmiştir. Bükücü ücreti 5,5 kuruştan 5 kuruşa düşmüş, diğer işçilerin ücretleri ise sabit kalmıştır.

3.2.1.3. Avrupalı Mühendis ve Ustaların İstihdamı

"Hiçbir toplum, en azından teknolojisinin bazı yönlerini dışarıdaki bir kaynaktan ödünç almayacak denli yalıtılmış ve kendine yeterli değildir."⁷⁵ Basalla'nın

⁷³ C. İKTS. 37/1832.

⁷⁴ C. İKTS. 38/1867.

⁷⁵ George Basalla, **Teknolojinin Evrimi**, (çev. Cem Soydemir), İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013, s. 124.

yazdığı üzere, diğer toplumlar gibi Osmanlılar da yüzyıllar boyunca genelde askeri olmak üzere farklı alanlarda dışarıdan teknoloji tedarik etmiştir.⁷⁶ Özellikle 18. yüzyılda teknik personel istihdam edilerek önemli ilerleme sağlanmasının ardından, 19. yüzyıldaki sınai hareketlilik içinde tekrardan Avrupalı teknisyenlerin istihdamı gündeme gelmiştir. Tekstil alanında en önemli kuruluşlardan olan Feshane’de Avrupalıların istihdamı, 1840 yılında Fransa’dan ithal edilen çarhlar dolayısıyla gerçekleşmiştir.

Fransa’dan gelen bir Fransız usta Eylül 1839’da İstanbul’a varmış fakat mevsimin uygun olmaması sonucu çarhlar yerine konulamadığından beklemesi gerekmiştir.⁷⁷ Geldiği tarihten itibaren en azından inşa çalışmaları başlayana kadar (Mayıs 1840) hizmetsiz maaşı ödendikten sonra, bir tercümanın da yardımıyla çarhların yerine konulmaya başlanmasında göreve başlamıştır. Çarhlarla tamamen üretime başlanmadan önce bu Fransız ustanın yanına yerli işçiler verilerek deneme ile çarhların kullanımını öğrenmeleri sağlanmıştır. Kontrat süresinin bitimine kadar çarhların nasıl kullanılacağına dair 13 işçiye eğitim veren ustaya, hane kirası olan 5 bin kuruş dahil nerdeyse 60 bin kuruş harcanmıştır.⁷⁸ İşinin bitmesi sonrası da bahsedilen 13 işçi çalışmaya devam etmiş, bunların yanına 6 işçi daha eklenmiş ve 1841 yılının Mart ayı sonunda çıkırcı üretimine son verilip çarh üretimine geçilmesine kadar öğrenme süreçleri devam etmiştir.

Çarh üretimine geçilmesinin ardından çarh muallimi Bolyan (Bouillanne)⁷⁹ ile 4 Nisan 1841 tarihinden başlamak üzere 12 bin frank karşılığı bir yıllık sözleşme imzalanmış ve çarh kullanımı için gerekli bilgileri sağlamak üzere göreve

---

⁷⁶ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Sürecinde Avrupalıların İstihdam Edilmesi (1774-1807)", **Erken Klasik Dönemde XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim**, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 425.

⁷⁷ “Avrupa canibine sipariş olunan çarhlar geçende vürud etmiş ve bunların vaz’ olunacak mahal-i ebniyesini ta’rif ile inşa ettirmek ve suret-i imal ve idaresini ta’lim eylemek üzere mukaddemce celb olunan mühendisin bu tarafa vürudu dahi ebniye mevsimine tesadüf etmediğinden şimdiye kadar beyhude maaş verilmekte...”. İ. HR. 5/207.

⁷⁸ HH.d. 22133.

⁷⁹ “Intérieur Constantinople, 24 Avril. Fez-Hanè”, **Journal de Constantinople**, No. 299, 24 Nisan 1851. Aktaran, Onnik Jamgoçyan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)**, (çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, s. 151.

başlatılmıştır.⁸⁰ Kontrat ve mukavele gereğince yıllık 1000 frank ikramiye ve harcırah olarak 500 frank verilmesi gerekiyordu.⁸¹ Verilen paranın bir kısmı Marsilya'daki hanesine yollanıyor, geri kalan kısmı nakden kendisine ödeniyordu. Galata'da iskân ettiği evinin kirası da ayrıca karşılanıyordu. Çuka çarhlarının ithal edilmesiyle ayrıyeten 1843 Temmuz'unda dört İngiliz muallim ve bir mühendis daha istihdam edilmeye başlanmıştı.⁸² Özellikle buhar makinesi ve çuka için ithal edilen aletlerin önemli bir kısmı İngiltere menşeli olduğu için, bu tarihten itibaren Fransızlarla birlikte İngilizlerin de Feshane'de eğitici pozisyonunda olmaya başladıkları görülmektedir. Aynı anda fes ve çuka üretimi gerçekleştirildiğinden muallimlerin özellikle hangisi üzerine çalıştığı bazen karışsa da Bolyan'ı tanımlarken “*fes çarhları muallimi*” denmesi ayırt edici bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸³ Bu muallimler, gerekli eğitimi yerli ustalara ve işçilere verdikten sonra memleketlerine geri gönderilmişlerdir.⁸⁴

3.2.2. İşçiler

3.2.2.1. İşçilerin Görevleri

Fes üretimi, her biri farklı uzmanlıklar gerektiren pek çok işin sonunda tamamlanmaktaydı. Üretim işlemlerinin ilk aşaması olarak yapağının hazırlanması gelmekteydi.⁸⁵ Temizlenen ve zeytinyağı ile yağlanan yapağı artık taraklama ve sonrasında eğrilme için hazır hale gelmekteydi. Burada karşımıza çıkan ilk işçi grubu kaba tarak ve ince tarak işçileridir. Bu işçilerin görevi, çıkırıla eğrilmek üzere yapağı elyafının çile haline getirilmesiydi. Önce kaba tarakçı ilk taraklamayı el taraklarıyla yapıyor, sonrasında ise ince tarakçı daha ayrıntılı şekilde taraklayıp elyafı paralel hale

⁸⁰ “Çarh muallimi Bolyan'ın 1257 senesi Martının yigirmi üçüncü gününden itibaren bir sene gayetine değin tanzim olunan kontratosu mantukunca...”. HH.d. 32811, s. 38.

⁸¹ “muallim-i mersumun mukavele ve kontratosu muktezasından olan senevi biner frank ikramiyesi...”. HH.d. 14049.

⁸² HH.d. 14044.

⁸³ HH.d. 14042. Zilhicce 1258 (Ocak 1243)

⁸⁴ “İngiltere canibinden celb ile şehri mezkurun gayesine değin istihdam kılınarak adem-i lüzumlarına mebni mahallerine irca' olunan iki nefer çarh ve bir nefer dink muallimlerinin...”. HH.d. 14062. Teşrin-i Sani 1259 (Kasım 1843).

⁸⁵ 1845 yılına kadar yapağılar temizlenmiş (mutahhar) halde fabrikaya getirildiği için fabrika muhasebe defterlerinde yapağıyı temizleyen işçiler görülmemektedir. Mart 1841'de olduğu gibi, bazen Beykoz'da yıkanmış olsa da fabrika dışı bir iş olarak muhasebe defterlerine direkt olarak geçmemiştir. HH.d. 36, s. 42.

getiriyordu. Çıkrık işçisi de bu çileyi eğirir ve fesin yünlü ipliği (*rişte*) elde edilmiş olurdu.

Fesin asıl gövdesini oluşturan ve kabus denilen kısmı örücü kadın işçiler tarafından örülmekteydi. Daha sonra ağız dikiciler tarafından kabusun ağız kısmı dikilir ve dinklemeye hazır hale gelirdi. Feshane’den Dinkhane’ye gönderilen örülmüş kabus fesler, burada dink işçileri tarafından bol su ve sabunla dövülerek ve sıkılaşıarak normal fes boyutuna küçülürdü. Bu işlemden sonra Feshane’ye geri dönen dinklenmiş feslerin yüzeyi beyaz perdahtçılar tarafından kardon (devedikeni) ile havlandırılırdı. Kopta (kubbita) denilen kısım eklenir. Boyacılar tarafından boyahane’de boya ve mordan maddeleri ile birlikte kaynatılarak ana işlemlerden biri tamamlanmış olurdu. Yıkayıp kurutulduktan sonra bu defa kırmızı perdahtçılar kardonla fes yüzeyini havlandırır ve makaslarla kesip perdahtlama işlemlerini tamamlamış olurdu. Kalıplanan fese bağlanan ipek püskül ile ürün kullanılmaya tamamen hazır hale gelmekteydi.

Örülen feslerde herhangi bir hata (büyüklüğünün farklı olması vs.) bulunması durumunda hangi örücü kadının bu hatayı işlediği takip edilememekteydi. Fesler Dinkhane’de dinklenip Feshane’ye dönünce fark edilen örme hataları takip edilebilse, o örücü kadının elinden tezkeresi alınıp bir daha kendisine iş vermemek suretiyle kovulması gerekecekti. Takibi sağlayabilmek için 1844’te geliştirilen çözüm her örücüye farklı bir numara verilmesi ve örücünün ördüğü fesin içine bu numaranın markalar halinde işlenmesi olmuştur. İşlenecek markalar dinkte çıkmayacak kadar sağlam boyalardan yapılmıştır. Böylece bir feste herhangi bir hata bulunduğu takdirde hangi örücünün ürünü olduğu anlaşılacak olduğundan daha dikkatli örmeye dikkat edecekleri düşünülmüştür.⁸⁶ Bu işlemi takip etmesi için boyacılıkla uğraşan Evanis görevlendirilmiştir.

Örücülerin üretimini takip etmek için geliştirilen fes içine numaralı markalar yerleştirmekten başka takip yöntemleri de geliştirilmiştir. İnce-kaba tarak, beyaz perdaht, kırmızı perdaht ve kopta mümeyyizliği gibi farklı üretim aşamalarında kontrol

---

⁸⁶ “...örülen fes Dinkhane’de dinklenüb Feshane’ye vürudunda işleyen işçinin numrosu veyahut ahar gune bir alameti bulunub kangı işçinin işidir bilinerek o makule fena fes ören işçiye iş verilmemek ve yedinden tezkeresi alınub def’ olunmak için...”. HH.d. 37, s. 73.

mekanizmasını sağlamlaştırmak için ustalar görevlendirilmiştir. Beyaz ve kırmızı perdaht mümeyyizliğinde Mahmut Ağa istihdam edilmesine rağmen üretimin artması sonucu kontrolün tek kişi tarafından zorlaşmasıyla iki mümeyyizliğin ayrılması gerekmiştir. Mahmut Ağa kırmızı perdaht mümeyyizliğinde kalmaya devam etmiş, beyaz perdaht mümeyyizliğine ise kırmızı perdaht kalfalarından işinde gayet başarılı olduğu bilinen Salih Ağa 1844 yılının Eylül ayında atanmıştır. Mahmut Ağa ile aynı maaşta istihdamı gerektiği düşünüldüğünden, fes numarası katiplerinden Ali Efendi'den boşta kalan 350 kuruşun üstüne 150 kuruş daha eklenerek maaşı 500 kuruşa yükseltilmiştir. Perdaht mümeyyizliğinin yanı sıra kopta mümeyyizliği yani fes püsküllerini kontrol eden ve aynı zamanda sakat fes tamirciliği yapan kişi olan Mahmut Ali Ağa'nın vefatı sonucu yerine eski maaş olan 200 kuruşla Feshane'de istihdam edilen örücü işçiler kalfalarından Mıgırdiç getirilmiştir.⁸⁷

Feshane'ye bağlı olan Dinkhane-i Amire'de gerektiğinde farklı istihdam etme yöntemleri de uygulanıyordu. Örneğin, Dinkhane'nin üzerine kurulmuş olduğu Kiras Nehri'nin yakınında bulunan Çepni, Köseler ve Arslanbey karyeleri için görecekları bazı hizmetler karşılığında çeşitli muafiyetler tanınması kararlaştırılmıştı. Bu hizmetler, Dinkhane'nin dinkleme ve ısınması için ihtiyacı olan odunun kesilmesi ve getirilmesi gibi mal tedarikini içerdiği gibi, su çarklarının ve bentlerinin tamir-onarımı olarak makine bakımını da kapsayabiliyordu: *“İznikmid'de fes imali için mukaddemce inşa olunmuş olan Dinkhane civarında kain Çepni ve Köseler ve Arslanbey karyeleri ahalisi Dinkhane-i mezkureye lüzumu olan tomruk ve hatabın kat'i ve nakli ve su çarhıyla bendlerin tamir ve termimi hidmetlerinde ücret-i mu'tedil ile istihdam olunmak üzere Dinkhane-i mezkureye rabt birle...”*⁸⁸

Muafiyetler ise, Evkâf-ı Hümayun hazinesine ödenmek üzere 3000 kuruş öşür ve diğer vergiler, Bimarhane vakfı için alınan 231 kuruş, Hamidiye imaretine sağlanan 250 çeki odunu kapsıyordu. Ayrıca, daha sonrasında salınacak vergiler için tevzi defterlerinde bu üç karye için ne miktar vergi olursa olsun Feshane'ye masraf olarak kaydedilerek muafiyetleri genişletilmişti. Muafiyet tanınan bu üç karyeye doğru diğer

---

⁸⁷ HH.d. 37, s. 73a.

⁸⁸ C. İKTS. 25/1201. 11 Ramazan 1250 (11 Ocak 1835). Bu ilmühaber haricindeki belgelerde karyelerin isimleri yerine “kurâ-ı sülüs” veya “çend aded kurâ” kullanımları gibi üç karye olması veya birkaç adet oldukları vurgulanmıştır.

yerlerden herhangi bir göç olması gibi herhangi bir sorun yaşanmaması için Dinkhane nazırı görevlendirilmiş ve muafiyete herkesin riayet etmesi gerektiği özellikle belirtilmişti.⁸⁹

Dinkhane çevresindeki üç nahiye'nin bu muafiyet-hizmet 'anlaşması' 1835-1840 arası beş sene boyunca devam etmiş fakat Tanzimat'la birlikte pek çok alanda kapsamlı değişiklikler meydana gelirken, bu süreçte de bazı değişiklik ihtiyacı görülmüştü.⁹⁰ Muafiyetleri karşılığı sürekli Dinkhane'nin su yollarının tamir edilmesi gibi sistemsel arızaları çözmek için çalışmak durumunda kalan nahiye halkı, bu tamirlerin zorluğu, sıklığı ve vakti meselesinde sıkıntı çekiyordu.⁹¹ Tanzimat'ın getirdiği yenilikler de dikkate alınınca hem bu "tamir çıkmazı" hem de çalışma ilişkileri bakımından yapılan düzenlemeler sonucu olarak Dinkhane'nin kapsamlı bir tamir ve düzenlemeden geçerek üç nahiye halkına artık ihtiyaç kalmaması kararlaştırılmıştı. *"İzmid'de kâin Feshane-i Âmire dinkhanesinin su yolu tamiratına muafiyetleri mukabili cüz'i bir ücretle mukaddem kura-ı sülüs ahalisi memur oldukları halde dahi senevi cânib-i Feshane'den beş altı bin gurus sarf ve ita olunmakta idüğü kuyuddan müsteban olub ancak bi-tevkif-i teala te'sis ve icra buyrulmakta olan Tanzimat-ı Hayriye icabınca ba'de-zin o gûne ücret ve yevmiye ile amele istihdamı kabil ve haiz olmayub..."*⁹²

Tunuslularla birlikte deneyimlendiği şekliyle devam eden üretim, 1841 yılının başında makineli üretime geçilmesiyle değişime uğramıştır. Çıkırıktan çarha geçişte hem Feshane hem de Dinkhane işçileri bir alışma süreci yaşamışlardır. Dinklenme aşamasında ve boyahanede boyanırken bazı feslerde hem gevşek bir kumaş elde edilmiş hem de kırmızı yerine siyah feslerle karşılaşmıştır. Bu fesler onarılamayacak derecede hasarlı olduğundan zayi kalmışlardır. Yerli işçilerin yeni üretim sistemini

⁸⁹ C. İKTS. 25/1201. Ömer Lütfi Efendi'nin muafiyetle ilgili tahrir ve istidasına padişahın hatt-ı hümayunu için bkz. HAT. 670/32700. Bahsedilen karyelere doğru nüfus kaymalarının önlenmesi için bkz. HAT. 695/33499. "...muafiyet-i mezkure vesilesiyle kurâ-ı sülüs-i mezkure ahalisinin el-haletü-hazihi mevcud ve muharrer olan nüfusuna kesret tertib etmemek için lazım gelen tahdidat ve tenbihatın yazılacak emr-i alide derç ve tekid olunması mukteza-ı irade-i seniye-i şahaneden bulunmuş..."

⁹⁰ Ahmet Kala, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 83, 1993, s. 295.

⁹¹ "...işbu su yolu tamiratının bayağı suûbetli bir iş olduğundan evvelki gibi tamirat vukuu anda ve hususuyla hengâm-ı şitâda vakitsiz kura-ı mezburdan istekli amele bulunub celb olunamayacağı..." HH.d. 36, s. 41. 3 Cemaziyelahir 1256 (2 Ağustos 1840).

⁹² HH.d 36, s. 41.

öğrenebilmeleri için tamamen üretime başlamadan önce eğitime alınmışlardır. İlk aşamada bir ila bir buçuk ay arasında (Ocak – Şubat 1841) on üç işçi eğitilmiş, Mart ayında biri muhtemelen sergerde olmak üzere on dokuz kişiye maaş bağlanmıştır.⁹³

3.2.2.2. İşçi Ücretleri

Feshane’de fes üretiminde istihdam edilen işçilere parça başı ücret verilmekteydi. Yünlü fes ipliğinin üretilmesine kadarki süreçte, ağırlık miktarı olarak yapağının kıyye/dirhem hesabı dikkate alınırdı. Örneğin, kaba tarak ve ince tarak işçileri, taraktan geçirdikleri yapağının kıyye/dirhem miktarı baz alınarak ücret alırlardı. Aynı şekilde çıkırık işçileri de eğirdikleri ipliğin kıyye/dirhem hesabı üzerinden ücretlendirilirdi. İpliğin hazır hale gelmesinden sonra ‘ağırlık’ hesabına son verilip yapılan işlemin ‘tane’ miktarı hesaplanmaya başlanırdı. Örücü kadınlar, ördükleri kabus fesler başına ücret alırlardı. Bu örücülere ördükleri miktarda fes ücretlerinin dağıtılması için ayrı bir memur görevlendirilmişti. 1846 yılı öncesinde 750 kuruş maaşla sarraf Lambek ücret dağıtımını yapmaktaydı. Sarayda hasta olan şehzadeleri iyileştirmek için ilaç hazırladığı anlaşılan⁹⁴ Gelincikçi Meryem Usta’nın damadı olan Evanis aynı tarihte 1000 kuruş maaşla bu göreve tayin edilmişti. 1850’de dahi aynı görevi sürdüren Evanis’e bir süredir istediği zam için maaşında 150 kuruşluk bir artış sağlanmıştır.⁹⁵

Ağız dikici, beyaz ve kırmızı perdahtçı, koptacı, boyacı, püskül bağlayıcı gibi üretimin devamında görev yapan tüm işçiler de aynı şekilde parça başına ücret alanlara dahil edilmişti.

Yapağının hazırlanma aşamasında görevli kaba tarak ve ince tarak işçilerinin ücretleri, her ne kadar Tunuslu ustalar dönemine göre yarı yarıya artmış olsa da,

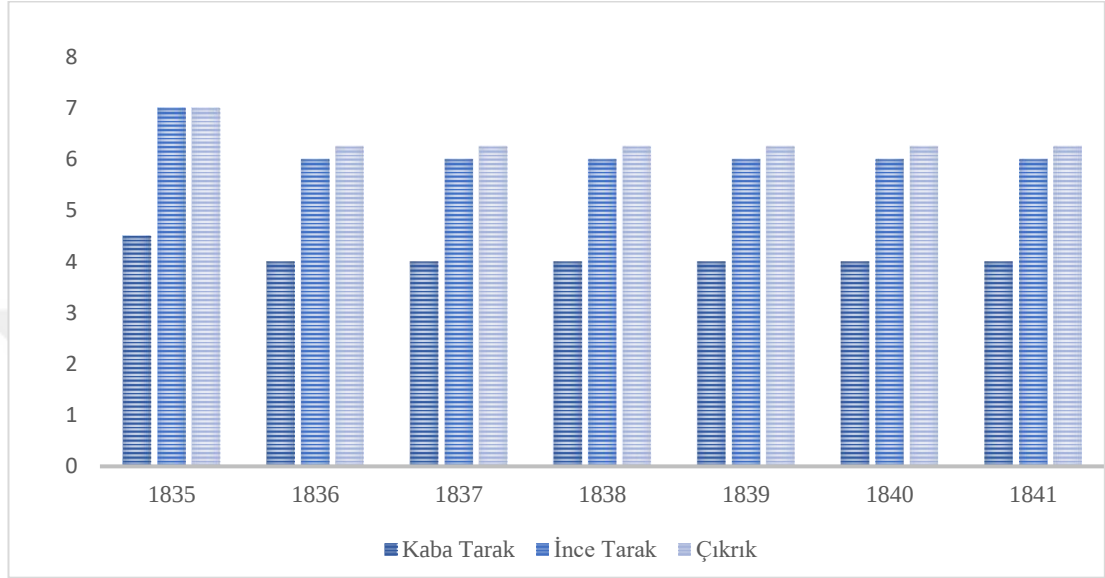
⁹³ “Çarhlar hidematında yerluden olarak istihdam kılınan amele yevmiyesi”. HH.d 22133.

⁹⁴ TS.MA.e 1308/38. 24 Mart 1838’de düzenlenen bu belgede “Necabetlü Abdülmecid Efendi hazretlerine muâlece eden Gelincikçi kariya ihsan-ı şahane buyrulan. 10,000 kuruş.” Şehzade Abdülmecid’e 15 yaşındaki genç haliyle ilaç hazırlamış olan Meryem Usta, 37 yaşında yakında vefat edecek Sultan Abdülmecid’e de ilaç hazırlamış ve padişahın bizzat hatt-ı hümayunu ile övülmüştür. TS. MA.e. 860/4. “Hekime Maryem Usta mukaddem ve muahharan ve hususuyla bu kere pek çok hidmet etmiş...”

⁹⁵ “Maryem ustanın damadı mersumun hizmetinde ibkası ve Feshane’ce mahlul vukuunda maaşına birkaç yüz kuruş zam olunması...”. D.DRB.İ 24/44.

1835'ten çarhla üretime geçildiği için üretim aşamasından çıkarıldıkları 1841 yılına kadar çok az değişti. (bkz. Grafik 1)

Grafik 1: Fes İpliği Üretimindeki İşçilerin Ücretleri, 1835-1841 (Kıyye/Kuruş)

Kaynak: HH.d. 32811, s. 2, 14, 17, 20, 23, 26, 30, 57, 60, 63-64, 68, 73; HH.d. 23409, s. 2.

Artık kaba tarak çarhı ve vargel çarhı gibi makineler kullanılmaya başlandığından⁹⁶, tarak ve çıkırık işçilerine gerek kalmamıştı. Mart 1841 tarihine kadar üretimine devam edilmiş olan çıkırık ipliğiyle Haziran 1841'e kadar fes örülmeye devam edilmişti⁹⁷ fakat artık çarhla iplik üretimi çoktan başlamış bulunuyordu. Bu aşamada, çarh işçilerinin mahiye ile ücretlendirildiği görülmektedir.⁹⁸ Aynı tarihlerde Feshane içindeki Çuka Fabrikası'nda çarh ipliğinden çuka üretimine de başlandığı için, aylık icmal defterlerinde işçiler çoğu zaman aynı başlık altında değerlendirilmiştir.

Fes ipliği üretiminin mekanize olmasıyla birlikte, '*fes riştesi keşidesine mahsus*' çarh ve vargellerde çalışan işçiler artık çok daha yüksek ücretler elde etmeye başlamıştı. Artık parça başına ücret yerine daha stabil şekilde mahiye alıyorlardı.

⁹⁶ HH.d. 22030, s. 2.

⁹⁷ HH.d. 23409, s. 1.

⁹⁸ "*Mahiye-i memurin ve tercüman ve amelehâ ve sayisân der müstahdemin-i çarh ve ahur...*" HH.d. 14043, s. 2. (Haziran 1842) Görüldüğü üzere, iplik çarhı işçileri de memurlar gibi mahiye üzerinden ücret almaya başlamışlardı.

Nisan 1848 tarihli bir defterde, iplik üretimindeki işçilerin isimleri, nereli oldukları ve mahiyeleri belirtilerek ayrıntılı bilgi verilmişti.

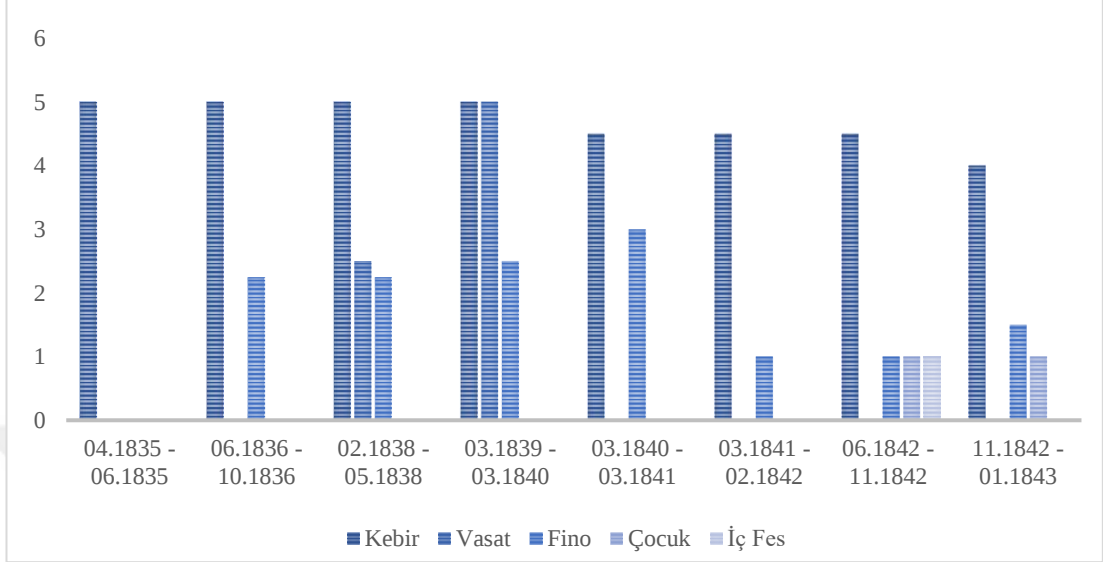
Tablo 16: Yün İplik Üretiminde İstihdam Edilen İşçiler ve Maaşları

Memleket-İsim	Kuruş	Memleket-İsim	Kuruş	Memleket-İsim	Kuruş
Âsitaneli Ahmed	225	Âsitaneli Ahmed	200	Âsitaneli Hasan	175
Âsitaneli İbrahim	200	Âsitaneli Kasım	175	Eğrikapılı İbrahim	200
Eyüplü Ahmed	150	Kengirli Ali	150	Kengirli Hüseyin	150
Âsitaneli Ali	175	Tosyalı Ali	150	Karahisarlı Hüseyin	150
Divriğili Ali	150	Ohrili Rakib	125	Ohrili Edhem	150
Kengirli Mehmed	150	Kırşehirli Ali	125	Trabzonlu İsmail	125
Eyüplü Salih	175	Ispartalı Mustafa	150	Vizeli İlyas	100
Divriğili Abdullah	150	Ankaralı Ali	150	Vanlı Kırkor	175
Ankaralı Haçek?	200	Ankaralı Boğos	200	Ankaralı İzzet	175
Ankaralı Boğos	175	Ankaralı Anton	175	Beyoğlulu Evans	150
Ankaralı Evans	150	Beyoğlulu Garabet	150	Ankaralı Boğos	175
Ankaralı Bedros	175	Beyoğlulu Vartan	150	Ankaralı Evans	150
Ankara ?	125	Ankaralı Artin	150	Muşlu Bağdasar	125
Eyüplü ?	125	Tekfursaraylı İsrail	150	?	140
Beyoğlulu İstefan	150	Beyoğlulu Oseb	150	Arnabudlu Bedros	150

Kaynak: HH.d. 32813, s. 6.

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere, %35'i İstanbullu (Asitane, Eyüp, Beyoğlu, Eğrikapı, Tekfursaray) ve %26'sı Ankaralı olan bu işçilerin mahiyeleri ilk baştaki ücretlerinden katbekat yükselmişti. Üretimin mekanizasyonu öncesinde el tarakları ve çıkırık gibi daha ilkel aletlerle çalışan işçilerden daha komplike makinalarla çalışan işçilere doğru geçişte hem sabit hem de daha yüksek gelir etmeleri doğal bir durumdu.

Grafik 2: Örücü İşçilerinin Örgü Çeşidine Göre Ücretleri, 1835-1843 (Kuruş)

Kaynak: HH.d. 32811, 23409, 14042, 14043, 14044, 14045, 14046, 14047, 14048, 14049.

Ağız dikici işçilerinin ücretleri kebir fesler için Nisan 1836'ya kadar 15 ve 16 akçe gibi düşük bir düzeyde kalmıştı. Bu tarihten sonra ise uzun bir süre 5 para olarak sabit kalmıştı.⁹⁹ Fino fesler için ise, Haziran 1836'dan başlayarak (h. Rebiyülevvel 1252) 4 para ücret veriliyordu. Fino ağızlarını dikme ücreti Mart 1840 (h. Muharrem 1256) tarihinde ise 2,5 paraya düşmüştü. Feshane'de çarhla üretime girildiği zamanda, yani tam bir yıl sonra da 1 paraya kadar azaltılmıştı.¹⁰⁰ Aynı tarihte, fino feslerle birlikte benzer niteliğe sahip oldukları düşünülen çocuk ve iç feslerinin dikimi de 1 para olarak belirlenmişti.

Dinkhane'de işçiler, ilk başta diğerlerinden farklı olarak yevmiye (günlük) ücretle istihdam ediliyorlardı. İki grup olarak ayrılan bu işçilerin birinci kısmı ayda kişi başı 45 kuruş alırken, diğer kısım 40 kuruş alıyordu. Diğer işçilere dair ilk yıllarda sayı olmamasına rağmen, Dinkhane işçilerinin sayıları muhasebe defterlerine belli bir süre de olsa kaydedilmiştir. Nisan 1836'da 48 kişi 40 kuruşla çalışırken, 22 kişi 45 kuruşluk aylık ücretle çalışıyordu. Ortalama kişi sayısı iki sene böyle devam etmiş, Ağustos

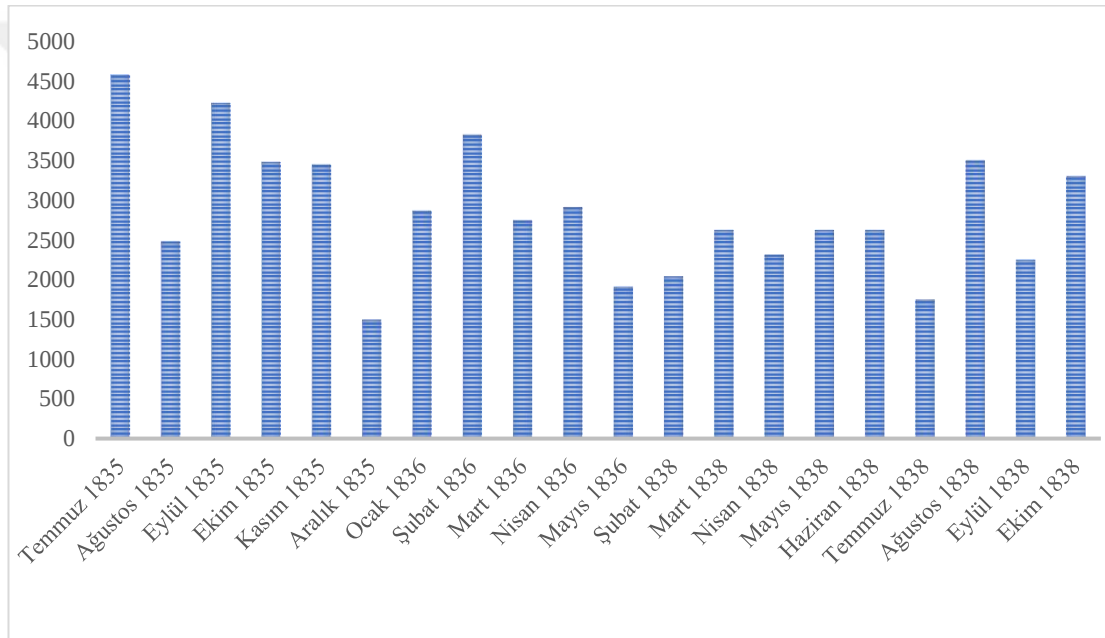
⁹⁹ Tam on yıl sonra bile (1836-1846) kebir feslerin ağız dikim ücreti 5 para olarak sabitliğini korumuştur. HH.d. 61, s. 2.

¹⁰⁰ HH.d. 23408, s. 2.

1838’de en üst seviyeye çıkarak toplamda 84 kişiye çıkmıştı.¹⁰¹ Bu yükselmeler toplam ücretlerdeki ve fes üretimindeki artışı da yansıtmaktaydı.

Dinkhane’de çalışan işçiler için, 4 Kasım 1838 tarihinden itibaren maaşlı sisteme geçilmiştir. Hicri 1254’ün Şaban ayı için, “*Şehr-i mezkûrun on altıncı gününden itibaren amele-i merkumeye mahiye tahsis kılınarak ol veçhile istihdam kılınmakta olmağla şerh verildi*” şerhi düşülmüş ve devamındaki kayıtlarda işçiler de Dinkhane memurlarıyla aynı başlık altında kaydedilmeye başlanmıştır.¹⁰²

Grafik 3: Dinkhane İşçilerinin Aylık Toplam Ücretleri, 1835-1838 (Kuruş)

Kaynak: HH.d. 1307, 13688, 15183, 32811.

Dinkhane hizmetinde çalışan Dinkhane çevresindeki Çepni, Köşeler ve Arslanbey karye ahalisinin muafiyetleri karşılığında cüz’i bir ücretle istihdam edildikleri vakıa idi. Bahsedildiği üzere bu uygulama Tanzimat sonrasında kaldırılmıştır.

Feshane işçileriyle yönetim arasında çatışmalar meydana gelebiliyordu. Bunun en dikkat çekici örneklerinden biri, beyaz ve kırmızı perdaht işçilerinin ücretlerine itiraz etmesiyle ortaya çıkmıştı. Beyaz perdaht işçiler yaptıkları her perdaht için parça

¹⁰¹ HH.d. 32811, s. 64.

¹⁰² HH.d. 13107, s. 3.

başı 100 pare (2,5 kuruş), kırmızı perdahtçılar ise 50 pare ücret almaktaydı fakat 28 Ekim 1843 tarihinden itibaren yaptıkları beyaz ve kırmızı perdahtlar için sırasıyla 60 pare (1,5 kuruş) ve 40 pare (1 kuruş) olarak ücretlendirilmelerine Darphane tarafından karar verildi. Halbuki perdahtçılara 1835 yılından beri beyaz için 2,5 kuruş, kırmızı için 50 pare ücret verilmekteydi. En azından 8 senedir bu ücretlerle istihdam edilen işçiler için parça başı %25 ve %20'lik bir ücret kesintisi anlamına geldiğinden bu duruma tepki göstererek eski ücretten devam edilmesini talep etmişlerdir.¹⁰³ Bu talepte bulunan işçilerin fabrikada işine son verilmiş ve devamındaki aylarda yeni ücretlerle ödemeye devam edilmiştir.¹⁰⁴

“Feshane-i Amire'nin beyaz ve kırmızı perdahtları amelesinin 1259 senesi teşrin-i evvelisinin on altıncı gününden itibaren sene-i mezkure kanun-ı sanisinin on altıncı gününe değin imal etmiş oldukları beyaz ve kırmızı feslerin beyaz feslerin beheri altmış ve kırmızı feslerin keزالik beheri kırkar pare hesabıyla ücretlerinin ita olunması Darbhane-i Amire canibinden irade buyrulmuş ve ol veçhile amele-i merkumeye ita olunmak üzere ruznamçeleri verilerek Feshane-i Amire'nin şehriye icmallarına bi'l-idhal Darbhane-i Amire'ye takdim kılınmış ise de muahharan amele-i merkume razı olmayarak sabıkı misillü beyaz fesin beherine ikişer gurus ve kırmızı fesin beherine ellişer pare hesabıyla ücretlerinin ita olunmasını Darbhane-i Amire'ye arzuhal takdimiyle mutalebe eylemişler olduğundan nizam-ı Darbhane-i Amire'ye muhalif amelenin Feshane-i Mamure'de istihdam olunması irade-i seniyeye mugayir bulunduğundan cümlesine ruhsat verilerek hilaf-ı nizam ziyade fiyatdan ita olunan ücretleri...”

1847 yılına gelindiğinde, beyaz ve kırmızı perdaht işçileri 1843'te sahip oldukları 60 pare/40 pare ücretleri de kaybetme tehlikesiyle karşılaştılar. Darphane'ye bir arzuhal sundular. Arzuhale göre, bu defa, önceden 20 pareye işlettirilen küçük feslerin yanında bir zaman sonra büyük fesler de işlettirilmeye başlanmış ve çok daha fazla ücret ödenmesi gerekirken aynı ücret ödenmişti. İşçiler itiraz ettiklerinde ise *“bu da sizin kerametiniz olsun her esnafın angaryası var bu da sizin olsun”* diyerek istekleri geri çevrilmişti. Normalde büyük fes perdahtı bu ücretin iki-üç katı olmasına rağmen tüm fesleri 20 pareye perdahtlatmak gibi bir baskı oluşturulduğu iddiası sonucu Darphane Nazırı Tahir Efendi'nin takririnde belirttiği üzere arzuhal iade

¹⁰³ HH.d. 14057. Kanun-ı Sani 1259 (Ocak 1844)

¹⁰⁴ HH.d. 14054. Şubat 1259 (Şubat 1844). Devamındaki icmal defterlerinde de yeni fiyat ile ücretlendirildikleri izlenmektedir.

edilmiştir.¹⁰⁵ Sonraki senelere bakıldığında büyük fes yine 60 pareye, vasat fes ise 20 pareye kırmızı perdahtının yapıldığı görülmüştür.¹⁰⁶

Niteliklerinde yapılan iyileştirmeler ve sürekli eğitim gereksinimiyle dinamik bir süreçten geçen teknik personelin yanı sıra fabrika işleyişinin temel taşı olan idari personelin durumu incelendikten sonra, dördüncü ve son bölümde, aslî amaç olan üretim ve satışın hangi temeller üzerine kurulduğu açıklanacaktır.

---

¹⁰⁵ A.}MKT. 86/77.

¹⁰⁶ HH.d. 32811, s. 125.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÜRETİM VE SATIŞ

4.1. Fes Üretim Süreci

Feshane'nin en önemli nâzırı olan Ömer Lütfi Efendi, kaleme aldığı takrirde fes üretimini en başından başlayarak Dinkhane kısmına kadar olan süreci ayrıntılarıyla şöyle anlatmıştır:

“...imal olunan feslerin bi'l-farz yüz kıyye yapağısına ibtida seksen kıyye revgan-ı zeyt içerüb badehu tarakdan geçirilüb ve bükülüb çorab gibi örülmesi ve sonra yağlı olduğu halde dinke konulub kırk sekiz ve bazen altmış saate kadar pişirilmesi ve piştikten sonra on iki aded fesden ibaret olan birer destesine bir kıyye sabun hesabıyla Arab sabunu tabir olunan bulama misillü bir nevi sabun ile yigirmi dört saat mikdarı yani revgan-ı zeytin eseri külliye mahv oluncaya dek dink-i mezkurda döğülmesi fes imali san'atının kaide-i külliyesinden olduğundan...”¹

Gerçekten de takrirde kısaca bahsedildiği üzere, bir fesin tamamen kullanıma hazır hale gelmesi için uzun, karmaşık ve çeşitli aşamalardan geçmesi gerekmektedir. Fes üretimini üç aşamada incelemek mümkündür.

- Birinci aşama, yünün ipliğe eğirilmesi ve bu iplikle fesin örülmesi.
- İkinci aşama, beyaz haldeki örülmüş fesin dinklenmesi ve beyaz perdahtının yapılması.
- Üçüncü aşama ise fesin kırmızıya boyanması, kırmızı perdahtının yapılması ve püskülünün bağlanmasıdır.

Fes üretiminin ilk aşaması, aslî hammaddesi olan yünün hazırlanmasıyla başladı. Yıkanmış şekilde gelen yün dışında, kirli halde gelen yünün yıkanıp kurutulmasıyla fesin yün ipliğini eğirme işlemlerine geçilirdi. Yünün gerekli esnekliği ve parlaklığı kazanması için zeytinyağı (*revgan-ı zeyt*) ilave edilip iyice emdirildikten sonra, taraklar aracılığıyla taranarak liflerin eğirmek için hem çerçöpten arınması hem de birbirine paralel hale gelmesi sağlanırdı. Buradan çıkıklara götürülen taranmış yün eğirilerek yumak halinde fes örgüsüne hazır şekle ulaşmış olurdu. 1841 yılından itibaren çıkırık ve el tarakları yerine iplik eğirme çarhı ve tarakları kullanılmaya

¹ HAT. 488/23974. Belgede bir tarih bulunmamakla birlikte Ömer Lütfi Efendi'nin 1836'da vefat ettiği dikkate alınırsa, bu takrir 1833-1836 arası bir tarihte kaleme alınmıştır.

başlandığından artık bu yoldan yumak elde edilmeye başlanmıştı. Yün yumaklar, fes örücü kadınlara belirli miktarlarda verilerek örgü şişleri kullanılarak ördürülürdü. Örgü her ne kadar basit bir iş gibi görünse de iğne başı atılan ilmek sayısındaki değişiklikler veya farklı yumakların kullanılması gibi durumlar kötü sonuçlara yol açabilirdi. Marsilya'daki örgücülerden edinilen bilgi dikkate alındığında, eğer bir turda 70 ilmekten 50 ilmeğe düşülürse, toplamda 8000 ilmek farkı ortaya çıkmakta ve bu da fesin fazla gevşek olmasına neden olmaktaydı.² Öte yandan, bir başlık için sadece bir yün ipliği kullanılması gerekiyordu çünkü her ne kadar aynı kalitedeki yünlerden eğirilmiş olsalar da farklı bir çile iplik kullanımı yüzünden bu fark boyama sonrasında kendini gösterebiliyordu. Örülen feslerin açık kalan ağız kısımlarının genelde pamuk elyaflı³ kınnapla dikilmesi ve ikinci aşama için birbirlerine çiftler halinde dikilerek⁴ dinklemeye hazır hale getirilmesi ile ilk aşama tamamlanmış olurdu.

Fesin ilk hali olan bu gevşek ve geniş örgü başlıklara “*kabus*” denilmekteydi. *Kabus* kelimesi, Feshane'nin kuruluşunda fes üretimini yerli usta ve işçilere öğretmek için istihdam edilmiş olan Tunuslular aracılığıyla kullanılmaya başlanmış bir kelimedir. Günümüzde bazı kıyafetlere bağlı başlıkları tanımlamak için kullanılan “kapüşon” kelimesinin de temelini oluşturan bu kelime, İspanyolca'da baş anlamına gelen “*cabeza*” kelimesinden Tunus'taki üretim sürecine örülmüş başlık anlamıyla geçtiği düşünülmektedir.⁵ İkinci aşamada, çorap gibi örülen ve “torba gibi bir şekil”⁶ alan *kabus* fesler, içine zeytinyağı sabunu katılmış sıcak suyun içinde uzun süre dövülerek dinklenmek üzere İzmit'teki Dinkhane'ye gönderilirdi. Bu işlemin amacı, yün elyafının özelliği olan keçeleşme yöntemini kullanarak, gevşek biçimdeki örgüyü sıkılaştırarak daha dayanıklı ve ısı tutabilen bir yapıya kavuşturmaktır.⁷ Dink mahalline konulan *kabus* feslerin dikkatlice izlenmesi bu aşamada çok önemliydi. Suyun soğuk olmasıyla dinklemenin gecikeceği veya çok sıcak olursa yünlü kumaşın zarar göreceği bilindiğinden su sıcaklığının düzenli olarak kontrol edilmesi ve sabit

² Valensi, **a.g.m.**, s. 378.

³ “*Kabus ağzı dikmek için rişte-i penbe*.”. HH.d. 14058. “*Fes ağzı dikmek için İzmid'de kain Dinkhane müdürü marifetiyle mubayaa olunan rişte-i penbe*”. HH.d. 14060.

⁴ “*İzmid'e gönderilen feslerin ağız ağza dikilmesi mesarifi*”. HH.d. 14062.

⁵ Sophie Ferchiou, **Techniques et sociétés: exemple de la fabrication des chéchias en Tunisie**, Paris: Institut d'ethnologie 1971, s. 94.

⁶ Hülya Tezcan, “Fes”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 12, 1995, s.416.

⁷ Ergür, **a.g.e.**, s. 64.

tutulması gerekmektedir. Artık eski büyüklüğünün üçte biri oranına küçülmüş olan fesler “ham” haldeki beyaz feslerdi.⁸ Dink sonrası Dinkhane’deki sergilere konulup soba sayesinde kurutulduktan sonra⁹ mat ve pürüzlü bir hal alan feslerin daha yumuşak ve parlak bir hale bürünmesi için “*perdaht-ı beyaz*” yani beyaz haldeki ham fesin yüzeyinin havlandırma yoluyla perdahtlama (apre) işlemleri yapıldı. Perdaht işlerinde sıklıkla kullanılan devedikenlerinin (şardon) çubuklara yerleştirilmesiyle oluşturulmuş basit el aletleriyle üç aşamada yüzeyi havlandırılan beyaz fesin havlı kısmının makaslarla kırılmasıyla perdahtı tamamlanmış olurdu.

Üçüncü aşamada ise bir fesin en önemli özelliği olan kırmızı renginin verileceği boyama işlemine geçilirdi. Fes üretiminde belki de en çok zorlanılan kısım boyama aşamasıydı. Boyamada kullanılan su, boya maddeleri, mordanlar, suyun sıcaklığı ve geçen süre gibi çeşitli etkenler boyamanın kalitesini belirliyordu. Bu kadar önemli bir konuda, 18. yüzyıl başında¹⁰ hatta 1971 yayımlanan bir araştırmada dahi Tunusluların fes boyama taktiklerini bir sır olarak sakladıkları belirtilirken¹¹, Feshane’nin kuruluşunda getirtilen Tunuslu ustaların da aynı tavrı takındıklarını unutmamak gerekir. Her aşaması mükemmel biçimde tamamlanmış olsa da boyaması doğru yapılmayan bir fesin kullanım değerinin pek fazla olmayacağı aşikardır. Kalitenin çoğunlukla boyamaya bağlı olduğu ve İstanbul Feshane’si haricindeki Bursa, Edirne ve Selanik Feshanelerinin sonuç olarak boyama konusunda sıkıntı yaşadıkları düşünüldüğünde bir fese doğru rengi vermenin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Boyamada kullanılan en önemli boya, fes boyası da denilen pernikoktu. Bununla birlikte kırmız ve kökboya da bol miktarda kullanılmıştır. Önce mordan maddeleri olan şap, tortu, mazi, kalay gibi maddelere batırılan fesler, daha sonra fes boyama kazanlarına koyularak karıştırılmaya başlanırdı. Herhangi bir yağ-yağmura

---

⁸ Dinkten çıkmış beyaz feslere “ham” denilmesinin yine Tunus menşeli olduğu düşünülmektedir. Bu fesler “el-Krûdu” olarak tabir edilmiş olup “cru” kelimesi İspanyolca’da ham anlamına gelmektedir. Ferchou, **a.g.e.**, c., s. 31.

⁹ C. İKTS. 8/359. 29 Cemaziyelahir 1250 (2 Kasım 1834)

¹⁰ Mika Ben Miled, **Chéchia: le bonnet de feutre méditerranéen**, Kartaca/Tunus: Carthagoiseries, 2010, s. 112.

¹¹ Sofie Ferchou, her ne kadar fes boyamasına fiili olarak katılıp kullanılan boya ve mordan maddelerinin adlarını öğrense de Tunuslu fes ustaları boyamada kullanılan oranlarını sır olarak saklamışlardı. Ferchou, **a.g.e.**, c., s. 50.

maruz kaldığında akmayacak şekilde boyanın fese tamamen emdirilmesi için saatler boyunca bu işlem sürdürülürdü. Kazanlardan çıkarılan kırmızı feslerin kurutularak ikinci perdaht aşamasını temsil eden “*perdaht-ı kırmızı*” yani kırmızı fes perdahtına alınması için tekrardan devedikeni (şardon) kullanılması icap ederdi. Kırmızı perdahtçı, dikkatlice kumaş yüzeyinde herhangi bir hata olup olmadığını kontrol ederek hem fes yüzeyi havlandırılır hem de yine makaslarla fazla kalan havlı kısmı kırkardı.

Fesin eksiz bütünü böylece oluşturulmuş olsa da püskül ilavesi üretimdeki son işlemdi. Fes püskülünde ipek (*harir*) temel madde olup ilk zamanlar bükülmemiş ham ipek kullanılıyordu. İpek boyahanesinde maviye veya sonraki dönemlerde siyaha boyanarak her fes için *kat’ olunan* püsküller fesin tepesine dikilirdi. Burada da yine Tunus menşeli bir tabir olan “*kopta*” karşımıza çıkmaktadır. Tunusluların “*kubbita*” dedikleri (ki ilk dönem Osmanlı belgelerinde de bu şekilde yer almaktadır) *kopta*, aslında direkt olarak ipek püskülün karşılığı olarak kullanılmıştır.¹² Belgelerde fes püskülünün takılması işlemi için “*kopta rabtı*” ya da “*kopta bendi*” denildiği dikkate alınırsa, Feshane’de de aynı kullanımın sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.¹³ Tunusluların “*kubbitiş*” diye tabir ettiği püskülün bağlandığı kordona dair bilgi bulunmamasına rağmen, püskülün bir ibrişime bağlandığı belirtilmektedir. 1845 yılında uygulamaya konulan “*püskül nizamı*” sonucunda örme (bükülmüş) püskül kullanımına geçilerek püskülün rüzgârda ya da yağmurda bozulup dağılması önlenmeye çalışılmıştır.

4.2. Feshane Üretimi

Üretimi değerlendirmek için, ilk önce Tunuslu ustaların fes üretimini yerli usta ve işçilere öğretmeleri amacıyla İstanbul’daki Feshane-i Amire’ye getirilmelerinden başlamak gerekmektedir. Her ne kadar 18. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve Bursa’da fesçi esnafı kethüdalıklarının bulunduğu kanıtlar bulunsa ve İstanbul’da da aynı dönemde yoğun bir esnaf-kethüdalık çatışması olduğu Kadı Sicillerinden görölse de bunların fes üreticileri değil, yalnızca fes satıcıları olduğu anlaşılmaktadır. Halihazırda tüm Akdeniz’de olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de kullanılan kırmızı fesler, geniş

¹² ben Miled, **a.g.e.**, c., s. 124. Kubbita, boyun ensesini koruyan ve omuzlara kadar inen, genellikle siyah veya koyu mavi renkli bir ipek veya pamuk ipliği sarkıntısıdır.

¹³ HH.d. 13107. 28 Safer 1254 (23 Mayıs 1838)

kapsamlı bir kullanımdan ziyade kısıtlı müşteri kitlesine hitap ediyordu. Padişah II. Mahmud'un yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye başlığı için fesi kabul etmesi ile artık binlerce fese (yenilenmesi gereken fesler dahil edildiğinde) ihtiyaç duyuluyordu. Merkezde yerli üretim bulunmadığı için mecburen fes ithalatına başlansa da bir süre sonra Tunus'tan “*mütefennin*” fes ustaları getirtilerek üretime başlanmıştır. Aradan geçen yaklaşık bir buçuk senenin sonunda toplamda 3639 fes üretilmiştir. Gayet kullanışsız çıkan bu fesler ve Tunusluların boyama konusundaki bilgi vermedeki isteksizlikleri dikkate alınarak Tunuslular memleketlerine yollanmış ve yerli ustalarla üretime devam edilmiştir.

Tablo 17: Yerli Usta ve İşçilerle Gerçekleştirilen Fes Üretiminin Bir Yıllık Seyri

Tarih	Üretim Miktarı (adet)	Toplam Maliyet (kuruş)	Birim Maliyet
Mayıs/Haziran 1833	622	36062	58 kuruş
Haziran/Temmuz 1833	786	41705	53 kuruş
Temmuz/Ağustos 1833	1597	56728	35,5 kuruş
Ağustos/Eylül 1833	2400	73720	30,5 kuruş 27 akçe
Eylül/Ekim 1833	3443	100453,5	29 kuruş 24 akçe
Ekim/Kasım 1833	3372	95736,5	28 kuruş 48 akçe
Kasım/Aralık 1833	3335	107739,5	33 kuruş 12 pare
Aralık 1833/Ocak 1834	2943	94478	32 kuruş 4 pare
Ocak/Şubat 1834	3891	119955,5	30,5 kuruş 13,5 pare
Şubat/Mart 1834	1889	65287,5	34 kuruş 22,5 pare
Mart/Nisan 1834	3430	120505	35 kuruş 5,5 pare
Nisan/Mayıs 1834	6512	215156	33 kuruş 1,5 pare
Toplam	34220	1127527	33 kuruş

Kaynak: MAD.d. 9146, s. 204-206.

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere, Tunuslu ustaların Feshane'den gönderilmesinden sonra, eğitilmiş ve eskisine kıyasla teknik bilgi ve becerisi gelişmiş yerli ustalarla başlanan üretim sonucunda, hem aylık bazda üretilen miktar katbekat artmış hem de feslerin birim maliyeti 58 kuruş gibi hayli yüksek bir meblağdan 33 kuruşa düşmüştür. Tunuslu ustaların Feshane'de bulunduğu 1832-1833 yılları arasında sadece üç bin küsur fes üretebildikleri düşünüldüğünde, 1833-1834 yılında o

dönemdeki üretimden 10 kat fazla üretim gerçekleştirildiği dikkat çekicidir. Ömer Lütfi Efendi bu başarıyı şöyle izah etmiştir:

*“...hazret-i hilafetpenahiye tevaggulen fes imaline şürû birle mah-ı mezburda altı yüz yigirmi iki fes imali müyesser olmuş ve mahal-i mezkûr fukara yatağı ve zuefa mahallatına semt ve civar bulunduğu üç yüz neferden ibaret olan amele taifesinin beş yüze iblağına muvaffak olunarak şimdiye değin hiçbir mahalde icrasına imkân bulunmamış olan fes imali maslahat-ı hayriyyesi...”*¹⁴

Feshane muhasebesinin altı ayda bir defa görülmesi yönündeki uygulama ve bu kayıtların bulunamaması neticesinde 1834-1835 arası dönem çoğunlukla eksik kalmıştır. 1835 yılının başında alınan bir kararla, Feshane muhasebesinin artık iki ayda bir kere görülmesi kararlaştırılarak daha dikkatli incelemeye tâbi tutulması gerekmiştir.¹⁵ Sonuç olarak, 1835'te Feshane'ye bir ruznamçeci atanmasıyla giderek kurumsal bir yapıya kavuşan fabrikada artık defter tutulmaya da başlanmıştır. Üretimle ilgili ilk defter Feshane tarafından Darphane'ye gönderilen bir defter olup 1835 yılının Temmuz ayına (h. Rebiülevvel 1251) tarihlenmektedir. Defter kayıtlarında aylık ya da birkaç aylık bazda üretilen miktarlar incelendiğinde, ilk dönemler sadece ordu için üretilip askerî elbise ambarına teslim edilen ve az sayıda da olsa başka mahallere verilen fes miktarı belirtilmiştir. Ana amaç, yeniden düzenlenen Osmanlı ordusunun fes ihtiyacını karşılamak olduğu için, üretilen feslerin direkt olarak elbise ambarına teslim edilmesi bu dönem için vakıadır.

Çeşitli düzenlemeler yapılırken, bir yandan da üretimi iyileştirmek için Tunus'tan fes alımına numune olarak devam ediliyordu. Örneğin 1838 yılında merinos yününden yapılmış 1192 perdahtlı beyaz fes satın alınmış ve “tekmili içün” boya ve diğer malzemeler kullanılarak halihazırdaki teknik bilgiyi farklı yollarla genişletmek amaçlanmıştır.¹⁶ İyileştirmeler, başlangıç aşamasındaki feslere de uygulanıyordu. Mesela 1843'te, önceden örülmüş fakat yeni düzenlemedeki ölçüye göre büyük kalan *kabus* feslerin bozdurulup tekrardan ördürülmesi gerekmişti.¹⁷

¹⁴ C. İKTS. 7/330. 5 Şaban 1249 (18 Aralık 1833)

¹⁵ C. AS. 155/6863. 25 Zilhicce 1250 (24 Nisan 1835)

¹⁶ HH.d. 13669. Cemaziyülevvel 1254 (Temmuz 1838)

¹⁷ “Mukaddem örülerek *kabus* anbarında mevcut bulunan *kabus* feslerinden elyevm iksa olunmakta olan feslerin ölçüsünden büyücek bulunan feslerin icabı vechile bozdurulub tekrar ördürülmesi ücreti ile ağız dikmecisi ücreti”. HH.d. 14059. Rebiyülahir 1259 (Mayıs 1243).

Üretilen miktar ve çeşitlerin kayıtlarında bir önceki müdürden kalan ürünler de belirtilerek devredilmiştir. Örneğin, tamamlanmamış “*natamam*” feslerin, görevi yeni devralmış müdür tarafından “*derdest-i imal*” olduğu yani tamamlanma aşamasında olduğu kaydedilmiş ve üretimin sürekliliği ortaya konulmuştur. Üretim devrinde, yeni örülmüş *kabus* fesler olabileceği gibi, tamamen tamamlanmış fakat püskülü ilave edilmemiş fesler de devir fesleri olarak muhasebe defterlerinde yerini almıştır.

Tablo 18: Üretiminde Kullanılan Yün Miktarı, 1835-1848 (Kıyye/Kuruş)

Tarih	Yün Miktarı	Ortalama Fiyat	Toplam Fiyat
27.7.1835-15.6.1836	24.781	45	1.115.044
26.2.1838-16.3.1839	32.006	44,9	1.436.862
17.3.1839-4.3.1840	30.121	44	1.326.570
5.3.1840-24.3.1841	19.294	41,5	802.379
25.3.1841-11.2.1842	15.499	42	650.806
12.2.1842-31.1.1843	27.916	39,8	1.111.549
1.2.1843-12.2.1844	33.688	40,5	1.364.386
13.2.1844-12.2.1845	21.394	39	836.541
13.2.1845-12.3.1846	24.547	29,8	733.350
13.3.1846-12.3.1847	8.276	41,5	343.491
13.3.1847-12.3.1848	18.764	42,5	798.894
Toplam	256.286	41	10.519.872

Kaynak: HH.d. 32811, 13028, 13688, 15183, 20926, 23408.

Fes üretiminin seyrini takip ederken en önemli göstergelerden biri olan kullanılan yün miktarının artışı, bir fese harcanan miktarın giderek azalmasıyla birlikte değerlendirildiğinde üretimin ne kadar arttığını göstermektedir.

4.2.1. Feshane’de Üretilen Fes Çeşitleri

Feshane’de üretilen fes çeşitleri hem boyut hem de fes boyası olarak kullanılan boyaların çeşitleri açısından değişmektedir. Boyutlarda “*kebir*”, “*vasat*” ve “*sagir*” olarak büyük, orta ve küçük fes ayrımı yapılmıştır. Boya temelli olarak “*pernikoklu*”, “*kırmızlı*” ve “*kökboyalı-garanslı*” gibi farklı maliyetler ve kaliteler sunan çeşitler oluşturulmuştur. Fabrikanın ilk faaliyet yıllarında sadece askerî elbise ambarına fes temin edildiği için bahsedildiği gibi farklı çeşit feslerin üretilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Hem elbise ambarına teslim edilen ürünlerin alındığına dair ambar

emini tarafından verilen teslimat makbuzunda hem de üretilen feslerin muhasebe kayıtlarında bahsedilen çeşitlere dair bilgi bulunmamaktadır.

Muhasebe defterlerinde ilk defa Haziran – Ekim 1836 (h. Rebiyülevvel – Cemaziyülahır 1252) tarihleri arasında üretilen feslerde boyut farklarına göre bir ayırım yapıldığı görülmektedir.¹⁸ Fino olarak tabir edilen küçük boy fesleri ilk defa bu tarihlerde görmemizin sebebi İstanbul’un çeşitli yerlerinde fes satışı yapılacak dükkanların açılmaya başlamasıdır. Burada hâlâ kullanılan boyalara göre bir ayırım olmayıp üretim aşaması olarak fesin kırmızı veya beyaz olma durumu belirtilmiştir. Bu durumun sebebi, pernikok boyası hariç, sonraki dönemlerde görüleceği üzere fark oluşturacak bir boya çeşidinin henüz kullanılmamasıyla alakalıdır. İlk defa 1838 yılının sonunda fabrikaya kırmızı, garans ve kökboya alınmasıyla “*pernikoklu fesler*” ve “*kırmızılı fesler*” şeklinde boya çeşitliliği ortaya çıkmıştır.¹⁹ Döneminde üretilen toplam feslerin sadece %18’i kırmızı ile boyanmış fakat hâlâ %82’si pernikok ile boyanmaya devam etmiştir. Kırmızı boyasına destek için garans ve kökboya ilave edilerek ilk boyamalar gerçekleştirilmiştir. Bir sene sonra eksikleri tamamlanan feslerin ise %72’si kırmızıla, %28’i pernikokla boyanmış ve 1846 yılına kadar ana fes boyası olarak büyük oranda kırmızı kullanılmaya devam edilmiştir. Üretilen feslere bakıldığında kırmızılı fesler %57 ile çoğunluğu oluşturmayı başarmıştır.

Tablo 19: Kullanılan Boyalara Göre Çeşitlerin Oranı, 1840-1848 (Yüzde)

Tarih	Kırmızılı Fesler	Pernikoklu Fesler
22.8.1838-16.3.1839	%18	%82
17.3.1839-4.3.1840	%59	%41
5.3.1840-24.3.1841	%74	%26
25.3.1841-11.2.1842	%77	%23
12.2.1842-31.1.1843	%81	%19
1.2.1843-12.2.1844	%60	%40
13.2.1844-12.2.1845	%77	%23
13.2.1845-12.3.1846	%67	%33
13.3.1846-12.3.1847	%21	%79
13.3.1847-12.3.1848	%37	%63
Toplam Oran	%57	%43

Kaynak: HH.d. 32811.

¹⁸ HH.d. 13107, s. 8.

¹⁹ HH.d. 32811, s. 63. Cemaziyülahır/Zilhicce 1254 (Ağustos 1838/Mart 1839)

Feshane üretimi feslerin çeşitlenmesinde asıl etki, halka satışların 1836 yılında başlaması ve piyasanın elde edilebilmesi için bu çeşitliliğin gerekli olması yanı sıra ordu içinde de sıradan er ile subaylar arasında fes kalitesi bakımından ayrıma gidilmesi yatmaktadır.

Fes çeşitleri, renk ve boyutun yanı sıra padişahlara göre de değişmekteydi. Mahmudiye olarak da adlandırılan II. Mahmud dönemi feslerinin alt kısmı dar olup tepeye doğru genişleyen bir şekildedir. Püskül ise fes tablası üzerinde yayılarak omuzlara iner, ön tarafta küçük bir kakül oluştururdu. Sultan Abdülmecid döneminde bu türde değişikliğe gidilerek alt kısmı geniş, üst kısmı daha dar feshlere geçiş yapılmıştır.²⁰ Böylece fes boyutları küçültülmüş ve püsküller bükülmüş iplikten daha düzenli şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

4.2.2. Feshane’de Üretilen Feslerin Birim Maliyetini Etkileyen Değişkenler

Feshane’nin kurumsal bir yapı kazanıp defter düzenine geçmesinden sonra, üretilen feslerin ilk hammadde konumundaki yünden boyamadaki mordan maddelerine kadar fes adedi ya da destesine düşen birim maliyetleri hesaplanarak kaydedilmeye başlanmıştır. Her ne kadar bu ayrıntılı kayıtlar kısa sürede kendini geniş ölçekli kayıtlara bıraksa da ilk dönemdeki birim maliyetler önemli görünmektedir. Feslerde harcanan yapağı miktarı birim bazında kaydedilmişken, boyalar deste olarak tasnif edilen on iki adet fes üzerinden hesaplanmıştır. Sabun, odun ve taraklarda kullanılan zeytinyağı gibi bazı kalemlerin fes birim maliyetine yansıtılması ise zor görünmektedir. Yün hariç diğer kalemlerin hem kebir hem de fino (*sagır*) fesler için fark gözetmeksizin aynı başlık altında kaydedilmesi de boyut farklılığından kaynaklanacak birim maliyet farkının hesaplanmasını zorlaştıran diğer önemli durumdur.

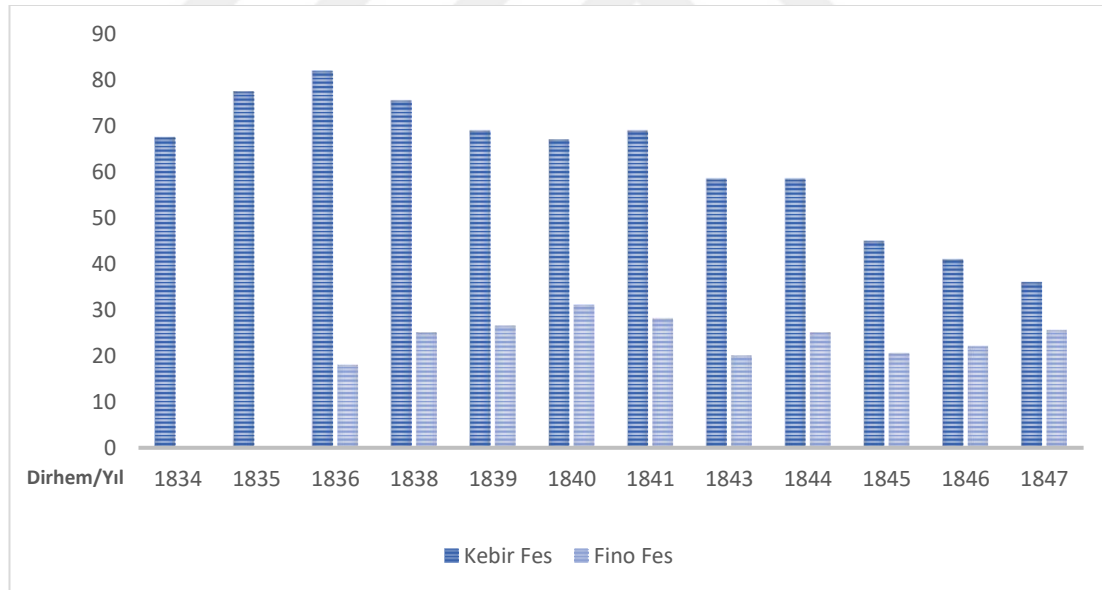
Feslerin birim fiyatında en çok etkili olan hammaddeler yün, boya ve ipektir. Yün olarak ucuz ama fes üretimine elverişli olmayan yerli koyunların değil de İspanyol

---

²⁰ Mahmut Şevket Paşa, **Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi**, c. 2, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1909, s. 44.

merinosunun yününün kullanılması maliyetleri artıran en önemli unsur olmuştur.²¹ Fes başına düşen yün miktarı belirlendikten sonra, bu miktarın karşılık geldiği doğrudan birim maliyetin incelenmesi gerekmektedir. 1835 yılının sonlarına kadar kebir fes başına düşen yün miktarı 67,5 dirhem olarak hesaplanmıştır. Bu tarihte yine eski miktar devam ettirilse de 77,5 dirhem yün içeren feslerin üretimi başlamıştır. 1836 Nisan'ında ise bu miktar biraz daha arttırılarak “*imalat-ı cedit*” olarak 79,5 dirheme yükseltilmiştir. Bu tarihten 1837'ye kadar ise 82 dirhem gibi en yüksek miktarda yün kullanılmıştır. Fino fesler de bu dönemde 25 dirhemlik yün kullanılarak üretilmeye başlanmış ve 1841'de 31 dirheme yükselse de genelde bu miktarda devam edilmiştir. Kebir ve vasat feslerde kullanılan miktarda ise sürekli değişimler olmuştur. 1838'te 71,5 dirhem yün kullanılırken 1840'ta 67 dirheme ve 1843 yılında ise bu miktar 58,5 dirheme düşmüştür.²²

Grafik 4: Üretiminde Birim Başına Kullanılan Yün Miktarı, 1834-1847 (Dirhem)

Kaynak: HH.d. 32811, 13028, 13688, 15183, 20926, 23408.

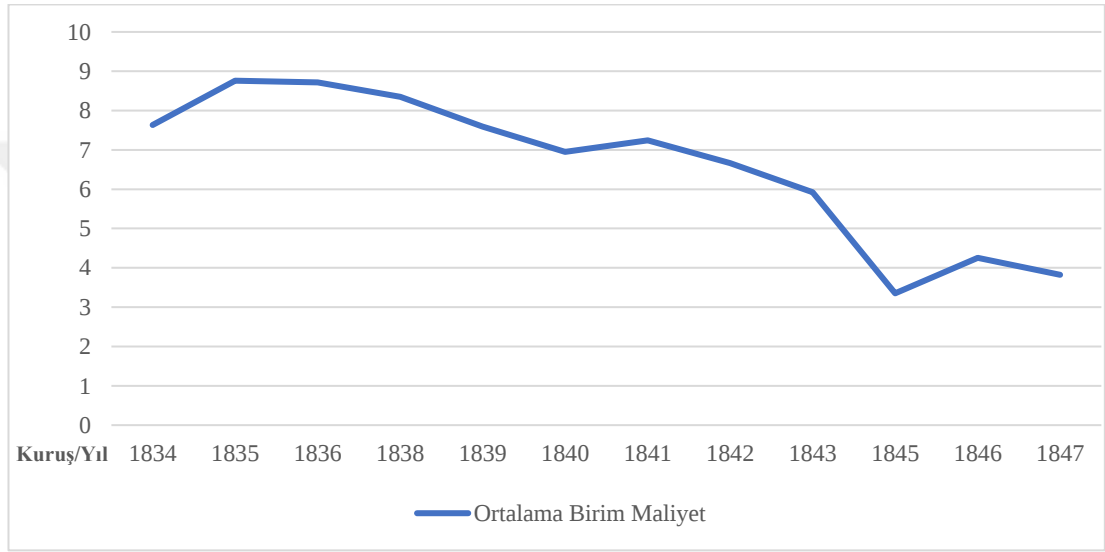
Birim başına yün miktarı değişiklik gösterdiği gibi yün fiyatları da çeşitli etkenlerle dalgalanmıştır. Hammaddenin ithal olma durumu, ithal ise nereden ithal edildiği ve üretimde ne oranda kullanıldığı gibi nedenler bu dalgalanmaya yol açmış

²¹ Hem inceliği dolayısıyla dünya çapında talebi yüksek olan hem de yerli yetiştirme çabalarına rağmen çoğunlukla ithal edilmesi gerektiğin için fiyatı yerli yünlere göre çok yüksek olduğundan fes maliyetini önemli ölçüde etkilemiştir.

²² 1838 yılı için bkz. HH.d. 32811, s. 62. 1840 ve 1843 yılları için bkz. Aynı defter, s. 72-80.

görülmektedir.²³ Hem ortalama fiyat hem de bir feste kullanılan yün miktarındaki değişiklikler birlikte değerlendirildiğinde, fesin üretim maliyetine etki eden en önemli hammaddenin fiyatı düzenli şekilde azalmıştır. 1834 yılından itibaren 45 kuruş 8,5 pare fiyatla satın alınan yünün 1840'ta 41,5 kuruşa, 1842'de 40 kuruşa düşerek bu düzeyde sürdürdüğü fiyat üretim maliyetlerinin azalmasını sağlamıştır.

Grafik 5: Kullanılan Yünün Ortalama Birim Maliyeti, 1834-1847 (Kuruş)

Kaynak: HH.d. 32811, 13028, 13688, 15183, 20926, 23408.

Yünün kolay eğrilebilmesi için gerekli olan yumuşaklığı sağlayan zeytinyağının eklenme oranı 1838'e kadar 10 kıyye yüne 6 kıyye zeytinyağı şeklinde sabit kalmıştır. Bu tarihte yine aynı yün miktarına 8 kıyye zeytinyağı eklenmeye başlanarak oran çok fazla artırılmıştır. Hem yünde hem de fesin dinklenmesinde kullanıldığı için çok önemli bir hammadde olan zeytinyağının kıyye fiyatı çoğu zaman 3 kuruş ve 4,5 kuruş arası sabit kalmıştır. Üretimde fazlaca karşımıza çıksa da fes fiyatına etki eden başlıca kalemler arasında yer aldığını söylemek zordur. Örnek verilecek olursa, sabun dahil edildiğinde, hammaddeler arasındaki hacmi 1835'te %3,8, 1838'de %3,4, 1843'te %3,6 olarak yakın oranlarda kalmış, 1847'de ise %9'a yükselmiştir.

²³ Yerli yünün tek başına fes üretiminde elverişsiz olması neticesinde merinos koyunu ile yerli cinslerin melezlenmesiyle elde edilen melez koyun yünlerinin kullanımı ve sonraki dönemde Odesa yününün ithaline başlanmasıyla dalgalanmalar yaşandığı kabul edilebilir.

Bahsedildiği üzere maliyet üzerine yünden sonra en çok etkiye boya ve boya yardımcıları (mordanlar) sahiptir. Fes üretiminde aslı olarak kullanılan pernikok ve kırmızı gibi boyalar, yardımcı nitelikteki garans, kökboya, aspur, alacehri gibi boyalardan çok daha pahalıya mâl olmuştur. Boyalar kendi aralarında fiyatlarına göre farklılaşmalarının yanı sıra, kendi içlerinde de yöre farkına göre fiyatlandırılmıştır. Örneğin, fes boyası olarak da bilinen pernikok boyasının nerede üretildiği, kalitesine ve doğrudan fiyatına etki etmiştir. 1838'in sonundaki muhasebe kayıtlarına göre, Yanya ve Kavala mahsulü pernikok'un kıyyesi 68 kuruşken, Mora mahsulünün kıyyesi 145 kuruş olarak iki katı fazla fiyata satın alınmıştır.²⁴

4.3. Feshane'de Üretilen Fes Miktarı

Üretim miktarını değerlendirirken, her şeyiyle mükemmel (tamamlanmış) feslerin imkanlar dahilinde takibini yapmak zorluklar içermektedir. Gerek üretim aşamalarını içeren kayıtlar gerekse defter sonunda yer alan sonuç muhasebesi olsun her ikisinde de bazı karışıklıklar bulunmaktadır. Farklı üretim aşamalarında olan feslerin aynı kayıtlar içinde yer aldığı, benzer zamanlarda örülmüş feslerin bazısının beyaz perdaht aşamasında, bazısının ise bitirilerek püskülünün takıldığı aşamada olduğu örneklerle sıklıkla rastlanılmaktadır. Belirli bir ay içinde her şeyiyle üretilmiş bir fesle (ki bir önceki aylardan kalan tamamlanmamış fesler de bu ay içinde tamamlanıp kaydedilmiştir) aynı kayıt içinde, geçen ay örülmüş ve o ay beyaz perdahtı yapılmış ama kırmızıya boyanmamış fesler, kırmızı perdahtı tamamlanmış ama püskülü takılmamış olan fesler gibi üretimin farklı aşamalarındaki fesler kaydedilmiştir. Böyle olduğundan dolayı ilk kayıta birlikte kaydedilen fesler, farklı aşamalarda oldukları için bir kayıta birlikte bulunurken diğerinde bulunmama gibi takibi zorlaştıran bir görüntü vermektedir. Bunun yanı sıra, örneğin hicri 1259 yılında üretimine başlanan fesler bahsedilen üretim dönemi içinde bitirilmediği takdirde hicri 1260 yılına kaydedildiğinden, bu feslerin her iki yılda da masraf kayıtları bulunması gibi bir problemler oluşmuştur.

Bahsedilen örnekten devam edilecek olursa, 1844 Şubat ayından 1845'ün Şubat'ına kadar olan üretim dönemini kapsayan hicri 1260 muhasebesi incelendiğinde,

²⁴ HH.d. 13107. Cemaziyelahir/Zilhicce 1254 (Ağustos 1838/Mart 1839)

221.922 fes tamamlanmış fakat bunların 41.654 adedi 1259 senesi üretiminden kalan ham kırmızılı ve pernikoklu, ham beyaz, beyaz perdahtlı ve fino feslerden ibarettir. Bu feslerin örülmesi 1260 yılında gerçekleşmediği için hem hammadde olarak yünden hem de örücü ücretlerinden karşılıkları düşülmüş ancak ham beyaz olanlarının beyaz perdahtı icra edildiğinden ücretleri ilave edilmiştir.²⁵

4.4. Fes Satışları

Feshane'nin asıl kuruluş amacı Osmanlı ordusuna fes temin etmek olduğundan, asıl müşteri de devlet olmuştur. Devletin kurduğu ve ürününü de devletin kendi kullanımı için aldığı fabrikalar gibi Feshane de çoğu çalışmada çeşitli yönleriyle daha az önemli yansıtılmıştır.²⁶ Feshane feslerinin satışında genellikle devlete yapılanlar vurgulanmış fakat Feshane'nin piyasayı ele geçirmeye çalışan bir fabrika olduğu ve buna göre hareket edip politikalar ürettiği bazı çalışmalar hariç çoğu zaman dikkate alınmamıştır. Osmanlı ordusunun yanı sıra dükkanlar, tüccarlar ve fesçi esnafı aracılığıyla geniş bir piyasaya ulaşan feslerin satışı ve elde edilecek kârlar, her ne kadar devlet destekli olsa da fabrikanın üretime devam edebilmesinin temel koşulu olmuştur.

Feshane'nin inkişafını anlayabilmek için hem askeri hem de sivil piyasanın hangi politikalarla elde edilmeye çalışıldığı incelenmelidir. İstanbul'da başlatılan fes üretiminin ilk zamanlar istenilen sonucu verememesi ile Fes Nezareti lağvedilmiş, askerlere özellikle ithal Tunus ve Fransız fesleri dağıtılmaya başlanmıştır. Başarısızlık olarak görülebilecek ithal feslerin öne geçmesi durumu sonrası, Harir Nazırı Ömer Lütü Efendi'nin girişimleriyle belirli bir ilerleme sağlayan Feshane'nin güvenilirliği artmış ve en azından ordunun kullandığı feslerin temin edilmesinde aktif rol almaya başlamıştır.

²⁵ HH.d. 32811, s. 104. 1259 senesinde “*henüz beyaz perdahtı olmadığından tanzimi lazım gelen*” olarak kayıttan düşürülen ham beyaz fesler, 1260 senesinde “*sene-i sabıka imalatından ham beyaz fesler olup bu def'a perdaht olduğundan tanzimi lazım gelen*” denilerek ilave edilmiştir. Aynı defter, s. 103.

²⁶ Örneğin, Donald Quataert'e göre devlet fabrikaları ekonomik açıdan önemli sayılmazdı çünkü sadece devletin ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuşlardı. Devletin koruması altında olarak güven içindeki bir piyasaya hizmet ettiklerinden ve kaynakları da devlet merkezli olduğundan göz ardı edilebilirlerdi. Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, (çev. Tansel Güney), İstanbul: İletişim yayınları, 1999, s. 17. Halbuki bir devlet işletmesi olarak Feshane, sivil piyasayı ele geçirmek için hem teknolojik hem de politik pek çok girişimde bulunarak sadece devlet satışlarına bağımlı kalmamıştır.

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, fes satışlarından elde edilen kâr genelde artış eğilimindeydi. Fes satış fiyatı yıldan yıla artmaktan ziyade daha çok düştüğü için, gerçekleşen kâr artışı çoğunlukla üretim maliyetlerindeki düşüş sayesinde bir fes satışından elde edilen kârdaki fazlalığın giderek yükselmesi asıl sebep olarak görünmektedir.

Tablo 20: Feshane'nin Satış Gelirleri ve Üretim Giderleri, 1836-1848 (Kuruş)

Tarih	Satış Gelirleri	Üretim Giderleri	Toplam Kar	Kar Oranı
18.4.1836-6.4.1837	1.224.000	939.497	284.503	%30,3
7.4.1837-25.2.1838	4.844.547	4.371.913	472.634	%10,8
26.2.1838-16.3.1839	8.042.361	6.849.219	1.193.142	%17,4
17.3.1839-4.3.1840	2.916.443	2.380.968	535.475	%22,5
5.3.1840-24.3.1841	4.380.335,5	3.639.163	741.172,5	%20,4
25.3.1841-11.2.1842	6.023.499	4.486.509,5	1.536.989,5	%34,3
12.2.1842-31.1.1843	5.528.165	3.676.031	1.852.134	%50,4
1.2.1843-12.3.1844	7.853.811	5.122.121	2.731.690	%53,3
13.3.1844-12.3.1845	7.063.143	4.175.987	2.887.156	%69,1
13.3.1845-12.3.1846	4.695.619	3.333.237	1.362.382	%40,9
13.3.1846-12.3.1847	5.059.492	3.362.478	1.697.014	%50,5
13.3.1847-12.3.1848	5.292.552	3.113.373	2.179.179	%70,0
Toplam	62.923.968	45.450.497	17.473.471	%38,4

Kaynak: HH.d. 36, 13107, 13669, 32811.

4.4.1. Askeriyeye Yapılan Satışlar

Osmanlı Devleti'nin ordusuna Baruthane-i Amire'nin barut, Tüfenkhane-i Amire'nin tüfek ve Tophane-i Amire'nin top temin etmesi gibi temel olarak Feshane-i Amire de fes temin etmiştir. İstanbul'daki Asakir-i Hassa ve taşradaki Asakir-i Mansure, ayrıca Bahriye askerleri için üretiminin tamamını buralara teslim eden Feshane, 1834 yılında yedek ordu olarak Redif teşkilatının oluşturulmasıyla²⁷ daha fazla fes ihtiyacını karşılamak durumunda kalmıştır. Redif askerinin elbiselerini sadece görev esnasında giymeleri haricinde, halk ile aralarındaki farkı belirlemek için

²⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redif-i Asakir-i Mansure", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. 7, S. 12, 1981-82, s. 128.

feslerini daima giymeleri kanuni bir zorunluluk olduğundan bu durum da mevcut fes ihtiyacının artışına neden olmuştur.²⁸

Feshane üretiminin daha emin adımlarla yoluna girdiği bir dönemde, askerlerin fes talebinin tam olarak yerli imkanlarla karşılanmadığı ortaya çıkmıştır. 1837 yılının ilk aylarında redif ve bahriye askerleri için Fransız tüccarından bir miktar fes satın alındığı birkaç ay sonra ortaya çıkmış ve bu durumdan rahatsız olunarak Feshane'nin konumunu korumak için ithal feslere müdahale edilmesi gerekmiştir. Fransız feslerinden yapılan bu alım, Feshane'de üretilmiş yetmiş-seksen bin fesin açıkta kalmasıyla sonuçlandığından fabrikayı korumak için bazı kararlar alınmıştır. Tunus ve Fransız ithal feslerinin alınmasına son verilmesi gerektiğine dair alınan karar şöyle açıklanmıştır: “...her ne hal ise bundan böyle gerek Tunus ve gerek Efrenç feslerinden bir adedinin mubayaası gayr-ı caiz olacağından Feshane-i mezkurede imal olunmakta olan feslerden fiyat-ı mukarreresi üzere itası icabı...”, “...asakir-i muntazama ve gerek asakir-i redif için Efrenç tüccarından ve mahal-i saireden fes mubayaa olunmayub beher sene lüzumu olan fesler Feshane-i Amire imalatından teslim-i anbar olunan feslerden verilmiş idiğüne binaen asakir-i merkume için gayr-ez-mevcut kusur iktiza eden feslerine Feshane-i Amire'den ceste ceste ahz ve ita olunarak haricden bir aded fes mubayaa olunmayacağı...”.²⁹

Asker için ithal fes kullanımını yasaklayan bu kararın ardından, Bahriye için alınan ithal feslerin savunusunu yapan Kaptan-ı Derya Ahmet Fevzi Paşa, Tersane-i Amire hazinesinin darlık içinde olması ve ithal feslerin daha ucuza (Fransız 21 kuruş, Tunus 30 kuruş) satın alınabildiği şeklindeki açıklamalarıyla birlikte, bir yıllık ihtiyacı karşılayacak derecede fes depolandığını ve bu durumun geçici olduğunu belirtmiştir.³⁰ Alınan karardan sonra, Kaptan-ı Derya ve Mansure defterdarından mevcut asker sayısını ve böylece ihtiyaç olunan fes miktarını bildirmeleri istenmiş; jurnal ve yoklamalar baz alınarak Hassa, Mansure, Topçu, Humbaracı, Redif, Muzıka dahil tüm

²⁸ Kütükoğlu, a.g.m., s. 584.

²⁹ C. ML. 2/91. Muharrem 1253 (Nisan 1837)

³⁰ “...asakir-i bahriye-i mülükane için Efrenç ve Tunus fesi mubayaa olunması mücerred Tersane-i Amire hazinesinin müzayaka-ı haliyesinden ve mubayaat ve mesarifatının varidatına karşılaştırılub hüsn-i idaresine takayyüd ve dikkat kılınmasından neş'et eylediğinden...”. Aynı belge.

asker sayısı 150.938 kişi olarak bildirilmiştir.³¹ Bundan böyle daha bilinçli bir şekilde hareket edilerek Feshane feslerinin ön plana çıkarılması ve ithalatın azaltılarak hem bağımlılıktan kurtulmak hem de ülke dışına fuzuli para gitmesini azaltmak temel amaç olarak belirlenmiştir.

Tablo 21: Elbise Ambarına Verilen Feslerin Miktar ve Fiyatları, 1835-1848 (Adet/Kuruş)

Tarih	Fes Miktarı	Birim Fiyat	Toplam Fiyat
27.7.1835-15.6.1836	131.272	45	5.907.240
16.6.1836-6.4.1837	66.189	40	2.647.560
	10.000	35	350.000
7.4.1837-25.2.1838	91.941	40	3.677.640
26.2.1838-16.3.1839	182.644	40	7.305.760
17.3.1839-4.3.1840	68.212	40	2.728.480
5.3.1840-24.3.1841	90.919	40	3.636.760
25.3.1841-11.2.1842	133.115	40	5.324.600
12.2.1842-31.1.1843	119.824	40	4.790.160
1.2.1843-12.3.1844	161.927	40	6.477.080
13.3.1844-12.3.1845	148.479	40	5.939.160
	9.000	37	333.000
13.3.1845-12.3.1846	129.707	32	4.150.624
13.3.1846-12.3.1847	149.476	29	4.334.804
13.3.1847-12.3.1848	135.537	29	3.930.573
Toplam	1.622.831	-	61.533.441

Kaynak: HH.d. 13107, 13669, 32811.

Tabloda görülen ilk birim fiyat olan 45 kuruşta karar kılınana kadar geçen sürede askeriye verilen fesler 35 kuruş 10 akçeye satılıyordu. Feshane'nin Mart 1835'te Darphane-i Amire'ye bağlanmasıyla, girdi olarak kullanımı artan hammadde ve işçi ücretleri düşünülerek fiyatlarda düzenlemeye gidilmiş ve fesin yeni fiyatı 45 kuruş olarak belirlenmiştir.³² Tabloda görüldüğü üzere, ilk zamanlar (Ömer Lütfi Efendi'nin nezareti dönemi) Asakir-i Muntazama fesleri 45 kuruş, Redif askerinin fesleri ise 35 kuruş olarak satılmıştır. Mansure defterdarından Elbise Ambarı'na

³¹ Aynı belge. *Mevcudat-ı asakir-i Mansure: 42.767, Topcıyan: 8138. Mevcudat-ı asakir-i Redif-i Hassa: 13.078, Redif-i Mansure: 72391.*

³² "...verilecek feslere kırk ile elli beyinde bir münasib fi vaz' olunmak üzere tesviyesine ibtidar kılınması...". C. AS. 155/6863. 2 Muharrem 1251 (30 Nisan 1835)

verilmiş olan on bin fesin bedeli talep edildiğinde, düzenli ve yedek ordu fesleri arasındaki bu fiyat farkı üzerinde durarak bazı değişiklikler talep etme ihtiyacı duymuştur. “*Feshane-i Amire’de imal ve anbar-ı mezkura ita olunmuş ve olunmakta olan fesler cins-i vahid olduğu misillü fiyatı dahi bir fiyatta olmak icabından olacağından...*” birisinden beş kuruş indirip diğerini 5 kuruş arttırarak askere verilecek feslerin fiyatı 40 kuruş olarak sabitlenmiştir.³³ 1844-45 dönemine kadar püsküllü olarak teslim edilen fesler, bu tarihteki satışlarda bahriye askeri için Tersane’ye verilecek dokuz bin fesi püskülsüz oldukları halde fiyatlandırarak teslim etmiştir. Sonraki yıllarda da “*bila-püskül*” şekilde teslimat sürmüş, kayıtlarda “*nizamı veçhile bila-püskül*” olarak anılan bu durum muhtemelen o dönem yayınlanan püskül nizamı ile ilişkilendirilmiştir. Feshane’nin üretimi sorunsuz şekilde ilerlediğinden, 1845 yılının Mart ayından itibaren püsküllü asker feslerinin 40 kuruştan 8 kuruş indirimine gidilerek yeni fiyatı olan 32 kuruşa elbise ambarına teslim edilmesi kabul edilmiştir.³⁴

Tablo 22: Elbise Ambarına Verilen Feslerin Gelir, Gider ve Karı, 1835-1847 (Kuruş)

Tarih	Satış Gelirleri	Üretim Giderleri	Toplam Kar	Kar Oranı
27.7.1835-15.6.1836	5.916.420	4.226.841	1.689.579	%40
18.4.1836-6.4.1837	2.997.560	2.928.197	69.363	%2
7.4.1837-25.2.1838	3.677.640	3.521.340	156.300	%4
26.2.1838-16.3.1839	7.305.760	6.295.884	1.009.876	%16
17.3.1839-4.3.1840	2.728.480	2.178.805	549.675	%25
5.3.1840-24.3.1841	3.636.760	3.004.369	632.391	%21
25.3.1841-11.2.1842	5.324.600	3.947.141	1.377.459	%35
12.2.1842-31.1.1843	4.790.160	3.081.378	1.708.782	%55
1.2.1843-12.3.1844	6.477.080	4.031.312	2.445.768	%61
13.3.1844-12.3.1845	6.272.160	3.588.514	2.683.646	%75
13.3.1845-12.3.1846	4.150.624	2.893.813	1.256.811	%43
13.3.1846-12.3.1847	4.334.804	2.765.083	1.569.721	%57
Toplam	48.967.148	36.057.031	12.224.253	%33

Kaynak: HH.d. 13107, 13669, 32811.

³³ D. DRB. İ. 5/54.

³⁴ HH.d. 37, s. 3a. Fiyat tenzili ile ilgili ilmühaberler Nizamiye muhasebesi, Bahriye ruznamçesi, Feshane-i Amire ruznamçesi, Asakir-i Hassa-ı hazret-i şahane ruznamçesi ve Asakir-i Nizamiye-i Şahane ruznamçesine ayrı ayrı gönderilmiştir. “*Feshane-i Amire imalatı yoluna girmiş olduğundan işbu 1261 senesi martından itibaren asakir-i merkumeye verilecek feslerin fi’inden sekiz guruş tenziliyle beheri ma-püskül otuz ikişer guruşa ita olunması...*”

Ordu için verilen fesler ilk zamanlar direkt, daha sonrasında üretim hacmi arttıkça Feshane ambarından elbise ambarına teslim edilmiştir. Teslimden önce feslerin kontrol edilip bazı feslerin kabul edilmediği durumlar olmuştur. Örneğin, Ağustos-Eylül 1835 döneminde üretilen fesler içinden iki yüz yirmi beş fes “ölçüden büyük olub elbise anbarının almadığı” ve iki bin üç yüz yetmiş fes ise “ölçüden küçük olub anbarın almadığı” ürünler olarak geri çevrilmiştir.³⁵ Teslim edilen fesler için ilk zamanlar ambar emini tarafından her seferinde makbuz senedi hazırlanmıştır.³⁶ Eğer elbise ambarında fazladan fes kalırsa, bu fesler fabrika tarafından satın alınıp püskül ilave edilerek tekrardan satışa çıkarılmıştır.

Feshane’ye sermaye akçesi tahsis edilip kurulduğu zamanlar Mukataat Hazinesi’nden karşılanan³⁷ feshlere ödenen miktar daha sonrasında padişahın iradesiyle, yeni oluşturulan askeri birliklerin masraflarını karşılamak üzere kurulmuş olan Mansure hazinesinin Mansure askeri feslerini ve bu hazineye bağlı bulunan Redif hazinesinin ise Redif askeri feslerini karşılamaları kararlaştırılmıştır.³⁸ Bu dönemde, fabrika nazırı/müdürünün makbuz senetleriyle birlikte kaleme aldığı tavriri sonucu, bedelin ödenmesi için mesele Mansure defterdarına havale edilirdi. Önce elbise ambarı defterleri, sonrasında masarifat ruznamçesi defterlerindeki derkenarlar ve baş muhasebedeki önceki kayıtlar kontrol edilir ve fes adedi ile birim fiyatı sonucu ödenecek toplam miktar hesaplanırdı. Mansure defterdarının onayıyla, hazinelerden belirtilen miktarın ödenmesi Masarifat nazırından talep edilirdi.³⁹ Bir süre bu şekilde yürütüldükten sonra fes bedelinin karşılanması sorumluluğu, 1838’de Hazine-i Amire’nin Mansure hazinesine ilhakı sonucu oluşturulan Maliye Nezareti’ne bağlı Maliye Hazinesi’ne devredilmiştir.

³⁵ HH.d. 32811, s. 12. Rebiyülahir/Cemaziyülevvel 1251 (Ağustos/Eylül 1835)

³⁶ Siyakat hattıyla tutulan makbuz senedi kaydı şöyleydi: “*Teslim be anbar-ı elbise-i masarifat ki in-kadar fes an-mamul-ı Âsitane beray-ı lazıme-i ita-ı zabitan ve neferat-ı asakir-i muntazama-ı şahane beray-ı sene-i 1251 be marifet-i hazret-i Ömer Lütfi Efendi nâzır-ı harir imal ve be anbar-ı elbise-i masarifat teslim şude ve an canib-i mumaileyh ilmühaber dade fermude ber mucbe-i memhur makbuz-ı emin-i anbar-ı mezkur ba ferman-ı şerif.*”

³⁷ Mukataat Hazinesi, 1834 yılında Mansure hazinesine dönüşürldüğü için aslında feshlere ödenen meblağı karşılayan kurumun değişmediği söylenebilir. Cezar, **a.g.e.**, c., s. 260.

³⁸ “...*asakir-i muntazama-ı şahane fesleri bahası olan iki yük altmış beş bin iki yüz gurusun mansure hazinesinden ve asakir-i redif fesleri bahası olan beş yük otuz dört bin sekiz yüz gurusun dahi redif hazinesinden itasıyla...*”. HAT. 1306/50959.

³⁹ C.AS. 708/29729. 11 Receb 1253 (11 Ekim 1837)

Bu dönemlerde elbise ambarına teslim edilen fes miktarına göre meblağın karşılanması üzerinde durulurken, “*Feshane-i Amire’nin hüsn-i imal ve idaresi zımnında verilen nizam-ı müstahsen üzere*” Ağustos 1838 (h. Cemaziyülahır 1254) tarihinden itibaren alelhesap olarak Feshane’nin bağlı olduğu Darphane-i Amire’ye aylık akçe tahsisi uygulaması da başlamıştır.⁴⁰ Akçe tahsisi, Mansure hazinesinden 650 kese ve Redif hazinesinden 350 kese akçe olarak toplamda aylık 1000 kese akçe (500 bin kuruş) olarak on iki bin beş yüz fes için düzenlenmiştir. İlk olarak, Darphane tarafından hazırlanan alacak miktarını gösteren zimmet pusulası ile bu miktarların ilgili hazineden karşılanması talep edilirdi. Kusura kalan miktarın olması durumunda ise sonradan tamamlanmaya çalışılırdı. Örneğin Mart 1839’a kadar Mansure askeri için elbise ambarına teslim olunan feslerin 128 bin kuruşluk kusura bedeli Haziran 1839’da tamamlanabilmiştir. Aynı tarihe kadar Redif askeri için verilen feslerin bedeli ise çok daha karmaşık bir ödeme yoluyla temin edilebilmiştir. 2 milyondan fazla bir miktara tekabül eden Redif fesleri bedelinin ödenmesi ancak Nisan 1840’ta yapılan son ödeme ile tamamlanabilmiştir. Ödemenin önemli bir kısmı Darphane’ye bağlı sarraflar olduğu anlaşılan Dakis oğlu Mıgırdiç, Kasbar oğlu Bağdasar, sarraf Moses, sarraf Misak ve Tavid oğlu gibi kişilerin havaleleriyle gerçekleşmiştir.⁴¹

Bin kese akçeli tertip, 1840-41 (h. 1256) yılında Redif askerine fes verilmeyeceği için, Feshane tarafından elbise ambarına aylık yedi bin Mansure fesi teslim edilmesi kararlaştırılmasının ardından⁴², karşılık olarak Ağustos 1839’dan itibaren yarı yarıya- beş yüz kese akçeye (250 bin kuruş) düşürülmüştür.⁴³ Önceki tertibin aksine, yeni tertipteki ödemelerin tamamı Abraham, Simyon, Bedros, Tophaneli Artin, Gülgüloğlu ve Cezayirlioğlu Mıgırdiç gibi sarraflar aracılığıyla yürütülmüştür. Fes bedeli tertibinin yarıya indirilmesi sonucu bu meblağın yalnız işçi ücretleri ile bazı hammaddeyi karşılayacak derecede olduğu görünmüş ve çözüm arayışına gidilmiştir. Ağustos 1838-Mart 1840 döneminde elbise ambarına teslim

⁴⁰ “...tertibat-ı sabıkası olan bin kise akçe dahi muharrem gurrelerinden itibaren nizamı vechile mah be mah Darbhane-i Amire’ye te’diye ve ifa kılınmak...”. C.AS. 492/20550.

⁴¹ HH.d. 35, s. 3.

⁴² “Bu defa verilen nizam mucibince yalnız asakir-i mansure için elbise anbarına mahiye yedişer bin aded fes verilmek üzere...”. Aynı defter, s. 4.

⁴³ “...nisfî tenzil ile geçen elli beş senesi Cemaziyelahirî gurrelerinden itibaren mahiye beşer yüz kise akçe tertib ve tahsis buyrulurak...”. C.AS. 924/39978. 16 Receb 1256 (13 Eylül 1840).

edilen feslerin bedeli olan 20 bin kûsur kese akçe, Maliye Hazinesi'nden Feshane'ye alelheshap olarak tahsis edilen 19 bin kûsur kese akçeden karşılanmış ve geriye kalan 218 kese akçe ise sonradan suret karşılığı tamamlanmıştır. Hemen sonraki dönemde ise süvari, piyade, topçu ve bahriye askerleri için verilen fes bedelinin anca %42'si ödenebilmiştir. Beş yüz keselik fes bedeli tertibi, Redif askerinin tekrardan dahil edilmesinin ardından Şubat 1842'de yüz kese akçe ilavesiyle altı yüz keseye çıkarılmıştır.⁴⁴ 1841-42 (h. 1257) yılında yüklü miktarda Redif fesi temin edildiğinden ve özellikle "*Feshane-i Amire mesalihi tatarruk-ı halelden vikaye buyrulmak*" yani Feshane'nin işlerini zararlardan korumak için bu tertip zammına gerek duyulduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Eylül 1843'e kadar Maliye Hazinesi, Masarifat Hazinesi, Tersane-i Amire Hazinesi ve Darphane-i Amire Hazinesi'nden Feshane tarafından verilen sergi⁴⁶ sayesinde fes karşılığı alınırken, bu tarihten itibaren birkaç istisna dışında sadece Darphane'den temin edilmeye başlanmıştır.

4.4.2. Feshane'ye Bağlı Dükkanlarda ve Fesçi Esnafınca Yapılan Satışlar

Askerî kararların sivil alana yansıma örneklerinden biri olan halkın fes kullanımına katılımı ile Feshane fesleri halka açılmıştır. Önceliğin ordu olduğu fakat üretim fazlası yoluyla halkın ihtiyaçlarının da karşılanması gerektiği anlaşıldığından çeşitli yerlerde fes satışı yapacak dükkanların açılması kararlaştırılmıştır. Bu durum Ömer Lütfi Efendi'nin tahrir mealinde şöyle belirtilmiştir: "*Feshane-i Amire'de imal olunan feslerin renk ve kumaş ve biçimleri Tunus fesinden âlâ olarak cünud-ı muntazama-ı şahaneye lüzumundan ziyadesi taraf-ı eşref-i hazret-i mülûkaneye deavat-ı hayriye isticlabı için fiyat-ı mukarrer ile fûruht olunmak üzere şimdilik Yeni Camii havalisinde müceddeden bir bab dükkân inşasıyla tahrir-i mezkurda gösterilen ecnas-ı sülûsenin fiyat-ı muharrere ile fûruht olunması...*".⁴⁷ Aynı belgede, dükkanın açılma haberinin Takvim-i Vekayî'de ilan edileceği de alınan kararlar arasındadır. Bu

⁴⁴ "*Feshane-i Amire fabrikasında imal olunub sunuf-ı asakir-i muntazama-ı şahaneye verilmekte olan fes bahasına mahsuben beher sene Muharrem guresinden itibaren Maliye Hazine-i celilesinden şehriye altışar yüz kise akçe ale'l-hesab suretiyle tertib ve itası...*". D. DRB. İ. 6/28.

⁴⁵ HH.d. 36, s. 48a.

⁴⁶ Pakalın, **a.g.e.**, c. 3, s. 184.

⁴⁷ HAT. 1321/51587.

ilan, hicri 9 Rebiyülahir 1252 (m. 24 Temmuz 1836) tarihindeki Takvim-i Vekayi'nin 132. sayısında yayımlanmıştır.⁴⁸ Önemli ayrıntılar içeren ilan aşağıdaki gibidir.

“Bi-tevfik-i teala saye-i şevket-vaye-i hazret-i cihanbanide inşası ve bilcümle müteferriat ve levazımatının ikmali müyesser olan Feshane-i Amire’de imal kılınan feslerin renk ve kumaş ve biçimleri Tunus fesinden ala ve cünud-ı muntazama-ı şahane idare olunduktan sonra Dersaadet sekenesine ve Rumeli ve Amadolu ahalisine kifayet ederek bundan böyle biçim ve kumaşı uygunsuz ve bahası ziyade olan Tunus fesine ve iki üç ayda ... işe yaramayan sair feshlere ihtiyaç kalmayacağı zahir ve hüveyda olduğuna binaen ba’dezin lüzumu kadar dükkânlar küşad olunmak üzere şimdilik Yeni Camii Şerif havalisinde müceddeden bir bab dükkân inşasıyla taraf-ı eşref-i hazret-i hilafetpenahiye isticlab-ı deavat-ı Hayriye niyet-i halisesiyle kebir fesin güzidesi altmış ve evsatı elli üç ve aşağı cinsi kırk beş gurus ve külliyyetlü isteyenlere birbiri üzerine elli üçer gurus baha ile fûruhtuna mübaşeret ve iç fesi ve zenne fesinin dahi büyüğü ve küçüğü imaline dahi şüru’ ve mübaderet olunarak bi-mennihi te’âlâ çend ruz mürurunda anların dahi fûruhtuna ibtidar olunmak üzere rical-i devlet-i aliyyeden Feshane-i Amire Nazırı saadetlü Ömer Lütfi Efendi tarafından ba-takrir ifade ve istizan olunmuş ve ol veçhile icrasına irade-i seniye-i şahane şeref-sunuh ve sudur buyrulmuş olmağla zat-ı şevketsemat-ı hazret-i şahanenin zaman-ı mes’adet unvan-ı şehriyarilerinde böyle nice nice meâsir-i celileye muvaffakiyetle ila-ahirü’l-eyyam serir-i şevket-masir-i şahanelerde ber-devam ve saye-i inayet-vaye-i hilafetpenahileri zıll-efken mefarik-i enam olmak deavat-ı hayriyesi sebt-i ceride-i icabet kılınmış ve zikrolunan ecnas-ı sülüsenin fiyat-ı mutedile ile fûruht olunacağı cümlelerin malumu olmak üzere beyan ve işaret olunmuştur.”

Feshane’ye bağlı fes satışı yapacak ilk dükkânın Yeni Camii yakınlarındaki Harirhane’ye bitişik olarak açılmasından sonra Çarşı-ı Kebir’de çeşitli dükkânlar açılmaya başlanmıştır. Hakkaklar Çarşısı içinde, Bodrum Hanı karşısında, Uzun Çarşı başında ve Dua Meydanı’nda⁴⁹ birer dükkân olmak üzere dört dükkân daha hizmete girmiştir.⁵⁰ Temmuz 1836’da açılan bu dükkânlardan sonra, Kasım 1836’da çarşı dışındaki bir mahal olarak Beşiktaş’ta, Mart 1837’de ise Üsküdar’da dükkânlar açılmıştır.⁵¹ Bir yıl sonraki kayıtlarda ise Abacılar, Kapamacılar, Sultan Bayezid dükkânlarından söz edilmiştir.⁵² Bu dükkânların her birinin kirası ayrı ayrı kaydedilirken Eylül 1838’den itibaren hepsi tek bir kalemde kaydedilmiştir. Beşiktaş,

⁴⁸ **Takvim-i Vekâyi**, def’a 132, 9 R 1252, s. 4. Milli Kütüphane nüshasından yararlanılmıştır.

⁴⁹ Dua Meydanı, çarşı esnafının sabah dükkânlarını açmadan önce toplanıp dua ettikleri meydan olup bugün Zenneciler Sokağı, Feracaciler Sokağı, Fesciler Caddesi ve Yağlıkçılar Caddesi’nin kesişiminde yer almaktadır. Reşat Ekrem Koçu, "Dua Meydanı", **İstanbul Ansiklopedisi**, c. 9, 1968, s.4742.

⁵⁰ Hakkaklar’daki dükkân 126 kuruş, Bodrum Hanı 105 kuruş, Uzun Çarşı 100 kuruş ve Dua Meydanı 130 kuruş aylık kira ile işletilmiştir. HH.d. 32811, s. 10.

⁵¹ HH.d. 32811, s. 4.

⁵² HH.d. 15183, s. 3. Zilhicce 1253 (Şubat 1838)

Üsküdar ve daha sonra dahil olacak Tophane dükkanları hariç İstanbul'daki Feshane dükkanları Çarşı-ı Kebir içinde ve çevresinde toplanmış görünmektedir.

Bir süre sonra, halka arz edilen Feshane feslerinin sadece İstanbul'daki dükkanlarla sınırlı kalmayarak farklı bölgelerdeki insanlara da ulaştırılmaları için girişimde bulunulmuştur. Önemli eyalet ve livaların yöneticilerine üçer adet numune fes ve fiyat pusulası gönderilmiş, ne kadar fese ihtiyaçları varsa bu miktarı Feshane'ye bildirmeleri istenmiştir. Talep edilen miktar bölgeler bazında şöyle olmuştur: Rumeli valisi 3000, Tırhala mutasarrıfı 3000, Selanik mutasarrıfı 1500, Vidin muhafızı 1500, Karaman müşiri 2000, Ankara Kangırı müşiri 3000, Sivas muhassılı 3000, Erzurum mutasarrıfı 1500, Aydın muhassılı ve Manisa mütesellimi 3000, Bosna valisi 1500, Çirmen müşiri 1200 adet fes. Son olarak Osman Paşa da 500 fes talep edilmiştir.⁵³

Feshane'ye bağlı fes satan dükkanlarda memurlar aracılığıyla satış yapılmıştır. Her ay sonunda da satıştan elde edilen ve dükkân memurunda bulunan miktar, Feshane'ye bağlı görev yapan bir tahsildar aracılığıyla tahsil edilip fabrika hesaplarına varidat olarak kaydedilmiştir. Dükkanlarda çalışan memurlara ve fesçi esnafına ondalık adı altında satışların %10'luk kısmı tahsis edilmişti. Avrupa'dan gelmeye devam eden fesler hem daha ucuz hem de daha fazla para kazandırdığından esnafın Feshane feslerinin satışından elde ettiği kazanç daha düşük olmaktaydı. 1849'da alınan karar sonucu, feslerin üretim maliyetleri giderek düştüğü göz önünde bulundurularak dükkandaki memurlar ve fesçi esnafının tahsisine on kuruşta iki kuruş (%20) hesabıyla zam yapılmıştır.⁵⁴ Böylece hem fesçi dükkanlarının rahatça satış yapabileceği bir ortam oluşturulacak hem de Feshane feslerine olan güven ve talep artırılarak piyasada daha çok söz sahibi olması sağlanacaktı.

⁵³ "...müceddeden ibadullaha fûruht olunması ve ol veçhile germiyet üzere imaline mübaderet kılınması hususlarına ruhsat-ı seniye-i şahane müteallik ve erzan buyrulmuş olmaktan naşi bilcümle vükela-ı saltanat-ı seniye ve hususla Asitane-i Âliyye'de birkaç mahalde küşad olunmuş olan dükkanlarda ibadullaha fûruht olunmakta bulunmuş bulunmuş ve vezir-i azam ve müşiran ... hazeratın dairelerinde bulunan tebaa vezir-i hükümetlerinde olan eyalet ve elviyede fes iksa eden kesa dahi...". TS.MA.e. 1138/31.

⁵⁴ D.DRB.İ. 26/23. Şaban 1265 (Haziran 1849)

**Tablo 23: Dükkanlarda Satılan Feslerin Miktar ve Fiyatları, 1836-1848
(Adet/Kuruş)**

Tarih	Fes Miktarı	Ortalama Fiyat	Toplam Fiyat
16.6.1836-6.4.1837	3.863	48,1	185.870
7.4.1837-25.2.1838	10.649	49,8	531.057
26.2.1838-16.3.1839	12.438	51,8	645.193
17.3.1839-4.3.1840	2.683	-	-
5.3.1840-24.3.1841	12.998	47	611.137
25.3.1841-11.2.1842	13.233	45,1	597.276
12.2.1842-31.1.1843	14.815	43,8	649.489
1.2.1843-12.3.1844	40.171	30,4	1.222.127
13.3.1844-12.3.1845	22.774	30,4	692.270
13.3.1845-12.3.1846	17.769	23,7	421.823
13.3.1846-12.3.1847	24.622	26,7	658.300
13.3.1847-12.3.1848	48.834	23,2	1.135.622
Toplam	224.849	32,6	7.350.164

Kaynak: HH.d. 13107, 13669, 32811.

Dükkanlarda satılan feslerde fiyat farklılaştırması yaygın olarak uygulanmaktaydı. 1838 yılındaki satışlarda kebir feslerin %68'i 60 kuruşa satılırken, geri kalan kısmı 53 ve 45 kuruşa satılmıştı.⁵⁵ Fino feslerin ise %95'i 15 kuruşa, küçük bir kısmı ise 18 ve 20 kuruşa satılmıştı. Hem pernikoklu hem de kırmızılı feslerin kalitelerine göre dört farklı fiyatla satıldığı göz önüne alınarak, bu farka etki eden unsurlardan birinin vasat (orta) boy feslerin de kebir feslerle birlikte kaydedilmesi sebebiyle oluştuğu görülmektedir. Püsküllerin bükülmüş ibrişim ipekten yaptırılması kararının ardından kebir fesler püskülsüz olarak ayrı, Feshane üretimi örme püsküller ayrı olarak satılmaya başlanmıştır. 1843'te ortalama fiyatta görünen büyük düşüş, her ne kadar üretim maliyetlerinde azalmalar meydana gelmişse de çoğunlukla kebir feslerin püskülsüz olarak satılmaya başlanmasıyla alakalıdır. Bu dönemden itibaren püskülsüz satışlarda pernikoklu kebir fes 35 kuruş, kırmızılı ise 30 kuruşa satılmaya başlanmıştır.

⁵⁵ HH.d. 13669. 8472 adet kebir fesin 5797'si 60 kuruşa, 1066'sı 53 kuruşa, 1609'u ise 45 kuruşa satılmıştı.

Tablo 24: Dükkanlarda Satılan Feslerin Gelir, Gider ve Kârı, 1838-1847 (Kuruş)

Tarih	Satış Gelirleri	Üretim Giderleri	Toplam Kar	Kar Oranı
26.2.1838-16.3.1839	645.193	480.411	164.782	34%
5.3.1840-24.3.1841	611.137	530.460	80.677	15%
25.3.1841-11.2.1842	597.276	465.667	131.609	28%
12.2.1842-31.1.1843	649.489	532.096	117.393	22%
1.2.1843-12.3.1844	1.222.127	969.393	252.734	26%
13.3.1844-12.3.1845	692.270	527.207	165.063	31%
13.3.1845-12.3.1846	421.823	367.980	53.843	15%
13.3.1846-12.3.1847	658.750	547.309	111.441	20%
Toplam	5.498.065	4.420.523	1.077.542	%24

Kaynak: HH.d. 13107, 13669, 32811.

Her ne kadar askeriye için elbise ambarına verilen feslerden elde edilen milyonlarca kuruşluk gelir kazandırmasa da dükkanlardaki satışlar Feshane feslerini halka tanıtmaya açısından önem arz etmektedir.

Piyasadaki rekabetin en dikkat çekici örneklerinden biri Feshane'nin uygulama kararı aldığı püskül politikası olmuştur. Askeriyeye fes tedariki güvence altına alınmasına rağmen halka yapılan satışlarda mücadele hâlâ devam etmekteydi. Osmanlı pazarına sunulan kumaşı gevşek, boyası kötü, iki buçuk üç dirhem püskülden ibaret Fransız feslerinin kumaşı sıkı, biçimi düzgün, boyası has Feshane feslerinden her halükârda daha kötü olmasına rağmen düşük fiyatlı olması halkı cezbediyordu.⁵⁶ Zaten hammadde ve üretim bakımından düşük nitelikli olması aşıkarken, fes maliyetinin önemli bir kısmını oluşturan ipek püskülün Feshane üretiminde sekiz dirhem olması bile Fransız fesi fiyatına satılamayacağı gerçeğini yansıtmaktaydı. İthal feslerin halk nezdindeki talebini azaltmak ve yerli feshlere yönlendirerek “*haylice akçenin Avrupa canibine gitmesine*”⁵⁷ engel olmak için bir politika uygulanmaya başlanmıştı. Öncelikle halkın tüketici davranışları incelenmiş, Feshane tarafından üretilen kebir fesler sekiz dirhem ipekli püskülle satılmasına rağmen, halkın 12-15 dirhemlik püskül kullanma eğiliminde olduğu görülmüştür. Bu durumda 5-6 dirhem püskül daha ilave

⁵⁶ HH.d. 36, s. 48a. 21 Rebiyülevvel 1258 (2 Mayıs 1842)

⁵⁷ Güran, a.g.m., s. 240.

etmeleri gerekmiş fakat sonradan ekledikleri püskül ile mevcut püskül arasında fark olduğu için Feshane feslerindeki 8 dirhem püskülü ucuz bir fiyata elden çıkararak yeni baştan püskül satın alıp kullanmak durumunda kalıyorlardı. “*Fransa’dan gelen fesin a’yün-i nâsda itibardan sukût ile revacına külliyyen halel gelmek niyet-i hayriyesiyle*” 60 ve 55 kuruşluk kebir feslerin 8 dirhemlik püskülüne 4 dirhem daha ilave edilerek 12 dirhemlik; 40 kuruşluk kebir çocuk feslerinin 7 dirhemlik püskülüne ise 3 dirhem ilave edilerek 10 dirhemlik püsküller elde edilmiştir. İpeği gayet ince olacağı için çarşıda satılan 15 dirhemlik püsküllere tekabül edecek ve halk da istediğini elde edip püskül değiştirmek zorunda kalmayacağı için gereksiz masraftan kaçınmış olacaktı. Elbette püsküldeki ipek miktarının artırılmasıyla Feshane için fazladan maliyet ortaya çıkacaktı fakat politikanın amacı Fransız feslerini gözden düşürerek piyasadaki konumunu sarsmak olduğundan ilerisi düşünülerek bu maliyet katlanabilir görünmüştü. Yerli fesler itibar kazanıp daha fazla kişi tarafından satın alınmaya başlandığında 50-60 bin kuruşluk ilave püskül maliyeti de kapatılmış olacaktı.

4.4.3. Tüccarlara Yapılan ve Diğer Satışlar

Devlete yapılan satışlar, sonrasında Feshane’ye bağlı olarak açılan dükkanlarda ve fesçi esnafı tarafından gerçekleştirilen satışlarla birlikte diğer önemli kesimler tüccarlar ve çeşitli konumlardaki yöneticilerdi. Farklı yerlerden ve milletlerden olan bu kesimlerin yerli Feshane feslerine talebi yavaş yavaş oluşmaya başlamıştı. Tüccarlara satış başlayana kadar daha çok yönetici kesime, örneğin 1836’da eski sadrazam Derviş Paşa’ya, “*vülât-ı azâm*” denilen önemli valilere ve bir liva mütesellimi olan Faik Ağa’ya da fes satılmıştır. 1840 yılına gelindiğinde ise müşteri grupları ciddi ölçüde farklılaşmıştır.

Tablo 25: Feshane’den Çeşitli Yerlere Yapılan Satışlar, 1840-1847 (Adet/Kuruş)

Satış Yapılan Kişiler	Fes Miktarı	Satış Geliri
Zihne muhassılı Nuri Bey’e	1000	46.000
Vecihi Paşa’ya	70	4.200
Giritli Yusuf Ağa’ya	60	2.340
Ankara’dan Dürzioğlu Oseb ve damadı Kikork bezirgâna	700	31.500
Bursa tüccarlarından Sucuoğlu bezirgâna	225	9.425
Trabzon’da satılmak üzere verilen	450	22.250

İzmit'te satılmak üzere verilen	62	2.790
Üsküdar'daki Ermeni milleti mektebine satılan	54	2.430
Trabzon tüccarlarından İskenderoğlu Bogos bezirgâna	200	10.000
Yanya tarafına satılan	522	23.535
Bağdat'ta satılmak üzere Anton bezirgâna	850	36.400
Tüccardan Mustafa Efendi'ye satılan	80	3.400
Tüccardan Abdullah Efendi'ye satılan	140	6.453
Terpuşçu esnafından Komidas zimmiye satılan	314	14.475
Rumeli'nde satılmak üzere Nemçe tatarlarına satılan	100	3.000
Sarraf Aznavuroğlu'na satılan	225	6.750
Manastır tüccarından Yorgi bezirgâna	60	1.800
Arapkir tüccarından Ömer Ağa'ya satılan	100	3.000
Elbistan tüccarı Salih Ağa ve refikine satılan	135	4.060
Toplam	5.347	233.808

Kaynak: HH.d. 36, 13107, 13669, 32811.

Tamamı gösterilemeyecek kadar çok sayıda çeşitte kişi ve yere satış yapan Feshane, en çok Ermeni tüccarlarla çalışmıştır. Trabzon'dan Halep'e, Bağdat'tan Ankara'ya Ermeni tüccarların Feshane fesleri satın alma konusunda ağırlığı görülmektedir. 1844'teki tüccarlara bakıldığında yarıdan fazlası Ermeni, geri kalan kısmı Müslüman ve Rum tüccarlardan oluşmaktadır. 1846 yılında ise 11 tüccardan 10'u Ermeni, 1'i Müslüman olarak Ermeni tüccarların ağırlığı hissedilmektedir. Müslüman ve Ermeni tüccarların birlikte çalıştıkları da olmuştur, örneğin Trabzon tüccarları Said Efendi ile Artin, Bağdat tüccarları Nuh Ağa ve Evakim bunlar arasındadır.

Tablo 26: Tüccara ve Diğer Yerlere Satılan Feslerin Gelir, Gider ve Kârı, 1840-1847 (Kuruş)

Tarih	Satış Gelirleri	Üretim Giderleri	Toplam Kar	Kar Oranı
5.3.1840-24.3.1841	120.935	97.393	23.542	%24
25.3.1841-11.2.1842	95.017	68.768	26.249	%38
12.2.1842-31.1.1843	88.516	62.557	25.959	%41
1.2.1843-12.3.1844	154.604	121.416	33.188	%27
13.3.1844-12.3.1845	98.713	60.265	38.448	%64
13.3.1845-12.3.1846	104.308	71.444	32.864	%46
13.3.1846-12.3.1847	65.938	50.086	15.852	%32
Toplam	728.031	531.929	196.102	%38

Kaynak: HH.d. 36, 13107, 13669, 32811.

Tablodan da görüldüğü üzere, tüccara ve diğer yerlere satışlarda, askeriye ve dükkanlar yoluyla halka yapılan satışlardan elde edilen miktardan daha az kârlar elde edilmiştir. Toplam satışlardaki oranı düşük olsa da Feshane feslerinin Osmanlı coğrafyasının çok farklı noktalarına ulaşması için gereken ticaret ağına büyük katkıları olmuştur. Bu tüccarlar sayesinde yeni başlığın sadece başkent İstanbul'a değil; Bursa, Bağdat, Trabzon ve Ankara gibi önemli merkezlere ulaşarak halkın yerli ve kaliteli feslerden yararlanması sağlanmıştır. Ayrıca, Üsküdar'daki Ermeni mektebine satılan 54 adet festen ve Rumların fes ticaretine müdahilliğinden anlaşıldığı üzere, Müslümanlar haricindeki milletlerin de fesi kullanmasıyla eski kıyafet ayrımlarının silinmeye başladığı görülmektedir.

Bir fabrikanın aslî amacı olan ve sermaye, hammadde, makine, işgücü birleşiminin sonucu olan üretimi gerçekleştirmek ve üretilen ürünlerin satışının yapılması fabrikanın devamlılığı açısından çok önemlidir. Bu bölümde incelendiği üzere, bahsedilen girdilerin yardımıyla Feshane üretimi giderek iyileşmiş ve miktar olarak çeşitli kesimlerin talebini karşılayabilecek başarıya ulaşmıştır.

SONUÇ

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen kıyafet reformu sonrası feshlere olan talepte ciddi anlamda patlama yaşanmıştı. Bu reformdan önce fes, halihazırda Osmanlı Devleti'nde kullanılan ve esnafı ile piyasası bulunan bir başlıktı. Reformla birlikte hem askeriye hem de devlet memurları fes giymekle mükellef olmuşlardı. İthalatla karşılanmaya çalışılan fes ihtiyacı, ithal ikameci bir güdüyle yerli fes üretimi girişimlerinin doğmasına yol açmıştı. İstanbul, Bursa, Edirne ve Selanik'te başlanan üretim denemeleri sonucunda İstanbul'da bulunan Feshane-i Amire diğerlerinden daha başarılı bir girişim olarak ön plana çıkmıştı.

Feshane, fes piyasasını paylaşan ve hem Tunus'ta hem de Avrupa'da üretim yapan fes imalathanesi ve fabrikaları ile rekabet etmek zorunda kalmıştır. Özellikle 18. yüzyılda Fransa ve İtalya'daki fabrikalarla rekabet etmeye başlayan Tunuslu üreticiler, pazardaki kaliteli fes üreticiliği konumunu korumuş fakat paylarında azalmayla karşılaşmışlardır. Osmanlı Devleti'nin fesi yeni başlık olarak kabul etmesiyle fes ticaretinde büyük bir pazar genişlemesi meydana gelmiş ve bahsedilen üreticiler için yeni bir rekabet piyasası doğmuştur. Bu piyasa içinde Feshane'nin faaliyete geçmesi ayrı bir rekabetçi işletmenin mücadeleye dahil olmasıyla sonuçlanmıştır.

18. yüzyılda İstanbul, Galata, İzmir ve Bursa'da varlıklarına dair kayıtlar bulunan fesçi esnafı sadece ithal ettiği feslerin satışı üzerinde durmuş, yerli fes üretimine dair girişimler bu dönemde meydana gelmemiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Feshane, daha önce yapılmamış bir üretim dalındaki bir “start-up” girişimi olarak rekabete başlamak zorunda kalmıştır. Başarıya ulaşıp yerli fes talebini karşılayarak ülke dışına fazladan para gitmesini önlemek temel amaç olduğundan çeşitli politikalar uygulanmıştır. Örneğin yerli hammadde ve yerli işçi ile başlayan ilk deneme başarısız sonuçlanmış, alınan karar sonucu hammadde ithali ve Tunus'tan “know-how” aktarımı uygun görülmüştür. Halihazırda Fransız üreticiler tarafından zor durumda bırakılmış olan Tunuslu ustaların bilgi paylaşmaktaki isteksizlikleri, Tunus fes sektörünün rekabetçiliğinin Osmanlı'daki tezahürü olarak ilginç bir deneyim oluşturmuştur.

Piyasaya bakıldığında, Tunus fesleri pahalı ama kaliteli, Fransız fesleri ucuz ama genelde kalitesizdi. Tunus fesleri pahalı olduğundan, Mansure birliklerine ilk başta ucuz fakat daha kalitesiz Fransız fesleri dağıtılsa da bunların sürekli değiştirilmesi gerekiyordu. Yerli üretim girişimleri de istenilen sonucu vermediği için, daha pahalı olsa bile en azından sıklıkla değiştirilmesi gerekmeyen kaliteli Tunus fesleri 1831’de dağıtılmaya başlandı. Feshane’nin kuruluşu ve ne pahasına olursa olsun korunup geliştirilme gerekçesi işte burada kendini göstermektedir. Ya pahalı Tunus feslerine bağımlılık devam edecek ya da hazinenin zor duruma düşmemesi gayesiyle ucuz Fransız fesleri alımı sürdürülecektir. Her ne kadar ucuz olsalar da Fransızların piyasayı ele geçirdikten sonra fes fiyatlarını artırarak yüksek kâr elde etme amacıyla oldukları bilindiğinden bu ithalatın sürdürülmesinde şüpheye düşülmüştür. Kalite ve ucuzluk dilemması içinde, önceden başarı sağlanamamış yerli fes üretimi girişimine Tunuslu ustaların İstanbul’a getirilmesiyle 1832’de tekrardan başlanmıştır.

Teknik bilgi eksikliğini kaliteli fes üretiminde ilerlemiş olan Tunus’tan karşılamaya çalışan Feshane, boyama konusunda ustalardan yeterli bilgiyi alamadığından başarısız olmakla karşı karşıya kalmıştı. Temel hammadde olan yapağıda yerli kıvırcık koyunu istenilen sonucu vermediğinden, Tunus’taki üretimde olduğu gibi İspanya merinos koyunu yapağına geçiş sağlanmış fakat numune feslerin yine istenilen kalitede olmadığı görülmüştü. Sorunu kendi imkanıyla çözen Fes Nazırı Ömer Lütfi Efendi, aslında yerli üretim için çok önemli bir başarıya imza atmıştır. Tunusluların yollanmasıyla artık yerli usta ve işçiler görevi devralmış ve Feshane’de bağımsız bir şekilde fes üretimini gerçekleştirmeye muvaffak olunmuştur.

İlk başarı sonrası, devlete yapılan fes satışları tatmin edici seviyeye ulaşmış ve halka satışların yapılacağı dükkanlar açılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda çeşitli tüccarlar aracılığıyla satışlar da yapılmıştır. Ordu için ithal (Tunus ve Efrenc) fes alımı 1837 yılında yasaklanarak sadece Feshane üretimi feslerin satın alınması zorunluluğu getirildiğinden bu piyasa daha güvenilir bir satış imkânı sunmuştur. Halka yapılan satışta ise böyle bir güvenli alan bulunmuyordu. Hâlâ uluslararası rekabetin sürdüğü sivil piyasada devlet tarafından zorunlu yükümlülükler uygulanmıyordu. Bu bakımdan hem sivil piyasayı ele geçirmek hem de üretim maliyetlerini düşürmek için farklı stratejiler geliştirmek gerekmiştir.

Bazı çalışmalarda belirtildiği gibi, devlet fabrikaları, üretimi sadece devlet tarafından satın alınan yani güvenilir bir alanda hareket eden ve iktisadi anlamda önemsiz görülebilecek kurumlar değildi. Feshane örneğinde, tezin dördüncü bölümde de görüldüğü üzere, en fazla kâr devlete yapılan satışlardan elde edilmekteydi. Feshane yönetimi sadece bununla yetinmiş olsaydı, gerçekten de salt devlete üretim yapan, devlete bağımlı ve rekabete maruz kalmayan bir fabrika olarak değerlendirilebilirdi. Lakin burada görüldüğü üzere, yerli üretimin ilk nüvelerinden itibaren gerek Fransa gerek Tunus'taki imalathanelerle zorlu bir mücadele ile karşılaşmıştı. Yüzyıllar boyunca bu üretimde uzmanlaşmış imalathanelere ve ustalara sahip olan bu ülkeler, 18. yüzyıl boyunca belli politikalarla halihazırda rekabeti deneyimlemişken, İstanbul Feshane'sinin başarılı olması kolay elde edilebilecek türden bir kazanım olarak görünmüyordu.

Tunuslu ustalardan sonra fes üretimi tekniklerinin geliştirilmesiyle kaliteli fes üretmek başarılmıştı fakat fiyat düşüşüyle rekabet ortamındaki sivil piyasada pay artırıp kârı genişletmek ve fabrikayı devlet hazinesine daha faydalı olacak bir pozisyona girdirmek için üretim maliyetlerinin düşürülmesi asıl hedef olarak belirlenmişti. Yakından takip edilen Avrupa'daki teknik gelişmelerin etkisi, 1841'de Feshane'de de iplik eğirmede makine üretimine geçilmesiyle sonuçlanmıştı. Çıkrık ile daha yavaş eğirilen yün iplik, giderek genişleyen ve yüzlerce kişiyi istihdam eden bir fabrika için elverişli değildi. Fransa'dan ithal edilen makineler henüz beygir gücüyle çalıştırılıyordu fakat iplik üretmek artık daha kolaylaşmıştı. Amaçlanan şekilde birim maliyetlerde “*çıkrık imalatı*” ve “*çarh imalatı*” arasında düşüşler kendini göstermeye başlamıştı. Avrupalı mühendislerin de getirtildiği bu süreç, sonrasında gittikçe hızlanmış ve İngiltere'den buhar makinelerinin ithal edilmesiyle 1843'te fes ve çuka makinelerinde inorganik enerjiye geçişle sonuçlanmıştı. İşçiye olan ihtiyacı azaltarak tarak, eğirme, şardon, perdaht makineleri sayesinde mekanize olmaya devam eden fabrikada artık fes dokumak için örme makineleri dahi kullanılmaya başlanmıştı. Kendi kârlarından makineleşmesini finanse edebilen Feshane, erken bir tarihten itibaren içinde bir Çuka Fabrikası bile kurmaya imkân tanıyan güce ulaşmıştı. Fes satışları o kadar kârlı bir hal almıştı ki fes üretiminde kullanılan makine ithalinin yanı sıra çuka dokumaya dair büyük miktarda makine satın alımı gerçekleştirilmişti.

Görüldüğü üzere, Sanayi Devrimi'nin verdiği güçle Osmanlı Devleti'ni tahakküme başlayan Avrupalı devletlere hatta Tunus'a karşı kıyafet reformu sonrası büyük bir darbe yiyen tekstil sanayii içinde Feshane-i Amire, zorlu ama başarılı bir kuruluş ve gelişme süreci geçirmiş, buhar gücüne dayalı makineleşmede önemli atılımlarda bulunarak maliyetlerini düşürmüş ve üretim hacmini yüz binlerce fese yükseltebilmiştir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

a. Belgeler

A.}MKT	86/77
A.}MKT.MHM	5/86
C.AS	134/5976, 143/6340, 155/6863, 288/11918, 492/20550, 658/27676, 708/29729, 924/39978, 1169/52095
C.DRB	64/3190
C.İKTS	6/260, 7/330, 8/359, 9/430, 10/488, 14/679, 20/982, 23/1105, 25/1201, 31/1522, 31/1532, 37/1831, 37/1832, 38/1867, 38/1890, 40/1953, 155/6863
C.ML	2/91, 251/10378, 344/14194, 591/24358
D.DRB.İ	2/5, 4/2, 4/12, 4/15, 5/54, 6/28, 8/30, 8/330, 9/20, 16/4, 18/30, 24/44, 26/23
HAT.	317/18671, 319/18748, 319/18748A, 326/18985, 328/19015C, 455/22475, 488/23974, 490/24032, 593/29067, 669/32620, 670/32700, 695/33499, 1229/47954, 1252/48398, 1303/50810, 1306/50959, 1321/51587, 1328/51823
İ.DH	8/366, 72/3554, 4/148, 8/366, 315/20304, 183/10128
İ.HR	5/207
TS.MA.e	860/4, 1138/31, 1308/38, 1320/78, 1320/84

b. Defterler

D.BŞM.d	9905
D.BŞM.BNE.d	16406

HH.d	35, 36, 37, 61, 64, 12319, 13027, 13028, 13107, 13669, 14035, 14037, 14038, 14039, 14041, 14042, 14043, 14044, 14045, 14046, 14048, 14049, 14050, 14054, 14055, 14056, 14057, 14058, 14059, 14060, 14061, 14062, 14064, 14065, 14068, 14072, 15183, 15606, 16651, 16655, 16656, 17870, 18325, 18329, 20926, 21523, 22030, 22133, 23408, 23409, 32811, 32813
HH.FSH	1/10, 1/14, 1/15
MAD.d	9146

B. KİTAPLAR

Basalla, George:	Teknolojinin Evrimi , (çev. Cem Soydemir), İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013.
Ben Miled, Mika:	Chéchia: le bonnet de feutre méditerranéen , Kartaca/Tunus: Carthaginoiseries, 2010.
Cezar, Yavuz:	Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih , İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
Çelik, Yüksel:	Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası , Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
Dalsar, Fahri:	Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik , İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1960.
Deane, Phyllis:	İlk Sanayi İnkılâbı , (çev. Tefik Güran), 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
Dölen, Emre:	Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi , İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, 1992.
Enez, Nevin:	Doğal Boyamacılık: Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı , İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1987.

- Ferchiou, Sophie: **Techniques et sociétés: exemple de la fabrication des chéchias en tunisie**, Paris: Institut d'ethnologie, 1971.
- Genç, Mehmet: **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002.
- Jamgoçyan, Onnik: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)**, (çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Kaya, Fatih: **Lisânü'l-Etibbâ (Tabiplerin Dili): Giriş - Çeviriyazılı Metin - Dizin - Madde Başları Dizini**, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2018.
- Küçükerman, Önder: **Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika: "Feshane" Defterdar Fabrikası**, Ankara: Sümerbank Yayınları, 1988.
- Lûtfi, Ahmed: **Tarih-i Lûtfi**, c. 1, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290 (1873)
- Lûtfi, Ahmed: **Tarih-i Lûtfi**, c. 2, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292 (1875)
- Lûtfi, Ahmed: **Tarih-i Lûtfi**, c. 3, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1292 (1875).
- Lûtfi, Ahmed: **Tarih-i Lûtfi**, c. 5, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302 (1884/85).
- Mairet, Ethel M.: **A Book on Vegetable Dyes**, Hammersmith: Douglas Pepler, 1916.
- McNeill, William H.: **Dünya Tarihi**, (çev. Alaeddin Şenel), 17. baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2019.
- Pardoe, Julia: **Sultanlar Şehri İstanbul**, (çev. M. Banu Büyükkal), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Paşa, Mahmut Şevket: **Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi**, c. 2, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1909.
- Phipps, Elena: **Cochineal Red: The Art History of a Color**, c. 63, New Haven-London: Metropolitan Museum of Art, 2010.
- Quataert, Donald: **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, (çev. Tansel Güney), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Roche, Julian: **The International Wool Trade**, Cambridge: Woodhead Publishing, 1995.

Uzun, Ahmet: **İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması, 1783-1857**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

C. MAKALELER ve KİTAP BÖLÜMLERİ

Alageyik, Ömer: "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, 1967, c. 2, S. 16, ss. 9-11.

Bakır, Abdulhalik: "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", **Belleten**, 2000, c. 64, S. 241, ss. 749-826.

Baykara, Tuncer: "Kökboya", **Arış Dergisi**, 1964, S. 4, ss. 64-71.

Clark, Edward C.: "The Ottoman Industrial Revolution", **International Journal of Middle East Studies**, 1974, c. 5, S. 1, ss. 65-76.

Donkin, Robin Arthur: "The Insect Dyes of Western and West-Central Asia", **Anthropos**, 1977, c. 72, S. 5/6, ss. 847-880.

Ersoy-Hacısalıhoğlu, Neriman: "Textile Trade in Bulgaria in the Mid-Nineteenth Century and the Gümüşgerdan Family", **Living in the Ottoman Ecumenical Community, Essays in Honour of Suraiya Faroqhi**, (ed. Vera Costantini ve Markus Koller), Leiden: Brill, 2008, ss. 181-199.

Ersoy, Osman: "Kağıt", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2001, c. 24, ss. 163-166.

Faroqhi, Suraiya: "The Adventures of Tunisian Fez-Sellers in Eighteenth-Century Istanbul", **Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era**, London: I. B. Tauris, 2014, ss. 143-155.

Faroqhi, Suraiya: "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (About 1560-1830)", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**, 1979, c. 71, ss. 153-175.

Genç, Mehmet: "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends", **Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500–1950**, (ed. Donald Quataert), Albany: State University of New York Press, 1994, ss. 59-86.

- Giz, Adnan: "İslimye Çuha Fabrikası", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, 1968, c. 3, S. 27, ss. 15-17.
- Güran, Tevfik: "Feshane", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1995, c. 12, ss. 426-427.
- Güran, Tevfik: "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, ss. 235-252.
- Güran, Tevfik: "Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, ss. 219-233.
- İnalcık, Halil: "Harîr: The Ottoman Empire", **Encyclopedia of Islam**, 1986, c. 3, ss. 211-218.
- Kabadayı, Mustafa Erdem: "Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: Its Success and Failures in Implementation", **Animals and People in the Ottoman Empire**, (ed. Suraiya Faroqhi), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2010, ss. 153-169.
- Kabadayı, Mustafa Erdem: "Working from Home: Division of Labor among Female Workers of Feshane in Late Nineteenth-Century İstanbul", **A Social History of Late Ottoman Women. New Perspectives**, (ed. Duygu Köksal ve Anastasia Falierou), Leiden: Brill, 2013, ss. 65-81.
- Kabadayı, Mustafa Erdem: "Working in a Fez Factory in İstanbul in the Late Nineteenth Century: Division of Labour and Networks of Migration Formed Along Ethno-Religious Lines" **International Review of Social History**, 2009, c. 54, S. 17, ss. 69-90.
- Kala, Ahmet: "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 1993, S. 83, ss. 286-301.
- Kala, Ahmet: "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2003, c. 1, S. 1, ss. 245-266.
- Kırlı, Engin: "Veliefendi Basma Fabrikası Örneği Bağlamında Fabrika-yı Hümayunlarda Avrupalı Ustaların Yeri ve Önemi" **Mavi Atlas**, 2015, c. 3, S. 5, ss. 21-42.
- Koçu, Reşat Ekrem: "Dua Meydanı", **İstanbul Ansiklopedisi**, 1968, c. 9.

- Kütükoğlu,
Mübahat S.: "1826 Düzenlenmesinden Sonra İzmir İhtisab Nezareti", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1987, c. 13, ss. 481-520.
- Kütükoğlu,
Mübahat S.: "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", **Doğumunun Yüzüncü Yılında Mustafa Kemal'e Armağan**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1981, ss. 519-605.
- Kütükoğlu,
Mübahat S.: "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redif-i Asakir-i Mansure", **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1981-82, c. 7, S. 12, ss. 127-157.
- Kütükoğlu,
Mübahat S.: "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1974, c. 4, S. 4-5, ss. 335-393.
- Maitte, Corine: "Adapter les produits, jouer sur les marchés. La fabrication des chéchias, XVIIIe-XIXe siècles", **La laine: produits et marchés (XIIIe-XXe siècle)**, (ed. Giovanni Luigi Fontana ve Gérard Gayot), Padua: Cleup, 2004, ss. 1115-1142.
- Murphey,
Rhoads: "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemelerindeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, ss. 7-20.
- Müller-Wiener,
Wolfgang: "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992, ss. 53-120.
- Office, United
States Patent: *Report of the Comissioner of Patents for the Year 1855, Agriculture.* (Washington: 1856)
- Sarc,
Ömer Celal: "Tanzimat ve Sanayiimiz", **Tanzimat I**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1999, ss. 423-240.
- Süreyya,
Mehmed: "Sicill-i Osmanî", **İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, 1996, c. IV.
- Tez, Zeki: "Osmanlı Tekstil Üretiminde Kullanılan Doğal ve Yapay Boyarmaddeler", **Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi**

Bildirileri (15-17 Kasım 2001), Türk Teknoloji Tarihi, (ed. Emre Dölen ve Mustafa Kaçar), İstanbul, 2003, ss. 1-11.

- Tezcan, Hülya: "Fes", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1995, c. 12, ss. 415-416.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Âzamın Tahriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", **Belleten**, 1954, c. 70, ss. 223-230.
- Valensi, Lucette: "Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en tunisie et en france aux XVIIIe et XIXe siècles", **Revue d'histoire moderne et contemporaine**, 1969, c. 16, S. 3, ss. 376-400.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin: "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Avrupalıların İstihdam Edilmesi (1774-1807)", **Erken Klasik Dönemde XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim**, (ed. Seyfi Kenan), İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, ss. 421-448.
- Yaramış, Ahmet: "Feshane'nin İlk Kuruluş Yılları", **Eyüpsultan Sempozyumu VIII, Bildiriler**, İstanbul: 2004.

D. YÜKSEK LİSANS VE DOKTORA TEZLERİ

- Boyacıoğlu, Didem: "Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi", (İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2013.
- Ertürk, Nevra: "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-ı Hümayunlar", (Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008.
- İnal, Selma: "Feshane-i Amire", (Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars, 2012.
- Kabadayı, Mustafa Erdem: "Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Workers' Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire", (Ludwig Maximilian University, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Munich, 2008.
- Kolçak, Özgür: "Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)", (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.

- Kulüp, Bülent: "19. Yüzyılın İlk Yarısında Darphane-i Amire İle İlgili Düzenlemeler (120, 143 Ve 165 Nolu Darphane Defterleri)", (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010.
- Sarı, Tanju: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi", (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006.

E. SÖZLÜKLER

- Baytop, Turhan: **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, 3. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Ergür, Atila: **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.
- Koçu, Reşat Ekrem: **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, c. 1-3.
- Redhouse, James: **Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü**, 21. baskı, İstanbul: Sev Yayıncılık, 2017.

F. GAZETELER

- Takvim-i Vekayi: Def'a 132 (9 Rebiyülahir 1252), Milli Kütüphane nüshası.
- Journal de Constantinople: "Intérieur Constantinople, 24 Avril. Fez-Hanè", No. 299, (24 Nisan 1851)

Ek 1: Tunuslu Ustaların İstanbul'a Getirilmesi İçin Alınan Karar (HAT. 319/18748)

[illegible]

HAT 319 / 18748

HAT. 0319

Ek 1'in transkripsiyonu:

Manzurum olmuştur.

Tunus'dan bu fesci amelesinin Dersaadetimize celbiyle bu tarafda imal ettirilmesi pek münâsib olacağından tıbkı Serasker Paşa'nın işbu taktirinde inha ve pusulada gösterildiği üzere lazım gelen emr-i ısdar olunmak üzere tanzim ve icrasına mübaderet olunsun

Serasker Paşa bendelerinin taktiridir. Meal-i iş'arından müstefad olduğu veçhile bundan böyle asakir-i mansureye verilecek feslerin bu tarafda imali muhassestadan olub bu babda Tunus'dan celbinin lüzumu olan usta ve halifelerin mikdar ve keyfiyeti dahi beraberce merfu'-ı atebe-i ulya-ı mülûkaneleri kılınan pusulada gösterilmiş olmağla muvâfık-ı irade-i seniyye-i şahaneleri buyrulur ise inhasına tatbikan bir küt'a ferman-ı ali ısdar ve tisyar olunacağını rehin-i ilm-i alileri buyruldukda emr ü ferman hazret-i menlehül emrindir

Ma'lum-ı alileri buyrulduğu üzere bundan akdemce Dersaadet ve mahal-i sairede fes imali hususuna teşebbüs olunmuş ise de layıkıyla husule getirülemediğinden ve işbu fes elbise-i süvari ve piyade asakir-i hassa-ı mansure-i muhammediye-i hazret-i şahane ve asakir-i mansure-i muhammediye için gayet elzem olarak saye-i inayet-vaye-i cenab-ı cihandaride atf-ı teveccüh ve himem-i keramet-i te'vemi mülûkane ile her bir şey refte refte yoluna konmakda olduğu misüllü işbu fes imali suretinin dahi bi'l-lütf-i Allah-ı teala layıkıyla tanzimi ve usulüne konması için Tunus canibinden fenninde mâhir ve kâmil biraz üstad ve amelenin Dersaadet'e celbi irade-i keramet-efza-ı cenab-ı mülûkane mukteza-ı seniyesinden olarak el-yevm bu tarafda olan Tunus baş-hempâsı Mustafa Pehlivan kulları nezd-i senaveriye celb ve lede'l-sual fes için icab eden dokuyucu ve sabbağ ve terbiyeci ve üstad vesaire ve amele olarak getirülmesi lazım gelenlerin bir küt'a defteri tanzim ettirilmiş ve geleceklerin ne yapacakları üzerlerine sürhile işaret kılınmış ve bunların bu mikdarda gelmesi ve hele şu marangoz beraber olmadıkça diğerleri dahi bir işe yaramayarak behemehâl cümlesinin birden celbleri icabından olduğu gösterilmiş ve defter-i mezkur işbu taktir-i çakeriye merbuten takdim olunmuş olmağla bunlar bi-avn-i teala Dersaadet'e geldiklerinde ol vechile asakir-i nizamiyye için elzem olan feslerin imalinde istihdam olunacakları ve bu husus ise ehemmi mahamdan olduğu cihetle vusulünde Tunus'da olan üstad ve halife ve sabbağ ve marangoz ve amele-i sairenin ber mucib-i defter hünelerinde gayet kâmil ve mâhir işe yararlarından bi'l-intihâb ol-mikdar neferatı tedarik ve ihzar ve malum-ı alileri olduğu vechile bu def'a atufetlü Kapudan Paşa oğlumuz bendelerinin divitdârı Ali Bey kulları maslahat memuresiyle ol canibe i'zâm olunacağından zikrolunan kesânın bir neferi noksan olmayarak ve divitdâr-ı mumaileyhe teslim kılınarak bir an evvel Dersaadet'e irsal ve tisyar eylemesi zımında defter-i mezkurun bir aynı dahi derun-ı emr-i aliye tafsilen derc ve tastir ve divitdâr-ı mumaileyh kullarının bu hususa memuriyeti dahi bast ve tezkir buyrularak Tunus Beylerbeyisi Hüseyin Paşa bendelerine hitaben gayet dikkatli ve ekidü'l-mazmun bir küt'a ferman-ı aliyyenin sür'at-i ısdar ve mumaileyh kullarına teslimen tisyar olunması için savb-ı ben-degiye irsal buyrulması babında ve herhalde emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) *

C.IKTS.00037.01832.001

Ek 2'nin transkripsiyonu:

İzzetlü defterdar efendi

**Numuneler takdimiyle keyfiyet-i hak-i pay-i hümayun hazret-i şahanedan lede'l-istizan inha
olunduğu veçhile keşif ve tanzimi emr ü ferman-ı cenab-ı mülükane buyrulmuş olmağla iktizasını
icraya himmet eyleyesin deyu buyruldu**
fi 5 Zilkade sene (12)48

Bundan akdem Tunus'dan celb olunan fesci ustaları marifeti ve nezaret-i çakeranemle memalik-i mahsura-ı şahane yapağısından imal olunan fesler matluba muvafık ve asakir-i mansureye iksaya layık olmadığından Tunus'da fes imal olunan İspanya yapağısı ve levazımat-ı sairesi bulunduğu mahalden mubayaa ve celb olunmak ve iktiza eden boyahane dahi münasib mahalde inşa edilerek Cüdi Meydanı'nda olan eski Feshane'de fes imaline şüru' kılınması hususuna irade-i seniye-i hazret-i cihanbani teallik buyrulmaktan naşi kifayet mikdarı İspanya yapağısı ve fes imalinin edevat-ı mahsusasından olan fırça tarakları ve kardon dikenini Fransa tarafından celb olunub pernikok tabir olunan fes boyası dahi geçen sene Rumeli taraflarından tedarik ve ihzar kılınmış olmağın fes imalline şüru' olunmuş ve zikr olunan Tunus ustaları fes imali san'atını maiyetlerine verilen kalfa ve şakirdlere tamamıyla öğretmek üzere kendülere müstevfi mahiye tahsis ve ita olunmuşken bu eser-i cemilin saye-i ihsan-vaye-i hazret-i şehinşahide Dersaadet'te icadı Tunus fesinin ticaretine muris-i kesâd olacağı mülahaza ile kah dink suyuna ve kah boya suyuna bahane bularak i'tizar-ı vahiye irad ve nihayet boyanın Tunus dinkinde çıkmasını Tunus suyuna isnad ile maslahatı ta'sibden hâlî kalmayarak lec ve in'ad eylemişler ise de bî-lütf-i Allahü teala her bir san'atlarını maiyetlerinde bulunan kalfalar tamamıyla tahsil ederek merkuruların bir veçhile beğendikleri Beykoz'da kain Kağıdhane suyunda bu defa boyattıkları feslerin renk ve cilası Tunus dinkinden asla ve kat'a farkı olmamağla manzur-ı alileri buyrulmak için bir destesi hak-i pay-i samilerine takdim olunmuş ve her cihetle mezbur Tunus ustalarının bir nefer dinkçiden maadasının lüzumu kalmamağla izin ve küşad verilüb anların gailisi ve masarifi-i zaideleri bertaraf olarak müceddeden yetiştirilmiş olan ustalar ve kalfa ve şakirdan yerli yerine yerleştirilerek fes imali maslahat-ı hayriyesi yoluna girmiş olub ancak zikrolunan eski Feshane kârhaneye resminde olmayub üstü divanhane ve altı hâlî olduğundan ve el-yevm hanelerinde işleyen bükücü ve örücü esnafından başka tarakçı ve perdahtçı kalfa ve şakirdi olarak mevcut olan yetmiş seksen neferi iki yüz nefere iblağ ile yevmiye yüz ve dahi giderek yüz elli fes imal olunmak suretine konulması lazımeden olduğuna nazaran karhanenin vüs'atlı olması mukteziyattan ve vakit ve hale göre öyle cesim karhane inşasının sırası değil ise de zikrolunan Kağıdhane boyahaneliğe cesbân olub cüzi bir masrafla uyabileceğinden mukaddemce müceddeden inşası irade buyrulub hacet kalmayan boyahane masarifiyle Feshane-i mezkurun tabaka-ı ulya ve ve süflâsı mücedded isbat olunarak fevkâni ve tahtâni birkaç koğuş resminde odalar ilavesi ve bir masure su tedarikiyle vasat hazineli bir çeşmenin inşası ve Kağıdhane-i mezkurun tutkal kazganları tebdil ve tahvil ile fes boyasına lazım olacağı veçhile tanzimi ehemm ve elzem olduğuna mebni muvafık-ı irade-i aliyeleri olduğu takdirde ebniye-i hasa müdürü efendi bendeleri marifetiyle keşfolunarak inşa ve tanzim olunmak üzere tesviyesi hususu devletlü defterdar efendi hazretlerine havale buyrulmak babında emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir

ÖMER LÜTFİ

Ebniye-i hasa müdürü sadetlü efendi

Mucibince keşif ve muayene ve masarifi mübeyyin defter ile keyfiyeti ilam-ı himmet eyleyesiz

Ek 3'ün transkripsiyonu:

Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi kullarının takriridir. İnha ve tensib olunduğu veçhile saye-i ihsan-vaye-i cihanbanilerinde müstakıl Fes Fabrikası inşa oluncaya kadar saray-ı mezkurun ber vech-i tahmin tamir ve inşasıyla şimdilik orada fes imali hususu rehin-i müsaade-i mekarim-âde-i hilafet-penahileri buyrulur ise ber minval-i muharrer iktizasının icrası defterdar efendi kullarına havale olunduğu muhat-ı ilm-i cihan-şümül şehinşahileri buyrulduktaki emr ü ferman hazret-i veliyyün emir efendimizindir

Malum-ı alileri olduğu ve diğer takrir-i çakeranemle ifade kılındığı veçhile bi-inayet-i teala Dersaadet'te fes imali hususu saye-i hümapaye-i şahanede matlube-i muvafık vücuda geldiğinden amelenin günden güne teksiri lazım gelerek Cüdi Meydanı'nda kain eski Feshane'nin mahv u isbat suretiyle mümkün mertebe tevsi' ve tamiri irade-i seniyeleri iktizasından olmağın ebniye-i hassa müdürü efendi bendeleri tarafından mütefennin halife ve neccar kalfaları tayiniyle keşf ve tahmin olunduktaki elzem olub iki yüz elli bin gurus masarifle yaptırılacak mahalleri altı mahdan sonra tecemmu edecek ameleye kifayet etmeyerek yine ahar bir mahallin tedariki lazım geleceğinden masarif-i mezkure heder olacağı tebeyyün etmiş ve tecemmu zamanında ale'l-husus böyle vakt-i müzayakada sıyanet-i miri farızasına rağbet olunması matlub ve mültezim olduğuna binaen masarif-i kalile ile istimali kabil olacak bir münasib mahallin tedariki lede'l-taharri Eyüb'de Defterdar İskeleyi'nde kain atik Sultan Sarayı el-haletü hazihi hâli ve itibardan sakıt olduğundan bi-lütf-i teala ilerüde saye-i şahanede müstakilen bir fes fabrikası inşa ettirilinceye kadar âriyyet olmak üzere saray-ı mezkurda fes imal olunması hatırı çakeriye gelerek devletlü Serasker Paşa hazretlerine lede'l-ifade müşarinileyh hazretleri dahi şimdilik saray-ı mezkuru tensib ve devletlü müşir paşa hazretlerinden bi'l-istizan saray-ı mezkura varılub isti'male kabiliyeti olub olmadığı muayene olunmasını tasvib etmeleriyle ol veçhile istizan kılınarak müdür-i mumaileyh bendeleriyle saray-ı mezkura gidilüb zir ve balası muayene olunduktaki bazı mahalleri fena-bezir olmuş ve bir taraftan olmakta ise de derununda gündüz amelenin oturub iş işleyecek sağlam mahalleri lüzumundan ziyade olub ancak amele-i mezkureden bekar takımının gecelerde saray-ı mezkurda kalub yatmaları caiz görülmeyerek irüce? bir mahalde beytütetleri lazımeden ve saray-ı mezkurun müteferriatından olub haricinden olan paşa dairesiyle teberdaran ve işciyan daireleri münhedim olarak kabil-i sekene olmadıklarından zikrolunan teberdaran dairesi arsasında birkaç tahtani odanın inşası ehemm görünmekle müdür-i mumaileyh marifetiyle masarif-i ebniyesi ve saray-ı mezkurun taban mahallerinin germiyet-i nakliyesi ve su yollarının tamiri elli altmış bin gurus mesarifle vücuda geleceği tahmin olunmuş olduğuna ve el-haletü hazihi fes imaline saray-ı mezkurdan gayr-i münasib mahal olmadığına mebni zikrolunan eski Feshane'nin tamirinden sarf-ı nazar olunarak saray-ı mezkurun levazımat-ı muharreresi tanzim ve tesviye birle saye-i ihsan-vaye-i hazret-i cihanbanide müstakıl bir Fes Fabrikası inşası müyesser oluncaya kadar arriyet-i saray-ı mezkurda fes imali hususuna ruhsat-ı seniye istihsaliyle elzem olan salıffüzzikr koğuş odalarının inşası ve su yollarının mehmâemken tamiri ve lazım gelen mahallerin germiyet-i nakliyesi misillü tamirat-ı cüziyyenin rüyeti muvafık-ı irade-i aliyeleri olduğu takdirde baş muhasebeye kayd ile mesarif-i mezkure Fes Fabrikası tahsisine mahsub olunmak üzere taraf-ı çakeraneme suret ve mukataat hazinesine ilmühaber itası hususu devletlü defterdar efendi hazretlerine ihale buyrulmak babında emr ü ferman hazret-i menlehül emrindir

ÖMER LÜTFİ

İzzetlü defterdar efendi

İşbu takrir atebe-i ulya-ı hazret-i şahaneye lede'l-arz inha ve tensib olduğundan bi-mennihi teala ilerüde müstakıl Fes Fabrikası inşa oluncaya değin saray-ı mezkur ber vech-i tahmin tamir olunarak şimdilik orada fes imal ettirilmek üzere tanzimine ibtidar olunması mazmununda hatt-ı keramet-i nakt-ı cenab-ı mülükane zibayış ... levha-ı sudur buyrulmakla iktiza-ı münifini icraya himmet eylesün deyu buyrduldu fi 19 Za (Zilkade) sene (12)48

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) *

C.DRB.00052.02562.001

Ek 4'ün transkripsiyonu:

İzzetlü defterdar efendi

Mucebince tanzimine himmet eylesin deyu buyruldu

fi 8 Ca (Cemaziyelevvel) sene (12)51

Darbhane-i Amire'ye merbut Feshane-i Mamure'nin bilcümle masarifat-ı vakiasıyla vuku bulan varidatı Feshane-i Amire müdürü Ömer Lütfi Efendi kulları tarafından memur birkaç nefer ketebe marifetiyle zabt ve tahrir olunmakta olub ancak saye-i hüma-vaye-i şahanede Feshane-i mezkur mesalihi gün-be-gün teksir ederek cesamet kesb etmiş ve bu cihetle mubayaat ve masarifat-ı vesairesi Darbhane-i Amire'den dahi etrafiyla bilinmesi lazımeden olarak bu suretle canib-i Darbhane-i Mamure'den dahi iktizasına göre memurlar tayini icab etmiş olduğuna binaen Feshane-i mezburun her bir masarifat-ı vakiasıyla mubayaat ve imalat vesairesini ber vech-i istikamet yegan yegan zabt ve tahrir edüb kemiyet ve keyfiyetini aralık aralık Darbhane-i Amire'ye ifade ve ihbar eylemek ve muhasebe defterleri kendü kalemiyle olmak üzere evvel emirde bir nefer ruznamçeci tayini münasib mütalaa olunarak el-hâletü hâzihi baş muhasebe kalemi ketebesinden Darbhane-i Amire'ye mahsus tahriratın idare ve rüyetine memur Tevfik Efendi-zade Emin Efendi kulları mücerreb ve müstakimü'l-etvar idüğüne mebni kalem-i mezburda olan Darbhane-i Amire kitabeti yine uhdesinde olmak ve işbu iki yüz elli bir senesi mah-ı cemaziyülevvelisi guresinden itibaren şehriye maaşı muayyen ile mumaileyh Emin Efendi kullarının ber vech-i meşruh Feshane-i mezbure ruznamçeciliği hizmetine memur ve tayini hususuna emr ü irade-i ihsan-âde-i hazret-i mülûkane müteallik ederek ol babda hatt-ı hümayun-ı inayet-makrun-ı şahane saniha-peyda sudur buyrulmuş idüğüne binaen mucibince husus-ı mezbur baş muhasebeye kayd ile keyfiyet-i malum olmak üzere Darbhane-i Amire'ye ve Feshane-i mezkur müdürü mumaileyh Ömer Lütfi Efendi bendeleri tarafına başka başka ilmühaberlerinin tahrir ve itasıyla tesviyesine himmet eylemeleri için atufetlü defterdar efendi bendelerine havalesi hususunda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir

Mucebince başmuhasebeye kayd ile ilmühaberleri tahrir oluna

İrade 9 Ca (Cemaziyülevvel) sene (12)51

HAT-0488

۱۰

Ek 5'in transkripsiyonu:

Manzurum olmuşdur

Harir nazırının işbu takririnde gösterilüb sürhde istizan olunduğu üzere mersuma verilmesi icab eden berat ol vechile ısdar ve ita ve yağ maddesi için dahi tarafından iktizasına göre mektub tahrir ve irsal olunmak üzere tanzim ve icrasına ibtidar olunsun

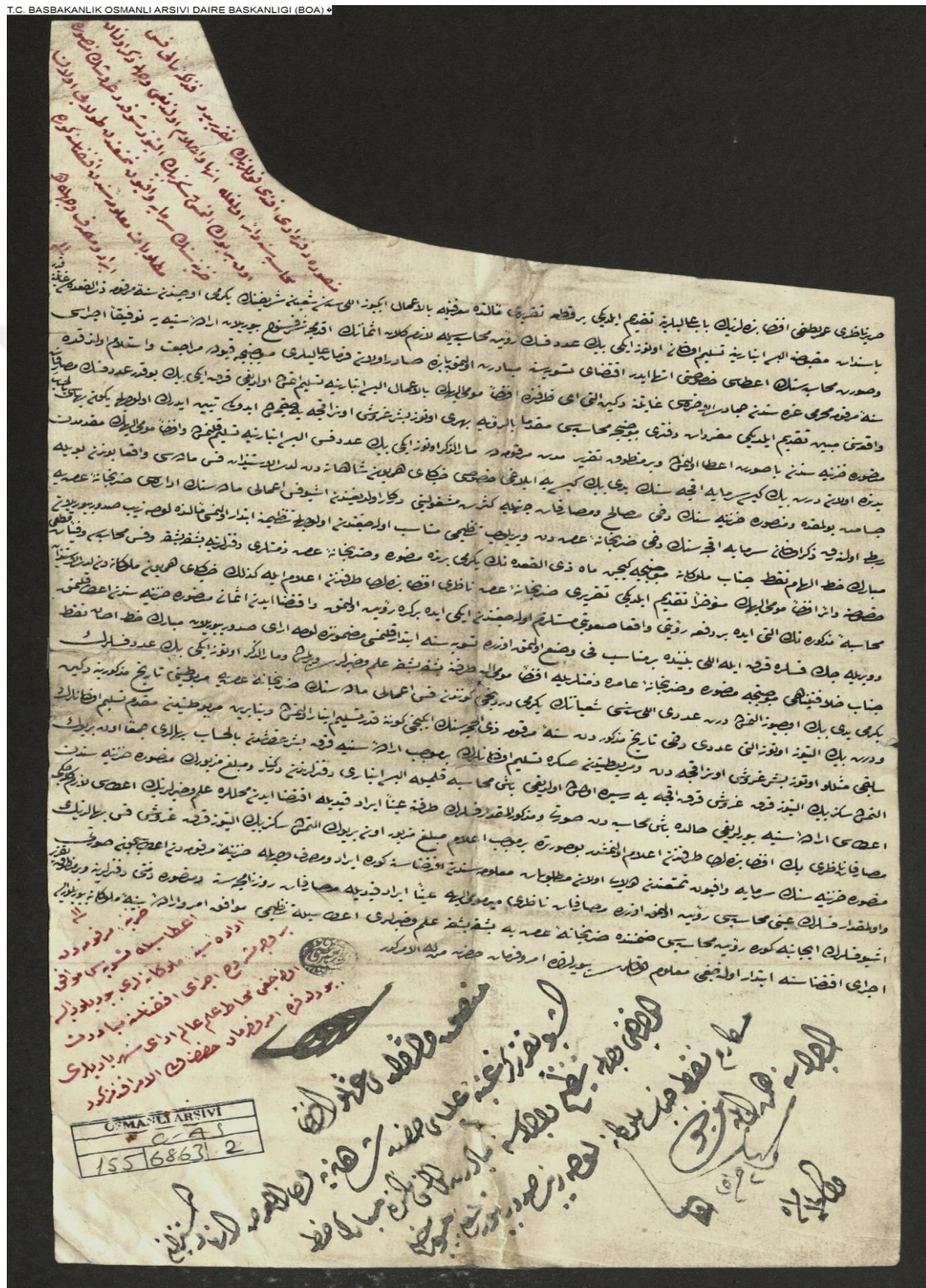
Harir nazırı Ömer Lütfi Efendi kullarının takriridir. Mealinden müstefad olduğu üzere fes imaline muktezi olan sabun hakkında zimmi-i mesfurun gösterdiği suhulet ve ehveniyete mukabil kendüsünün imtiyazat-ı muharrereye mazhariyeti becâ görünmüş olmağla muvafık-ı irade-i seniyye-i mülükaneleri buyrulduğu halde takyidât-ı meşruhaya tatbikan iktiza eden berat-ı alişan takrir ve yağ maddesi için gönderilen mektub-ı çakeri dahi tahrir olunacağı muhat-ı ilm-i alileri buyruldukta emr ü ferman hazret-i veliyyün emir efendimindir

Malum-ı alileri buyrulduğu saye-i hüsanvaye-i hazret-i mülükanede bi't-tevfik Allah-u teala memur-ı idaresi buyrulduğum fes imalının maslahat-ı hayriyesi başa çıkarılarak levazımtan olan İspanya yapağısı ve furça tarakları ve Kardon dikenli ve pernikok boyası ve mekki olarak bileği taşları ve eşya-ı sairesi bulunduğu mahallerden celb ve amelesi tedarik olunmuş ve bir taraftan olunmakta olup ancak imal olunan feslerin bi'l-farz yüz kıyye yapağısına ibtida seksen kıyye revgan-ı zeyt içerebadehu tarakdan geçirilüb ve bükülüb çorab gibi örülmesi ve sonra yağlı olduğu halde dinke konulub kırk sekiz ve bazen altmış saate kadar pişirilmesi ve piştikten sonra on iki adet fesden ibaret olan birer destesine bir kıyye sabun hesabıyla Arab sabunu tabir olunan bulama misillü bir nevi sabun ile yigirmi dört saat mikdarı yani revgan-ı zeytin eseri külliye mahv oluncaya dek dink-i mezkurda döğülmesi fes imali san'atının kaide-i külliyesinden olduğundan ve sabun-ı mezkur Tunus'da imal olunarak orada kıyyesi üç dört guraşa satılmakta ise de bazı edviyeye dahi girdiğinden Tunus tüccarının Dersaadet'e getirdikleri cüz'iyat makulesinin kıyyesini on beş yigirmi guraşa kadar attâr esnafına fûruht edegeldiklerinden ve mahallinden mübayaa ile celbi teklifât keşideyi muceb ve mümteni gibi gördüğünden ve Midillü ve Edremid havalilerinden sabun-ı mezkura müşabih bir nevi sabun imal olunub fukara taifesine iki guraş ve doksan pareye fûruht olunduğu istihbar olunmağla numunesi tedarik ve tecrübe olunduktan işe yaramadığından sebep ve hikmeti lede'l-taharri haval-i mezkurede tab' olunan sabun-ı mezkur revgan-ı zeytin fenası ve bayağı gül? suyu ile tabh olduğuna mebni işe yaramadığı anlaşılmış ve Tunus'da tab' olunub fes terbiyesine isti'mal olunan sabun-ı mezkûr revgan-ı zeytin temiz ve safisi ve sakız ağacıyla pelid ağacının gülü? suyuyla tabh ve imal kılınageldiği yine bir Tunuslu sabuncu ademden tahkik olduğundan ol vechile Midillü ve Edremid'de tabh ettirilmesi mukaddemce bu tarafa gelmiş olan Midillü Nazırı bendelerine ifade olunduktan ol havalide şecer-i mezkurların adem ve haddinden bahisle itizar suretini gösterdiğinden naçar kalarak şecer-i mezkurların bulunduğu mahallerden celb ile sabuncu-ı merkum marifetiyle burada tabh ve imal ettirilmesine karar verilmiş ise de hesap olunub kıyyesi onar guraşa çıkacağından başka İstanbul havalisinde bulunabilen sakız ağaçları beş altı ayda tükenerek yine maksur hasıl olmayacağını tebeyyün eylediğine mebni Ayvacık kazasına tabi' Narlı karyesi mütemekkinlerinden Dimitri Bandırmanov nam zimmi sabuncu eshabından ve revgan-ı zeyt ve sabun tüccarından olup kulları ol havalinin rüsumat ihtisabiyesine memur olduğum evanda ahz ve ita olunarak görüşülmüş ve gayret ve istikameti muayene olunmuş olmağın mahsus bu

tarafa celb olunarak sabun-ı mezkurun tabh ve imali hususu müzakere birle Devlet-i Aliye'nin işbu hizmet-i hayriyesinin ruuyet ve temşiyetini deruhde eylediği takdirde saye-i hümayave-i hazret-i cihandaride kesb-i itibar ve imtiyaz eyleyerek refah halini müstelzim olacağı ifade olunarak teklif olundukta kemal-i sadakat ve ehl-i ırzlığından yok demeyerek can ve başla çalışmak hususuna müteahhid olduğuna binaen şimdilik numune olmak üzere bin kıyye sabunla iktiza eden revgan-ı zeyti kaza-ı mezburdan Dersaadet lazımesi için müretteb olan yağın temiz ve safisinden ifraz ve mersuma teslim olunmak esbabının istihsali devletlü serasker paşa hazretleriyle lede'l-müzakere zikrolunan fes imali madde-i hayriyesinin kuvveden faale çıkarılması müşarünileyh hazretlerinin maksad-ı ıksâsı bulunduğundan kaza-ı mezbur voyvoda'sı kullarına etrafıyla tahrir ve taraf-ı kullarından mahsus adem terfikiyle zimmi-i mersum mahalline lede'l-iade voyvoda-ı mumailleyhe ruhsat vermiş ise de karye-i mezkur ahali'si sabun-ı mezkur maslahatı giderek kendülere bir haml takabbül olur endişeyle hemen gönderilmiş olan adamım kulları nehy-i avdet etmeyecek kadar bir iki yüz kıyye sabunun layıkıyla tabh etmeyerek göndermesini ve bu işin uhdesinden gelemeyeceğinden bahisle istinkaf eylesesini mersuma ekid ve şedid tenbih ve tahvih eylemiş olduklarından zimmi-i mersum havfa düşerek iki yüz kıyye sabunun alenen tabh ve irsal ve sekiz yüz kıyyeyi hafıyyeten imal ve isbal ile keyfiyeti taraf-ı kullarına tahrir eylemiş ve ücret-i tabhiye ve Dersaadet'e nakliye vesair mesarifiye beher kıyyesini İstanbul rayici üzere üçer guruşa göndermiş olduğuna ve bu sene-i mübarekede beş altı bin kıyye sabun lazım olacağı mümevvel? ise de ilerüde saye-i şahanede fes amelesi teksir ederek on bin kıyye ve dahi ziyade sabuna hacet messedeceği inayat-i ilahiyeden sened-i âd? mesul idüğüne nazaran zimmi-i mersumun bu hesab üzere imal edeceği sabunun kıymetinden canib-i miriyesine de yetmiş seksen bin guruş ve dahi ziyade menfaat hasıl olacağı iştibahdan ârî ve şunun bunun istiğna ve imtinanlarından müstağni ... olunacağı ecilden muvafık-ı irade-i aliyeleri olduğu halde kaza-ı mezkurda revgan-ı zeytin alası hasıl olduğu mütevâtir ve mücerreb olmağla zimmi-i mesfur kendü sabunhanesinde pişirmek üzere Feshane sabunculuğu hizmetinde istihdam olunarak sabun-ı mezkur için tarafına lüzumu olan revgan-ı zeyt kaza-ı mezburdan İstanbul tüccarına verileceği fi ile temiz ve safisinden verilerek mikdarı Dersaadet'e inha olundukta kaza-ı mezbur sahasından tenzil ve mahsub olunmak ve zimmi-i mersum ol vechile kabz edeceği temiz ve safi revganın bir kıyyesini tebdil ve telef etmeyerek fes sabunu tabhla İstanbul rayici üzere Feshane'ye göndermesine murahhas olub ... bir taraftan dahil ve temriz olunmayub hakim ve zabıt tarafından muavenet icabiyesi icra kılınmak ve sabun-ı mezkurun matluba muvafık tabhı ve dikkat ve zaman ile Feshane-i mezkurda vürudu Devlet-i Aliye'nin umur-ı mu'tenasından? olmakdan naşı ... ederi olur ise lede'l-tahkik mesul ve muateb olmağı? şurutu derciyle zimmi-i mersum bu gune hizmet-i hayriyede bulunacağından taziyaneye-i şevk ve kuvve-i zâhiri olmak üzere taht-ı tasarrufunda olan arazi ve emlakın lazım gelen aşar-ı şeriiye ve tekâlif-i memleketi reaya-ı saire ile beraber eda eyledikten sonra mezâlim ve taadiyâtta Avrupa beratlı tüccarı misüllü serbest ve mahabbetini şamil mersuma dahi bir kıta imtiyaz berat-ı şerifi itası ve voyvoda-ı mumailleyhe hitaben bir kıta fermanname-i sami irsali münasib görülür ise sabun-ı mezkurun tabh ve celbi hususu dahi suubetten kurtulacağı malum-ı alileri buyruldukta emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

ÖMER LÜTFİ

Ek 6: Fes Bedelinin Karşılınması Konusu ve Feshane'nin Darphane-i Amire'ye bağlanması
(C.AS 155/6863)

C.AS.00155.06863.002

Ek 6'nın transkripsiyonu:

Mansure defterdarı efendi kullarının takriridir. Fezleke-i meali fes muhasebesine dair olmağla inha ve ilam olunduğu veçhile zikrolunan on bir yük altmış sekiz bin altı yüz şu kadar gurusun mansure hazinesinin sermaye ve afyon temettüsünden dolayı olan matlubat-ı malumesinden iktizasına göre irad ve masraf veçhile hazine-i merkumeden itasıyla tesviyesi muvafık-ı irade-i seniye-i mülükaneleri buyrulur ise ber vech-i meşruh icra-ı iktizasına mübaderet olunacağı muhat-ı ilm-i alem ara-ı şehriyarileri buyruldukta emr ü ferman hazret-i veliyyün efendimizindir.

Harir nazırı Ömer Lütfi Efendi bendelerinin bab-ı alilerine takdim eylediği bir kıta takriri mealinde marifetiyle bi'l-imal iki yüz elli senesi Şaban-ı şerifinin yigirmi üçünden sene-i merkume Zilkadesi gayetine kadar ba-senedat-ı makbuz elbise anbarına teslim olunan otuz iki bin aded fesin rüyet-i muhasebesiyle lazım gelen esmanının akdemce şeref-sünuh buyrulan irade-i seniyeye tevfikân icrası ve suret-i muhasebesinin itası hususunu inha eder. İktiza-ı tesviyesine mübaderet olunmak babında sadır olan ferman-ı alileri mucibince kuyuda müracaat ve istilam olundukta sene-i merkume Muharremi guresinden Cemazielahiresi gayetine değin altı ay zarfında efendi-i mumaileyhin bi'l-imal elbise anbarına teslim etmiş olduğu kırk iki bin bu kadar aded fesin mesarifat-ı vakıasını mübeyyin takdim eylediği müfredat defteri mucibince muhasebesi mukaddema bi'l-rüye beheri otuz beşer gurus onar akçeye çıkmış idüğü tebeyyün ederek ol veçhile yekun bahası bi'l-hesab mansure hazinesinden ba-suret ita olunmuş ve ber mantuk-ı takrir müddet-i merkumede marrü'z-zikr otuz iki bin aded fes elbise anbarına teslim kılınmış ve efendi-i mumaileyhin mukaddemden yedinde olan dört bin kise sermaye akçesinin yedi bin kiseye iblağı hususu hak-i pay-i hümayun-ı şahaneden lede'l-istizan fes maddesi vakıa bundan böyle cesamet bulmakta ve mansure hazinesinin dahi mesalih ve mesarifat cihetiyle kesret-i meşguliyeti derkar olduğundan işbu fes imali maddesinin idaresi Darbhane-i Amire'ye rabt olunarak zikrolunan sermaye akçesinin dahi Darbhane-i Amire'den verilüb tanzimi münasib olacağından ol veçhile tanzimine ibtidar olunması mealinde levh-i zib sudur buyrulan mübarek hatt-ı ilham nakt-ı cenab-ı mülükane mucibince geçen mah Zilkadenin yigirmi birinde mansure ve Darbhane-i Amire zimmetleri defterlerine başka başka ve fes muhasebesi ve fiyat kat'ı hususuna dair efendi-i mumaileyhin muahharan takdim eylediği takriri Darbhane-i Amire nazırı efendi bendeleri tarafından ilam ile kezalik hak-i pay-i hümayun mülükaneleden lede'l-istizan muhasebe-i mezkurenin altı ayda bir defa rüyeti vakıa suubeti müstelzim olacağından iki ayda bir kere rüyet olunmak ve iktiza eden esmanı mansure hazinesinden ita kılınmak ve verilecek feshlere kırk ile elli beyninde bir münasib fi vaz' olunmak üzere tesviyesine ibtidar kılınması ... levh-i ara-ı sudur buyrulan mübarek hatt-ı ihsan nakt-ı cenab-ı hilafetpenahi mucibince mansure ve Darbhane-i Amire zimmetleriyle efendi-i mumaileyh tarafına başka başka ilmühaberleri verilmiş ve marrü'z-zikr otuz iki bin aded feslerin yigirmi yedi bin üç yüz altmış dört adedi elli senesi Şabanının yigirmi dördüncü gününden fes imali maddesinin Darbhane-i Amire'ye merbutiyeti tarih-i mezkurine değin ve dört bin altı yüz otuz altı adedi dahi tarih-i mezkurdan sene-i merkume Zilhiccesinin ikinci gününe kadar teslim-i anbar olunmuş ve binâberin merbutiyetden mukaddem teslim olunanların sabıkı misillü otuz beşer gurus onar akçeden ve

merbutiyetten sonra teslim olunanların ber mucib-i irade-i seniye kırk beşer guruşdan bi'l-hesab bahaları cem'an on bir yük altmış sekiz bin altı yüz kırk guruş kırk akçeye reside olmuş olduğu baş muhasebe kalemiyle elbise anbarı defterlerinden derkenar ve meblağ-ı mezburun mansure hazinesinden itası irade-i seniye buyrulduğu halde baş muhasebeden sureti ve mezkuru'l-aded feslerin tarafına aynen irad kaydıyla iktiza eden mahallere ilmühaberlerinin itası lazım geleceği Masarifat nazırı bey efendi bendleri tarafından ilam olunmuştur. Bu surette ber mucib-i ilam meblağ-ı mezbur on bir yük altmış sekiz bin altı yüz kırk guruş fes bahalarının mansure hazinesinin sermaye ve afyon temettüsünden dolayı olan matlubat-ı malumesinden iktizasına göre irad ve masraf veçhile haznie-i merkumeden itası için sureti ve ol-mikdar feslerin aynı muhasebesi rüyet olunmak üzere Masarifat nazırı mir-i mumaileyhe aynen irad kayd ile mesarifat ruznamçesine ve mansure zimmeti defterlerine ve ber mantuk-ı takrir işbu feslerin icabına göre rüyet-i muhasebesi zımında Darbhane-i Amire'ye başka başka ilmühaberleri itasıyla tanzimi muvafık-i emr ü irade-i seniye-i mülükane buyrulur ise icra-ı iktizasına ibtidar olunacağı malum-ı devletleri buyruldukta emr ü ferman hazreti men-lehü'l-emrindir.

Abdurrahman

Mansure defterdarı izzetlü efendi

İşbu takririniz atebe-i ulya-ı hazret-i şahaneye lede'l-arz inha ve istizan olunduğu veçhile tanzimi ve icrasına mübaderet olunması mealinde mübarek hatt-ı mekarem nakt-ı cenab-ı mülükane levh-i zib suret buyrulmağla mucibince icrasına himmet eylesin deyu buyruldu

Fi 2 M (Muharrem) sene (1)251

İrade 14 M (Muharrem) sene (12)51

[illegible]

Ek 7'nin transkripsiyonu:

hüve

Teslim be-anbar-ı elbise-i masarifat ki in kadar fes an mamul-ı Asitane beray-ı lazıme-i ita-ı zabitan ve neferat-ı asakir-i mansure-i şahane beray-ı sene-i 1251 be marifet-i hazret-i Ömer Lütfi Efendi nazır-ı harir imal ve be anbar-ı elbise-i masarifat teslim şude ve be-canib-i mumaileyh ilmühaber dade fermude ber mucib-i memhur makbuz-ı emin-i anbar-ı mezkûr ve ba-ferman-ı şerif

Âsitane'de Mamul Fes

Adet

2000

Asakir-i muntazama-ı şahane zabitan ve neferatına verilmek üzere iki yüz elli bir senesine mahsuben Harir Nazır-ı mumaileyh efendi hazretleri marifetiyle imal birle teslim-i anbar olunan iki bin adet feslerin teslimatı ... anbar emini bir kıta memhur makbuz vermekle pusula tezkiresi verilmek ferman buyrulmağın mucibince kaydolunub ber vech-i bala iki bin adet Asitane'de mamul fes teslim-i anbar olduğu ... Harir Nazır-ı mumaileyh Ömer Lütfi Efendi hazretleri tarafına işbu ilmühaber verildi.

Fi 9 Rebiyülahir sene 1251

Ek 8'in transkripsiyonu:

Seniyyü'l-himema kerimü's-şimema devletlü inayetlü atüfetlü oğlum efendim hazretleri

Feshane-i Amire imalatının istihsal-i hüsn-i suhuleti zımında Avrupa canibine sipariş olunan çarhlar geçende vürud etmiş ve bunların vaz' olunacak mahal-i ebniyesini ta'rif ile inşa ettirmek ve suret-i imal ve idaresini ta'lim eylemek üzere mukaddemce celb olunan mühendisin bu tarafa vürudu dahi ebniye mevsimine tesadüf etmediğinden şimdiye kadar beyhude maaş verilmekte ise de el-haletü hazihi mevsim-i ebniye hulûl eylemiş olmasıyla zikrolunan çarhların bir an akdem mahalline vaz'ı ve ebniye ve masarifat-ı sairesinin tanzimine bed'en ve mübaşeret olunması lazımeden olarak tasavvur-ı eşya vaz' ve hıfzına mukteza olan kebirce anbar ile ebniye-i sairenin nim kargir olmak üzere beher zira'ı yüzer guruşa inşa olunacağı ebniye-i şahane kalfası tarafından ifade olunmuş olduğuna zikrolunan çarhların vaz' ve idaresi için Feshane-i Amire'nin deniz yüzüne boydan boya inşası elzem olan ebniyenin fiyat-ı mezkure ile iki yük elli iki bin beş yüz ve sâliffüzzikr anbar ve ebniye-i sairenin dahi iki yük yetmiş yedi bin guruş masarifle vücuda geleceği tebeyyün eylemiş idüğüne dair Feshane-i Amire nazırı efendi bendelerinin bir kıta takriiriyle melfuf olan resimler ve ol babda Darbhane-i Amire nazırı saadetlü efendi bendelerinin tezkeresi manzur-ı ali-i hazret-i şahane buyrulmak üzere mersul-ı sū-yı samileri kılınmış ve ebniye-i merkumenin kamilen inşası mesarif-i kesireye muhtaç görünmüş ve malum-ı ali buyrulduğu veçhile Feshane temettünden yedi yüz bu kadar kise akçe geçende müteallik buyrulan irade-i seniyye-i mülükane üzere ebniye-i merkumeye tahsisen tevkif olunmuş olmağla bi-mennihi teala ileride vakt ve saatte inşasına mübaderet olunmak üzere şimdilik yalnız çarh mahalleri ebniyesinin zikrolunan yedi yüz bu kadar kise temettüden inşası muvafık-ı irade-i seniye-i cenab-ı mülükane buyrulur ise icra-ı iktizasına ibtidar olunacağı beyaniyle tezkere-i senaverdi terkimine mübaderet kılındı efendim

Maruz-ı çaker-i kemineleridir ki. Reside-i dest-i tevkir ve ibcal olan işbu tezkere-i seniyye-i vekalepenahileridir. Zikrolunan takrir ve resimler ve nazır-ı müşarünileyhin tezkeresi mübarek ve mesud hakpay-ı tutiya-ı hazret-i mülûkaneye arz ve takdim ile manzur-ı ali-i cenab-ı padişahi buyrulmuştur. Vakıa ebniye-i merkumenin kamilen inşası ziyade mesarife muhtaç görünmüş ise de zikrolunan mahaller ebniye-i saireye makîs olmayub lüzumlu şeyler olduğundan bir takımının şimdiden ve bir takımının dahi ilerüde yapılması teklifden ise cümlesinin şimdiden inşası suretine bakılması matlub-ı ali olduğuna ve kalfa-ı mersumun ifadesine nazaran çarh mahalleri ebniyesinin inşası iki yük bu kadar bin guruş ile vücuda geleceği misüllü sâliffüzzikr anbar ve ebniye-i sairenin inşası dahi fakat iki yük yetmiş bu kadar bin guruşa tevkif görüldüğünden saye-i inayetvaye-i hazret-i şahanede meblağ-ı mezbur dahi oluşturulduğu halde ebniye-i mezkure kamilen tekmil olmuş olacağına binaen zikrolunan yedi yüz bu kadar kise temettüden ebniye-i merkumenin kamilen inşası suretine mübaşeret olunarak üst tarafına iktiza edecek mebalîğ dahi yine bundan böyle Feshane-i Amire'nin vuku bulacak temettüden mahsub kılınmak üzere Darbhane-i Amire'den itasıyla sâliffüzzikr mahallerin kamilen inşa olunması hususuna irade-i aliyye-i cenab-ı mülükane sünuh ve sudur buyrulmuş ve idrak-ı merkume iade-i su-i vekaletpenahileri kılınmış olmağla ol babda emr ü ferman hazret-i veliyyün emrindir

Ek 9: Feshane Müdürleri Arasındaki Görev Değişimi Sırasında Hazırlanan Devir Defteri
(HH.d 21523. Ömer Lütfi Efendi'den Süleyman Ağa'ya Gerçekleşen Devir, h. 1252)

The image shows a handwritten document, a 'Devir Defteri' (Handover Book), with two pages visible. The pages are numbered 2 and 9. The text is written in Ottoman Turkish. The document describes the transfer of duties between managers of the Feshane (a textile factory). The tables contain various numbers, likely representing financial or inventory data. There are some red ink markings and a circular stamp on the bottom left of page 2.

Page 2 (Left):

Handwritten text at the top: "Mühür ve mühürler..."

Table 1 (Top):

...	...	...	...
...	...	...	...
...	...	...	...

Table 2 (Middle):

...	...	...	...
...	...	...	...
...	...	...	...

Table 3 (Bottom):

...	...	...	...
...	...	...	...
...	...	...	...

Page 9 (Right):

Handwritten text at the top: "Mühür ve mühürler..."

Table 4 (Top):

...	...	...	...
...	...	...	...
...	...	...	...

Table 5 (Middle):

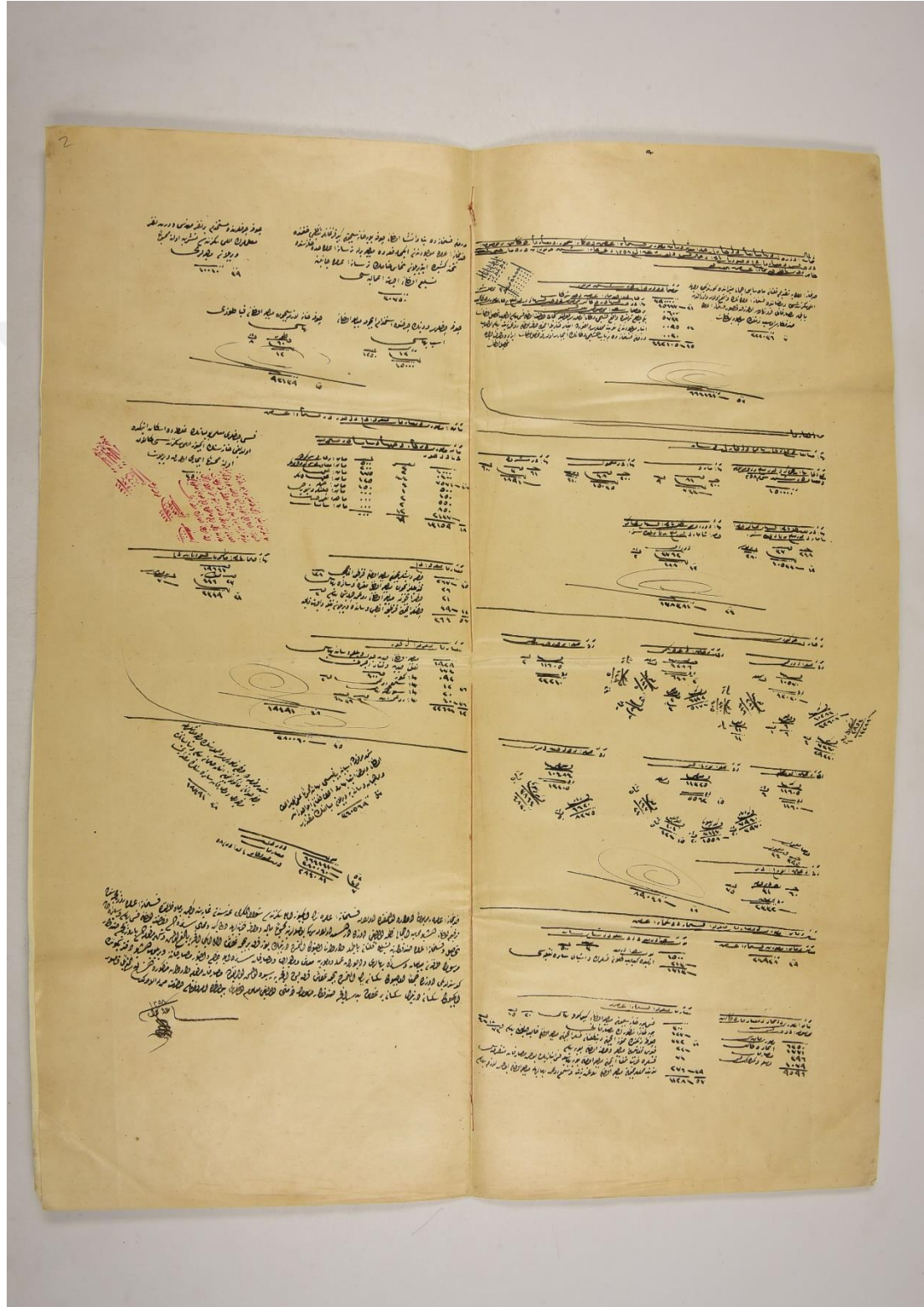
...	...	...	...
...	...	...	...
...	...	...	...

Table 6 (Bottom):

...	...	...	...
...	...	...	...
...	...	...	...

Ek 10: Feshane Tarafından Darphane'ye Sunulan Aylık İcmal Defteri

(HH.d 14048, h. Şevval 1258)

Ek 11: Feshane-i Amire Üretimini Ayrıntılarını İçeren Masraf Defteri

(HH.d 61, r. Şubat 1260-Şubat 1261)

(HH.d 60, r. Mart 1261-Şubat 1261)

